ЯРОШЕНКО

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ

І

Тринадцятого дня місяця серпня 1621 року був торг у Сереті. Людей з'їхалося до міста багато, але не з далеких сторін, тільки з близьких околиць. Не було між ними, як звичайно, ані львівських купців із сукном, ані угорських з кіньми, сріблом і шкурами з куниць, ані семигородських з воском на свічки,— були тільки самі свої, серетські та су-чавські купці, та й то далеко не всі. Час був непевний, заносилося на велику війну, як на бурю,— небезпечно було сторонським людям вибиратися в далеку дорогу з товаром. Навіть деякі заможніші серетські купці повтікали вже заздалегідь зі своїм добром у безпечнішу Сучаву, в Ясси, в Семиго-род — і тому торг не виглядав, як бувало.

Осталися в Сереті тільки менші крамарі з татарським товаром: шовком, перцем, ладаном, вином, а люди з околиці пригнали дуже багато худоби на продаж. Волів, корів і овець було всюди повно: і коло Городища, і коло церкви св. Тройці, і далеко понад потоком Какаїною, аж до кам'яного моста, під котрим у ті часи жив, як люди казали, якийсь дивний чорт, що любив гратися з людськими дітьми. То селяни, молдовські бояри і вірмени поназга-пяли стілько худоби, щоб її й запівдармо збути, бо, звісно, ліпше тепер хоч що-небудь узяти за неї, аніж за тиждень-два дивитися, як її, не заплативши, заберуть із пасовиськ турки і татари або польські і козацькі чати. Гроші легше сховати, як худобу. Користали з сего вірменські купці і скуповували товар запівдармо, щоби небавом перепродати його з добрим зарібком турецькому війську.

Проте хоч торг і не був такий, як давнішими часами, гамір у місті був незвичайний. Так і видко було, що багато людей прийшло у місто не на

те, щоби що-небудь продавати або купувати, але щоби розвідати дещо більше про війну. І тому вже зранку по господах при вині та при меду велися довгі розмови про недалеку війну; і на торговицях люди ставали купками та слухали оповідань якого бувалого чоловіка, що більше знав, як вони. На всіх слухачів находив страх, і кожний думав зараз про себе, як би то заховати перед ворогами надбане добро та куди й себе з родиною подіти, щоби перебути живим та здоровим тяжкий час.

Сей неспокій видко було і в серетян, що на всякий випадок заховували по льохах та закопували в ями по своїх садах усе добро, з яким годі втікати а яке шкода віддавати ворогові. Добре тим, що повтікали в гори та в далекі сторони,— їм не страшно; але не всім же можна і не всім легко покинути своє господарство; от вони і прятали свої маєтки, а самі готовилися кождої небезпечної хвилини заховатися або в лісі на горі Руїні, або в інших околичних лісах, що вінком окружали Серет.

Того дня, коли був торг, у загороді старого Семена Ярошенка вся челядь його — жінка, і син Ми-кула, і невістка Роксанда — пильно заходилася коло того, щоби постягати докупи, поскладати та поховати де що було, нехай би не попалося чужому в руки. Саме передучора прийшла вістка, що турецький султан зі страшним, невиданим військом уже недалеко, над Прутом; а хоч Молдова — султанський край і Серет — його місто, проте військо військом — не пощадить і своїх, усе забере, що в руки попадеться. А молдовський господар Олександр уже й без того вибрав доволі данин на турків.

Загорода старого Ярошенка стояла під горою Руїною, над потоком, що в'ється у підніжжя гори, на лівий бік від церкви св. Тройці, як іти у місто від ріки. Вузенька доріжка вела попід гору Руїну, вверх потоком, у місто, а при сій доріжці, рівно з Городищем, жили Ярошенки. Коли було з другого боку міста подивитися на їх загороду, то її не було видко за деревами. Високо понад нею здіймалася гора з відвічним густим буковим лісом, де колись стояв кам'яний замок, що тепер щораз більше розпадався і заростав усяким лабузом; нижче білілися спадисті стіни

гори, що їх усе по-локали дощі та вимивали наверх білий камінь і пісок; а вже у підніжжя починалися сади кількох серетських міщан, між ними й Ярошенка. Сі сади також не були рівні і нахилялися до потоку, але вода шкодила їм тілько у великі зливи; покопані рови відводили воду у потік — і сади могли зеле-нітися у всій своїй красі.

Семен Ярошенко поклав собі хату при дорозі. Вона виглядала як соборна церква в Радівцях, тілько була значно менша: з високою, стрімкою кришею і з малими вікнами та дверми. Лише поклади на причілку хрест — і звичайна тоді молдовська церква готова. Таких хат було тоді у Сереті більше — любили люди жити в них. За хатою у саду розвів собі Ярошенко пасіку і в пій проводив ціле літо.

І сегодня з самого ранку він у пасіці. З вощини витопив камінь воску і приніс його в хату. Віск був ще теплий, жовтий, і від нього так і понесло медовими пахощами по хаті. Стара Ярошенчиха саме тоді переглядала одежу: виймила із скрині чоловікову і синову рясу "антірев", і широкі шаровари, і довгі зелені хустки, що ними опоясувалися по штанях, виймила їх святочні кучми і свої та не невістчині кацавейки з лисами, зубони, три пари нових постолів і ще якісь хлоп'ячі річі — усе те поскладала на постелі і задумалася.

— Куди ж я те все подію? — спиталася вона в чоловіка, коли той увійшов з воском у хату.— Як же се у землю заховувати? Погниє, понівечиться.

— Ну то нехай лежить у хаті! — відповів старий.

— Та-бо зле і в хаті. Наскочить біда несподівано — наша хата при дорозі,— забере — шкода.

— Найліпше разом із скринею в льох покласти. Льох сухий і широкий — вміститься. А його за хащами й не видко, травою заріс. Зложи все у

скриню і засунь; а Микула і Роксанда нехай зараз занесуть. Чи вони вже змолотили пшеницю?

— Уже, здається.

Старий приступив до стіни від подвір'я і відчинив мале віконце з болоною з міхура замість скла. Глянув на подвір'я. Там біля стога стояла пара волів, що саме перед хвилиною витоптувала погами зерно із снопів; невістка згортала набік солому, а син пересівав зерно на решеті. Ранішнє сонце освічувало молоду вродливу пару — і старий Ярошенко з охотою дивився на неї хвилину.

— Микуло, як упораєшся, прийди у хату! — сказав батько і зачинив віконце.— От нещасна доля! — говорив він далі до жінки.— Коли так подивлюся на наших дітей, страшний жаль бере мене. Нема та й нема нам спокійного життя! Як було зранку, так буде й до останку і нам, і нашим дітям: усе тремти, усе не спи спокійно, усе бійся, що буде завтра, усе держи шаблю в руках...

Стара не відзивалася добру хвилину, мовби думала свої думки, далі зітхнула і каже:

— Не знати, де то наш Ілаш обертається? Чп живий він ще, чи вже покійник? Снився мені сеї ночі...

— Та як? — зацікавився старий.

— Цілком так, як тому шість років: молоденький такий. Сидить собі отак коло скрині і каже мені: "Пійду з князем Корецьким на війну!" Я його прошу, я плачу, а він — ні та ні! І пійшов... Цілком так снився, як тоді зробив. Десь пропадає, бідний, у неволі турецькій...

— Або вороп кості його вже давно розніс,— додав смутно старий.

Обоє замовкли. Згадка про Ілаша, їх старшого сина, що так без вісті і чутки заподівся перед кількома роками, усе засмучувала їх. Вони вже і поминки справляли по нім. і все ще мали надію, що, може, він не пропав, може, ще вернеться. Тим часом роки минали і минали, Ілаш не вертався, і надія на його поворот щораз меншала.

Але сумні гадки старих розвіялися небавом, бо у хату вбіг малий чотирилітній хлопчина, здоровий та веселий, з рум'яними щоками. Се був внук старих, Тодір.

— А ти куди бігаєш? — ніби з гнівом скрикнула бабуся.

— На Руїні був.

— І казала я тобі: не лазь туди, там страшно, а ти все своє.

— Я не сам був,— боронився хлопець.

— І що з того? Каміння з замку розсувається, ще привалить тебе колись, і буде по тобі...

— Е, ні! я вилізу... Але я так хочу їсти!

— Може би, ти меду попоїв? — спитався дід.

— Давайте, діду, а багато!

Дід подав внукові меду на деревляній мисчині, відрізав йому кусень хліба — і хлопець почав їсти з жадобою.

Небавом надійшов і Микула.

— Чого вам треба, тату?

— Чуєш, сину: возьми-но ти сей камінь воску та понеси до Агоспи; казав мені колись-то, що потребує. Вертаючи, купи у татарина коло церкви добру шаблю турецьку, бо треба буде, час непевний...

— Адже в нас є їх три; є й луки, і самопал...

— Нічого! Купи, коли кажу. Не дай боже напасті, чим би боронилася твоя Роксанда? Кочергою? Скілько душ у хаті, стілько збруї треба.

— І мені купіть, тату,— відозвався хлопчина,— таку маленьку шаблю а остру!

— З патика?

— Не з патика, правдиву!

— Ну-ну, куплю, а ти тим часом обітри собі рот з меду. От як замурзався! Ще до тебе бджоли зле-тяться на мід і пожалять у сам носик.

Хлопець утер скоренько рот рукавом.

— А у пасіку не йди,— остерігав дід,— бо пожалять тебе знову, так як передучора, і будеш плакати.

— Ні, ні, вже не пійду, не хочу! — запевшовав хлопець.— Але шаблю мені купите? Або лук? Або — ні! Може би, таку маленьку стрільбу, щоби я собі стріляв?

Дід засміявся:

— Ей, синку, стрільба не для тебе! А лук я тобі зроблю. Ходи, зараз змайструю! Ні, чекай, перше винесемо скриню у льох. Поможи нам, Микуло! А ти, стара, зложи сюди одежу!

Задніми дверми хати винесли скриню на подвір'я, а з подвір'я в сад між корчі, де була будована яма. Там Микула й лишив старих, а сам вернувся у хату.

— В місто йду,— сказав він мимоходом до жінки,— віск продавати.

— А не бався там! — відповіла Роксанда, що в'язала тоді околіт соломи повереслом.

Микула одягся у довгу одежу, неначе рясу, поклав на голову кучму, взяв камінь воску під паху і пійшов до вірменина Агопси, що торгував усякими річами і мав свою господу для гостей.

Перейшов кладку над потоком і вуличкою поміж плотами пійшов у сторону церкви св. Тройці, де находилася господа Агопси. Було саме під полуднє, жара пекла велика, і торг мовби троха притих, бо годі було встояти на сопці. Зате у господах було гамірніше: люди полудновали, пили вино і чимраз завзятіше спорили про війну.

Микула продав вірменинові віск і на хвилину вступив до господи. Тут за столом сиділо кількох вірменських купців, пили вино та закушували ву-женипою. Вони розмовляли по-вірменськи, але від часу до часу закидали і по-руськи. Один із них, чорний як смола вірменин, був уже підхмелеиий, бо саме тоді, як Микула входив у господу, кинув малою порожньою коновочкою з вина об землю так, що вона розлетілася на дощинки. Інші купці стали його спиняти та втихомирювати, але він тілько тоді успокоївся, коли явилася друга повна коновочка на столі.

Микула знав сего вірменина: се був відомий у цілій Молдові багатий купець Дзерон Семен, що знався з Ярошенками здавна і не раз бував у

них дома. Через жінку Минули він був і посвоячений з ними. Дзерон вибудував своїм коштом церкву на честь св. Симеона у Сучаві — такий був багатий. Микула хотів нишком винестися з господи, але Дзерон уже помітив його своїми очима і скрикнув:

— Микуло, не втікай! Маю тобі щось сказати. Я саме збирався до вас пійти.

Потім устав із-за стола і, мовби нічого не пив, узяв Микулу під руку і вийшов з ним на вулицю.

— Батько здоров?

— Здоров.

— Має троха своїх людей чи ні?

— Найдуться, та що з того? Сю гадку треба закинути, та й годі!

— Не закинути! Ні! Тепер саме час, коли Могили можуть знову стати господарями. Заплатять нам добре. Нас у Сучаві ціла громада за Петраш-ком. Чую, що Копачовський має приїхати до Су-чави; певно, привезе якісь новини. О! коли діло пійде гладко, дешево се Могилам не обійдеться. Скажи старому, що Петрашко Могила писав до

мене і до Бичка: казав у сюди мати своїх людей...

— Коли ж батько мій уже такий старий! — відповів Микула спокійно, вислухавши гарячої бесіди вірменина.

— Такий старий, як і я! Ще говорити може...

— Але сили в нього нема такої, як у вас.

— Ну-ну! Я там ще сегодня зайду до вас під вечір. Аби старий не виходив нікуди. Розумієш? А може, ти нап'єшся вина?

— Ні, спасибі, маю діло.

Дзерон вернувся до господи, а Микула пійшов купувати шаблю до купця-татарина коло горішньої церкви. (У Сереті було в ті часи ціле татарське передмістя). Татарин мав усякої збруї багато: луки, списи, самопали, всякі шаблі, молоти, ножі; на все те був тепер значний попит, як звичайно перед війною.

Микула став перекидати різні шаблі. Найбільше сподобалася йому коротка, але доволі тяжка і вже виострена крива шаблюка у похві зі шкіри. Держак був вигідний, шабля не могла вихопитися легко з руки.

— Сю шаблю носив сучавський паркалаб,— прихвалював татарин.— Я її наострив.

Микула не дуже вірив словам татарина, але шаблю купив, ще й ремінь до неї, і зараз-таки при-пняв собі її до боку. Припнявши, випрямився на увесь зріст. Мужчина був дужий, плечистий, а шабля при боці зараз додала йому грізнішого вигляду.

— З вами я б не зачіпався,— замітив татарин з усмішкою.

— Бо нема чого.

— Вам нащо шаблі?

— Так, на всяку пригоду. Самі знаєте, час тепер непевний.

— Ой непевний, непевний,— почав татарин нарікаючи.— От я трохи доробився, а тут за одну хвилину може все пропасти: спалять,

пограбують, ще й уб'ють... Чули ви, що наш султан веде триста тисяч війська з собою? Такої війни ще не було! Сам султан Осман їде!

— І не знаєте ви, де зійдуться?

— Чую, що ляхи уже під Хотином окопи роблять.

— Котрою ж дорогою іде султан?

— Іде поміж Прутом і Дністром.

— Се ж не попри нас.

— Ну-ну, побачите, скілько турецьких чат перейде через Серет, скілько ще в нас добра заберуть. А польські чати люди вже бачили...

Тим часом, коли Микула розмовляв з татарином, на горі Руїни скраю вартовий запалив чугу — великий стовп, обкручений соломою і облитий смолою. Ніхто спершу й не замітив сего вогню, і тілько коли угору знявся дим, що закрив великий пласт зеленого лісу, у місті тут і там дехто скрикнув з острахом: "Чуга горить!" Але на торговицях не дуже ще сим стривожилися: не розуміли, звідки і хто би то йшов на місто.

Микула з татарином зовсім пе чули сих окликів. Тілько по добрій хвилі серед розмови чудно їм стало, чому кількаро людей побігло так скоро вулицею попри склеп. Далі хтось скрикнув страшним голосом: "Утікайте!" Обидва вибігли на вулицю.

— Чуга горить! — скрикнув татарин і кинувся, мов божевільний, замикати двері свого склепу.

Микула вже нічого не сказав, тілько зараз побіг у сю вулицю, що вела до його дому. Назустріч йому надбігла череда волів і овець, що її

гнали люди із скаженим криком, вимахуючи батогами. "Очевидно, звідтам ворог іде! Що там мої роблять? Коли б хоч видобутися звідси!" — мигнуло йому в голові. Він скочив у сад і побіг далі. На вулиці зчинився великий стиск — воли збилися у таку купу, що тин подався, завалився. Вся череда кинулася в сад. Воли стали колотися і ревіти, а вівці блеяли і самі не знали, що з ними сталося: то ставали й оглядалися, то під напором худоби втікали, переполохані, наперед.

Микула на хвилину оторопів. У цілім місті настав нечуваний галас. На вулиці перед ним діялось щось несамовите. Досі тільки в один бік бігли люди і худоба, а тепер тою самою вулицею з противного боку надбігла інша череда худоби і розбіглася по саду. Микула підняв поли своєї одежі, перескочив якийсь рів, думав вийти на доріжку, що веде попід гору Руїну,— коли дивиться: там, де його хата, уже ворог їде і блискає шаблями. "Хто вій такий? Се ж не турки!" — приходить Микулі на думку. Він біжить до потока, перескакує його, вилазить на високий берег і опиняється знову між наполоханою отарою овець, що трохи не збила його з ніг. Тепер уже не гадає йти дорогою, тілько біжить поза сади під гору стежкою додому.

Біжить щосили і бачить, як на дорозі — отам, нижче від нього,— кіннота завертає череди волів назад і гонить їх у сторону ріки. Ніхто, мабуть, і не боронить напасникам, тілько десь-не-десь чути немов сварку.

Насилу добігає Микула до свого саду, перескакує перелаз, біжить пасікою і що перше бачить: низом у шопі стріха куриться. "Ох, господи! ще все згорить!" Він кидається до стріхи, що вже займалася полум'ям, скоренько зриває кички, мече на землю і затопчує ногами. Біжить потім до хати, але з дороги веріається ще раз, бо приходить йому на гадку, що, може, недобре погасив вогонь. Здається, уже не горить, топче ще раз солому, відсуває єї набік і тілько тоді йде до хати.

Що се? Нікого не видко?.. Поховалися, може?..

Дивиться: у хаті пусто; вибігає на подвір'я — нема нікого; ворота відчинені; вихоплює шаблю з похви і біжить на дорогу перед хату: ані перепхатися! Всю дорогу залягли воли — більше сотні їх,— а кількадесят кінних поганяє їх. Де не взявся коло Микули якийсь чура на коні — із саду вискочив чи звідки,— верещить, як скажений, та вимахує списом. Побачив Микулу і замірився в нього. Микула відскочив набік, але зараз знову підбіг, лівою рукою вхопив за спис чури, а правою вдарив шаблею його по голові чи по плечах — уже того не бачив, бо в тій же хвилині і чуру, й його коня потягла череда худоби з собою; в руках Микули тільки спис остався.

"Де мої поділися? Може, сховалися в льох? Господи, що з ними сталося?" — спам'ятався Микула і побіг у сад між корчі. Припав до дверей льоху: "Є ви тут?" — спитався хоч і не голосно, але так, що могли почути. Ніхто не відзивався. "Я Микула!" — сказав він знову, однак у льоху було тихо. "Може, вони в шопі?" Побіг до шопи. І тут не було нікого. "Може, на горищі хати?" Виліз туди по драбині, дивиться — також нема. Пійшов знову на подвір'я: тільки тепер помітив, що його двох гарних волів не було, певно, військо забрало. У хаті, здається, нічого й пе рушали; на подвір'ю коло шопи, видко, з кимсь боролися, бо ось на колику кров... ой, чия ж се кров?! Де батько, мати, жінка, дитина? Господи, а се що сталося? Та невже ж се правда, що їх нема?

Микула немов тілько тепер зрозумів своє нещастя й, як божевільний, побіг за сад на стежку, що вела попід гору Руїну, в сторону ріки Серета. Звідтам хоч побачить, куди ворог завернеться. З гори побачив тілько, як громада людей утікала дорогою до Сучави, а польська кіннота — бо се, певно, була польська чата — всіма вулицями гнала худобу до ріки Серета. Уже декотрі були по тім боці ріки, а декотрі завертали поза гору Руїну і щезали з очей за садами. Микула дивився, чи не побачить де полонених — не побачив між кіннотою піших

людей,— здасться, тілько худоби було треба їм для прожитку і тому напали. Багато їх було? Може, кількасот. От збираються над рікою... уже вертаються в обоз...

А се що? Коло церкви горить? Ой боже! Недоле наша! Там так густо хати! Ще вогонь перекинеться і ціле місто згорить! А сегодня так сухо надворі...

Микула мов у сні маячить; не розбере, що йому діяти. Сходить знову стежкою на своє подвір'я, а з подвір'я па дорогу. Тут уже пусто, тільки вівці пасуться преспокійно над потоком і кури порна-ють у піску...

"Коли б хоч зібралися серетяни і відбили на-граблене добро!" — приходить Микулі на думку, і він іде дорогою до ріки.

Іде й чує: у церкві дзвонять на тривогу, а десь подальше калатають у ялову дошку. Тілько тепер надумалися! А ворог уже втікає! Треба би пійти над ріку... Та чого?.. А вогонь коло церкви? Хоч вітру й нема, проте лихо не спить... Лучче шукати своїх. Може, де у сусідів поховалися? Може, на Руїні? Може, у стайні?.. Боже, що діяти?

Микула знову вернувся до хати. Перешукав стайню,— пари коней не забрали, вони спокійно стояли у жолоба і їли, але з родини не було там нікого. Пійшов знову у льох і тілько тепер замітив, що він був замкнений знадвору. Виходило, що всередині нікого нема. Але Микула ще не вірив, відчинив льох і увійшов досередини: ні! таки нема! Зачинив знову і вийшов. Що ж тепер почати?

Він станув у саду на стежці. Сонце світило ясно почерез галуззя дерев, і бджоли бриніли весело довкола вуліїв. В місті далеко лунав крик, дзвін далі відзивався на тривогу, а тут, у саду, було так тихо, що чути було кожду бджолу на лету. Що діяти?..

Микула пійшов ще до сусідів спитатися, чи не бачили його родини? Ні, не бачили. Не диво, кож-дий пильнував свого,— хто б там дивився у такий час на інших? Метушня на вулиці була така, що годі було й зміркувати, хто йде чи втікає.

Тепер уже Микула пійшов просто дорогою до ріки. Застав тут громаду людей, що плакали і проклинали, але не важилися пуститися навздогін за польською чатою. її вже й не було видко. Погнала перед собою кількасот волів та череду овець; здається, і декого з людей забрала для "язика"; отам — показували люди,— по тім боці ріки, скрутили попід ліс і щезли. Дорогу, котрою верталася чата, було справді видко: траву і збіжжя столочили воли, а де була жовта стерня, то вона й зовсім почервоніла.

— Що ж? Будемо їх здоганяти? — спитався Микула.

— Здоганяй сам, коли охота! — відповіли йому.

— Мені всю родину забрали! — скрикнув Микула з розпукою.

— Та де?! Нащо їм твоєї родини? Пошукай ліпше і знайдеш дома.

— Я шукав — нема! Ви не бачили її?

— Ні! Може, й забрали, хто там знає...

— І се християни?! Свої на своїх нападають! — обізвався хтось із громади.

— Чого будемо тут ждати? Вони вже не вернуться. Л в місті вогонь, — промовив хтось інший і сим словом опам'ятав людей, що стояли над рікою мов зачаровані.

У місті коло церкви справді курилося, але дим не був уже великий: день був спокійний, вогонь почали гасити зразу, і він, видко, унімався.

Микула вже не хотів говорити з людьми, тільки вернувся додому. Перешукав ще раз усе своє господарство, кликав батька і матір так

голосно, що й під землею могли почути, та коли ніхто довкола і словом не відозвався, пішов у місто. Тут торг

мов замело. Де перше було глітно, тепер стояли тільки де-не-де остовпілі люди та блеяли вівці. Усі розбіглися та поховалися по лісах.

В місті було спокійно. Дзвін уже затих. Кождий розумів, що се тілько мала чата впала до міста на рабунок і вже не вернеться, а проте страшно було всім, боялися вийти із своїх захистів. А від тих, що зважилися вийти на місто, Микула не міг нічого довідатися. Всі тілько вбезпечували його, що чата людей не забирала — нащо їй? А коли й забрала, то небагато.

З чим пійшов у місто, з тим Микула й вернувся додому. Усів на лаві і розглянувся по хаті. Нема нікого! Нема ні батька старого, ні неньки, ні Рок-санди, ні Тодірка. Та хіба се може бути? Невже ж се на нього впало несподівано таке нещастя? За яку провину, за які гріхи?

Доки Микула ходив та шукав родили, доки вірив, що її віднайде, він і не думав, яке велике лихо спіткало його; тепер же у самотній хаті, як розважив, що сталося, де могла дітися родина,— може, її порубали, може, забрали? — він ухопився за голову руками, встав і зарув, як ранений медвідь: "Господи! що ж я тепер вдію? Сирота я! круглий сирота!"

Але надія його не вся пропала. Прийшло йому на думку, що родина могла утечи на Руїну. Хоч старі ледви чи так скоро могли вилізти на гору, все ж туди було найбезпечніше утечи: у льохах старого замку, що ще не завалилися, могли поховатися. Ліс там дуже густий, місце певне. Може, вартовий при чузі бачив, як вони втікали?

Микула пійшов на гору. З краю під лісом стояв вартовий.

— Чи втікали які люди в ліс? Може, моїх бачили?

— Та туди втікали якісь. Або я знаю хто? — відповів вартовий.

Микула пійшов стежкою у ліс. Руїни старого замку були недалеко. В гущавині сторчали ще деякі грубезні стіни, на котрих росли корчі, і з-поміж стін, з давніших світлиць, піднімалися буйні дерева високо вгору. Довкола ж мурів і на звалищах росли непрохідні хащі, трава і кропива. Микула застав тут громадку людей, що вже збиралися вертатися в місто.

Діти плакали, наполохані і голодні, матері втихомирювали їх, а дехто ще сидів, як прикований, на камінню і мовчав. Микула сказав їм, що вже чата давно забралася з міста, можна людям вертатися; однак про своїх не дізнався нічого. Ніхто не бачив їх, а повинні би були бачити... Може, чата забрала? Чати забирають часто людей, щоби вивідатися від них, чого їм треба.

— То їх, певно, під Хотин пігнали? — спитався Микула не то в людей, не то в себе.

— Та вже ж; коли чата польська, то під Хотин і вернулася. Там, кажуть, уже стоять ляхи.

Микула пійшов мовчки додому. ЙОхМу мовби думок не стало в голові. Уже сонце ішло добре з полудня, а він ходив то по хаті, то по саду мов без пам'яті. Усе здавалося йому, що ось-ось надійде звідкись родина; тим часом кругом було так тихо, як на кладовищі, там, коло церкви. Тілько пес Босий надбіг звідкись і став ласитися до нього,— видко, був голоден. Тоді Микула пригадав собі, що й коні, певно, голодні, ненапоєні та й віп сам із самого ранку нічого не їв. Де йому тепер до їди?.. Ллє до коней пійшов і напоїв їх, дав і собаці їсти. Тут і згадав, чи не зайняла чата й його коров із ітасовиська, що їх пігнав громадський пастух ще вранці разом з іншими короваїми. Чому не пригнав па полуднє? Згадав і свої воли, такі гарні, круторогі, випашені...

Дивне діло, що нічого з хати не забрали... Тільки воли побачили на подвір'ю і вигнали на дорогу.

Микула ходив як неприкаяний по двору і за думками про господарство забував на хвилину про родину. Але тяжка журба верталася несподівано знову — і він уже без ніякої відради снувався то сюди, то туди, а з грудей його добувався не плач, а якийсь глухий зойк, стогін, мов у тяжкій недузі. Його висока, плечиста стать похилилася — він мов ув'яв, постарівся.

До самого вечора ходив так і втомився несказанно. Все ще здавалося йому, що або з саду, або з хати виходить хтось з його родини; все причувалося йому, що його батько ось іде дорогою і приносить вістку, що вся інша челядь зараз також прийде. Скричала дитина у сусіда — він аж стрепенувся: гадав, що се Тодірко. Однак усе те був тільки обман його втомленої душі.

Настав уже і вечір. Пастух не пригнав коров — таки чата забрала. Микула вже й не думав довго про се, лежав, мов без думки, у саду: і їсти не їв, і спати не спав,— так тільки щось недоладне снувалося йому по голові, чого він і розібрати не мав сили.

Тільки по півночі від ранішнього холоду нараз затрусився. Розкрив очі: па небі вже зорі блідли. Він піднявся із землі такий слабий, мовби перебув тяжку недугу. Тільки одна постанова неначе дозріла у нього через ніч: треба, неминуче треба йому йти слідом за чатою, нехай і під сам Хотип. Пропаде, то пропаде,— йому й так нема життя, коли вся родина пропала...

II

Ще сонце не зійшло, як Микула був уже готовий до дороги. Вороний кінь стояв уже осідланий на подвір'ю, а на приспі під вікном лежали самопал, шабля, великий ніж і харчі. Із горшка, зако-

паного під лавою в хаті, Микула впймпв гроші і заховав частину у своїм широкім поясі і в мішок на грудях, а другу частину зашив в одежу. Потім вивів другого коня із стайні і повів до сусіда. Старий сусід саме вийшов із хати і молився голосно на подвір'ю до сходу сонця, коли Микула відчинив ворота.

— Сусіде, маю до вас просьбу. Я від'їжджаю...

— Куди?

— Під Хотин. їду зараз і не знаю, коли вернуся. Коли віднайду своїх, то вернуся, а як не віднайду і ніхто з моїх не вернеться, то...

Микула спинився; не знав, що далі казати.

— І ти думаєш, що там віднайдеш своїх? Між тисячами війська?

— Я повинен їх шукати.

— Адже зараз над Прутом зловить тебе Бернав-ський зі своїми опришками. На всіх бродах повно розбишаків, не заїдеш під Хотин. А чати вже всюди снуються.

— Все одно пропадати! Яке мені тепер життя?

— Та се правда... але загинеш, хлопче, кажу тобі!

— Нехай! А моя просьба до вас така: усе господарство лишаю на вас; коня от зараз беріть до своєї стайні, а другого я беру з собою. Більше

живого не лишаю вам нічого, хіба бджоли; коли хочете — догляньте їх, коли пі — нехай пропадають. Може б, ви пішли до мепе, нехай би я вам все показав і передав... А ще одно: може, будете в Су-чаві та побачите мого тестя Чамчана, то скажіть йому, що сталося з нами.

— А де ж він тепер буде дома? — відповів сусід.— У такий час він, певно, будує мости для війська.

— Може, вже вернувся з-під Ясс... А коли його дома нема, то хоч родині скажіть! Нехай знають. Або, може, не кажіть, щоб не журилися?.. Ні, таки

2*

35

перекажіть! Може, кого пішлють, щоби доглянув господарства, бо все пропаде...

Микула показав сусідові, де що було, розповів, що ще в полі треба би зробити, позасував усе і почав одягатися. Поклав в'юки на коня, пригтоясав шаблю, набив самопал і закинув на плече, перевісив через плечі порошниці, гаманець з кулями, насунув кучму на голозу і всів на коня.

— Бувайте здорові, сусідо, може, ще побачимося. А як не вернуся, наймiть поминки за наші Душі.

— Ет, пощо таке казати!.. їдь же здоров, а вважай! Над Прутом сокотися!

— Однаково погибати! Бувайте здорові!

Микула ще раз глянув на своє господарство і затиснув зуби. Важкий жаль підступив йому до серця, але він зараз же рушив з місця і виїхав па дорогу. І не оглядався, щоб не завдавати собі ще більшого жалю. Тільки сусід дивився вслід за ним довго та хрестив його на дорогу. Коли ж Микула щез на скруті вулиці, сусід замкнув ворота і пійшов до себе. Весела ще вчора загорода Ярошенків опустіла і затихла, мовби всі її мешканці вимерли. Тільки воробці цвірінькали безжурно на стрісі та бджоли бриніли у пасіці.

Уже як Микула мав брести рікою Серетом, помітив він, що за ним біжить його пес Босий. Увесь час не було його видко, мовби боявся, щоб його силою не лишили дома, а тепер прибіг і ждав, чи Микула скаже йому завернутися додому, чи, може, позволить йому іти з собою. Микула не казав нічого. Тоді Босий, не надумуючися, кинувся в ріку і, де було глибоко, плив за конем. На березі стріттався з води і, вже веселий, вибіг поперед коня.

Ще поки було видко Серет, поки Микула бачив, що ось недалеко живуть знайомі люди, його думки розліталися, і він думав то се, то те. Але як тілько завернув під ліс, на ту саму дорогу, котрою верталася чата до Прута, його родина стала мов жива перед ним., і він мов бачив її своїми очима. Де то вона тепер? Де його жінка, з котрою не нажився, де його Тодірко любіш? Чи годен же сішок перейти таку далеку дорогу своїми ноженятами? "Коли б господь дозволив віднайти їх, увесь вік ходив би я на прощу до св. Івана Сучавського! Запишу поле на церкву св. Тройці,— думав собі Микула.— А мої старенькі батько й мати — ото дочекалися гаразду на старі літа! І давніше не мали ніколи спокою, і на старість не мають. Чи не краще було батькові сидіти там, де родився, ніж нещасний вік свій коротати у тііі проклятій Молдові?"

Старий Ярошенко був родом із Каім'янця-Поділь-ського. У Молдову прийшов вій із військом, що прогнало господаря, цигана Степана Резвана, 1595 року, а Єрсмію Могилу посадовило на господарський престіл. У Сучаві Ярошенко й подружився, і став на службу у Мотилів. Спершу був панцерним у Сереті; звідси вернувся знову у Сучаву і був

ватагом, себто старшим возним при суді, далі сотником сторожі під рукою сучавського паркалаба. На тім становищі перебув найдовше і пережив з Могилами всі їх пригоди. Знав він усю їх родину: і Єремію, і Сем'япа, і Костянтина, і Олександра, що жили то в Яссах, то в Сучаві; а син Сем'янів, Петрашко, не раз-таки грався у замку із старшим сином Ярошенка, Ілашем.

Микула знав іакож декого з Могилів, затямив їх ще хлопцем. Жилося Ярошенкам хоч і не зовсім спокійно, бо не раз треба було боротися за непевний молдовський престіл, та все ж і не без деякого гаразду. Бували й цілі роки тихі та безпечні. Тілько коли Єремія помер і почалася війна із Степаном Томшею, годі вже було спокійно жити у Сучаві. Зяті Єремії — Самійло Корецький, Михайло Вига-невецький і Іван Пшерембський — хотіли здобути престіл для Сем'япового сина — Петрашка Могили; тим часом турки хотіли мати Томшу господарем. Почалася довга війна. Ярошенків син, Ілаш, пристав до війська Корецького і погиб десь під Яссами при облозі, а може, в неволю дістався разом з Могилами і Корецьким,— ніхто не знав, що з ним сталося. З того часу старий Ярошенко зненавидів Сучаву, купив собі господарство в Сереті, оженив другого сина, Микулу,— в Сучаві найшов йому жінку, вірменку, доньку славного будівничого Чамчана,— і зажив спокійнішим життям. Могили дбали далі про те, щоби всюди мати в потребі своїх людей, числили і на Ярошенка в Сереті, але старий уже любіше сидів у своїй пасіці, ніж цікавився тим, хто там засяде на престолі, на котрім тоді ніхто не міг посидіти довший час — усе один одного стручував з нього. Другого сина, Микулу, вже не пускав на війну — хотів прожити старі літа при нім. Та от пе судилося!

Микула згадав отсю нещасну долю своєї родипи і звісив смутно голову. Кіпь ішов помалу та скуб то тут, то там траву при дорозі, а пес бігав то в ліс, то в поле і все вертався до коня та зглядався на свого господаря. Довкола було тихо. Звичайно на пасовиськах видко було худобу і пастухів — тепер нігде не було ані живої душі. Витоптана чатою дорога ішла направо, на північний схід, почерез поля та ріки. Чата обминала ліс, де було невигідно гнати худобу, але й не дуже відходила

від лісу, щоби в потребі схоронитися. Микула зпав сі сторони, бо їздив кілька разів у Хотин з посилкою до хотинського паркалаба і на торг; не дуже й розглядався по околиці, тілько думав свою важку думу.

Нараз на Обчипі над потоком загавкав пес у корчах, а до Микули долетів тяжкий людський стогін. Він схаменувся і глянув довкола. Нікого не було видко, але стогін таки було чути. Він зліз з коня і прив'язав його за поводи до дерева. Зійшов над берег потока і тут, між корчами, найшов чоловіка. У нього була пов'язана голова; по запалім лиці лазили мухи, а сонце світило просто в очі. Чоловік сей уже не міг кинутися і, видко, погибав.

— Що тобі, чоловіче? — спитався Микула.

Але псщасний ве відозвався. Тілько троха відчинив повіки і знову замкнув.

Микула начер у кучму води з потока і приніс раненому. Хорий напився з жадобою і по хвилині знову відкрив очі. Микула хотів його ще підсунути у корчі у тінь, але він так тяжко застогнав, що Микула лишив його на місці і тілько наложив галуззя та встромив у землю, щоби тінь падала на хорого.

— Рятуйте мене! — промовив той вкінці тихенько.

— Як же я тебе порятую? Се тебе хтось порубав, чи що?

— Вчера, у Сереті...

Микула глянув на нещасного уважніше: се ж чи не сей самий чура, що він його вчера почестував шаблею? Він, справді, він! От як покинули його серед дороги, як собаку! Не далеко заїхав по тяжкім почестунку! Чура замкнув знову очі.

— Чи чата забрала і людей? — спитався Микула.

— Забрала,— відповів хорий тільки по добрій хвилині шепотом.

— Були там дві жіпки, і хлопець, і сивий дід?

— Були.— Хорий сказав се слово, але не можна було зміркувати, чи розумів він те, що сказав, чи так лише сказав, мов у гарячці.

Микула замовк і не відзивався довший час. Хо-рому, мабуть, здалося, що той хоче відійти. "Води!"— попросив ще раз тихенько. Микула подав чурі ще раз води, але той уже води не приймив, вернулася йому з рота. Не минула і хвилина — і чура не жив. Микула затяг трупа у корчі, у якусь

яму, поклав там і прикрив густо галуззям. "Нехай хоч ворони не розносять костей його! — подумав собі.— Хто знає, як мені прийдеться умирати?.. А нащо було тобі замірюватися на мене списом? — немов питався ще Микула покійника на відході,— Був би-сь жив, а так от як марно погиб ти!"

Невеселий сідав Микула на свого коня. Тепер хотів він хоч кого-небудь мати коло себе, щоб не чутися таким опущепим. Отся смерть чури нагадала йому, що й він же не такий безпечний перед смертю; до полудня може бути вже над Прутом, а там опришків повно,— сегодня, хто знає, може, і він буде лежати між корчами.

— Босий! де ти?

Босий вискочив з-поміж корчів, облизуючися; очевидно, найшов якесь стерво і поснідав собі.

— Ходи! — сказав до нього Микула, радий, що хоч до звірини може відозватися.

Дальша дорога вела через пусті поля і ліси — ніде не бачив ані живої душі, усе повтікало в безвісті.

Чим ближче було до Прута, тим помаліше їхав він і оглядався на всі боки. Але довкола було так пусто і тихо, що йому аж чудно було. Пес виполо-хував лише із трави птахів і заяців, але людей ніде не було ані сліду. В однім місці під лісом пес загавкав і сполошив ціле стадо ворон. Микула вже гадав, що там, певно, якісь люди — живі або неживі,— але коли під'їхав ближче, побачив лише витолочене місце, на котрім, очевидно, ночувала чата. На землі в кількох місцях було випалене місце і лежало кілька свіжих шкур, ноги і роги з волів чи корів; видко, на вечерю з'їли вояки кількаро худоби. Недалеко від того місця в лісі зліз і Микула з коня, щоби відпочити. Сонце було вже під полуднем і парило немилосердно; він був утомлений і голодний — і самому треба було попоїсти, і коня попасти. До Прута недалеко, там, певно, прийдсться добро мати себе па осторозі, треба перед тим відпочити. Коня пустив на траву, а сам поснідав, що мав, і поклався дрімати.

У лісі було так мило-холодпо! Хоч і зазирало сонце крізь листя старих буків у середину лісу, проте віяло тут прохолодою. Минулі зібралося на сон, але він не рад був заснути, щоби кінь де не загубився. Так тілько лежав із замкненими очима, котрі відмикав що кілька хвилин, щоби подивитися за конем. Мушки бриніли тихенько у повітрі, і від часу до часу ворони кракали на деревах коло нічного леговиська чати. Босий позганяв їх із жиру і сам вишукував що смачніше для себе, не дав воронам і приступити.

Уже було з полудня, як Минула встав і усів знову на коня. їхав помалу й осторожно, хоч і не було чого боятися. Дивувало се його немало, бо в Сереті наслухався стілько оповідань про опришків, що гадав їх застати всюди над Прутом; тим часом нігде не було їх видко.

Він повернув коня направо і їхав довгий час лісом, високим берегом Прута, шукаючи броду. По тім боці Прута простягалася широка, рівна низина, заросла лозою, з балтами, в котрих і досі блистіла до сонця

вода. За долиною піднімалися легенько вгору бессарабські степи з буйною травою і з темними лісами по лівім боці, ближче Буковини. З високого берега Прута видко було далеко і широко простір, залитий сонцем. Микула дивився довгу хвилину з лісу на степи, думав, може, побачить кого, але не побачив нікого.

їхати берегом Прута було дуже невигідно, бо спиняли яри і корчі. Треба було злізти з коня і вести його за поводи. Микула йшов довго берегом і все не находив вигідного броду. Вода в Пруті попри берег була темна, очевидно, було тут глибоко. І тілько за добру годину ходу берег в однім місці обішзився; широкий яр з потічком провадив до ріки. "От тут буде можна перебрести",— подумав собі Микула, сходячи вниз,— коли чує: Босий у яру загавкав, і за хвилину стадо птахів злетіло вгору. Микула станув і вхопив за шаблю. Добру хвилину слухав, чи не почує людського голосу, але в яру було тихо. Помалу звів коня в яр, прив'язав до дерева і пішов на те місце, де все гавкав Босий. Уже здалека побачив двох трупів: один з них був такий покалічений, що його лиця не можна було розпізнати; голова другого лежала окремо, відрубана від тіла. Оба трупи були голі, і птахи уже повідривали з них кусні м'яса. Микула приглядався обом довшу хвилину; думав, чи не знакомі, припадком. Не пізнав жодного. "Може, то сюди йшла чата і тут, у яру, видко, билася з опришками? А може, нещасні, хотіли утікати і їх убили? Може, тут де вбили і кого з моїх?" — прийшло Минулі на думку, і він з острахом почав перешукувати цілий яр. Найшов покаліченого коня між корчами, що ще не здох і милосердними очима дивився на Микулу, коли той переходив коло нього, але більше трупів не найшов. Здається, вчора тут билися або сегодня, коли ще кінь живий...

Микула вернувся до свого коня, відв'язав його від дерева і повів над ріку. Іде корчами, коли дивиться: по тім боці Прута — па горбах за долиною — видко цілу громаду людей: кінні поганяють піших, пов'язаних за руки і за шию один до другого; інші ведуть ціле стадо коней на арканах, а за ними їде кільканадцять возів. Усі спускаються з горбів у долину, саме в той бік, де Микула. Се, очевидно, опришки їхали

на здобичу над Дністер, бо коли б се була чата, то було б їх більше,— а тепер вони вертаються до своїх криївок над Прутом.

Чимскорше завернувся Микула вверх яром у ліс, сів на коня і руслом потока в'їхав у саму глибину лісу. Тут розважив, що ненаручно йому вертатися

дорогою, котрою сюди прийшов,— і так бродів там нема,— ліпше їхати дальше вниз попри Прут; чей там, далі, найде ще якийсь перехід через ріку. Перебрести ріку треба буде, очевидно, вночі, так десь досвіта, бо тепер, за дня, уже таки зовсім непевно; крім того, перед вечором не доїхав би до Хотина; треба би заночувати десь у степу, а там, певно, чати ходять, спостережуть, зловлять — недобре; ліпше лишитися на ніч в лісі по сім боці Прута; тілько треба завчасу найти добрий брід.

Таке роздумував Микула по дорозі. Від'їхав спо-рий кусень дороги від яру і завернув знову коня до Прута. Тут уже не було стрімких берегів над самою рікою, тілько треба було перейти лози і бал-ти по сім боці,— ріка була подальше від горбів. Вода мала куди розлитися, тому віп сподівався найти тут плиткі місця. Оглянув ще з горба околицю, зліз із коня і повів його вниз до ріки. Яр був дуже широкий; найвигідніше було іти попри високу пісковату стіну його. Верх яру над сею стіною росли старезні дуби, з котрих декотрі просто звисали над головою, так що їх коріння було видко, а низом у березі були ями, виполокаиі водою.

Микула зовсім не сподівався найти тут когось; тим часом не успів пройти ще кількасот кроків, як його пес задзявкотів перелякано, а назустріч Ми-кулі вибігло кільканадцять мужчин. У першій хвилині Микула гадав скочити на коня і втікати, та тут і пригадав собі, що кінь угору поміж корчі не побіжить: пропав! нема ради!..

Ні! є рада! Спасенна думка прийшла йому блискавкою до голови, і він не тільки не завернувся, а сам пійшов проти опришків, що вже замірилися на нього з буками.

— Стій, не бий! — крикнув він остро і схопив за шаблю.— Не бий, коли не знаєш, з ким діло! Бер-навський між вами чи ні?

— Нащо тобі?

— Питаюся: чи є, чи нема?

— Ти хто такий, пташку? — відозвався один опришок глумливо.— Не бійся, ми тебе не вб'ємо... шкода... Ми тебе лише продамо татарам. Добре заплатять за такого медведя; маємо таких уже більше!

Микула вихопив шаблю з нохви і станув у гріз-пій поставі. Опришки засміялися:

— Ти собі думаєш, що з нами виграєш? Подивися, скілько нас! — сказав один.

— Я зовсім не думаю з вами битися,— відповів Микула,— я хочу пристати до вас, розумієте?! І маю щось сказати Бсриавському. Є він між вами чи ні?

— Нема,— відповіли йому опришки вже лагідніше,— він при іншій ватазі.

Микула сховав шаблю у похву. Кількох опришків прискочило тепер до нього, з них двох ухопили його за руки, а третій узяв коня.

Микула тільки тріпнув руками — і оба опришки аж покотилися вбік.

— Якого чорта чіпляєшся, коли кажу тобі, що я ваш? — озлобився вій.— Такого голодника, як ти один з другим, ще подужаю! Л ти, чуєш, коли береш коня, так пильнуй же мені його! Ну, де ваша вовча яма, нехай відпічну! Ледви найшов вас, вже від вечора шукаю.

Бачать опришки, що Микула поводиться як свій, і нічого не кажуть. Ще тілько один питається:

— Ти сам?

— Бачиш же, що без самиці! А, правда, пес причепився до мене. Боїшся, може, його? Ну, ведіть мене до своїх замків! А! от і вони!

З недалекої печери у березі, до якої надійшли, визирало ще кількanадцять опришків і цікаво дивилися на нового гостя, що з охотою йшов до них. Коло печери Микула статтув і оглянувся.

— Л де той, що коня забрав? Там мої харчі! Я не хочу зараз зразу у вас з голоду здохнути!

— Ну-ну, не журися! — втихомирили його.— Найдеться і у нас дещо попоїсти.

Микула скинув з плеча самопал і припер його до стіни печери. Декотрі опришки зачали зараз оглядати збрую.

— Не руш! — сказав Микула напівостро, напів-жартовливо.— Се мое! Я не гадаю битися буком, так як ти!

— Ну я б з тобою змірявся і без самопала,— замітив один плечистий опришок.

— Хочеш? я зараз!

І Микула в тій хвилі вхопив опришка за обі руки, загнув йому їх назад па плечі, так що аж затріщали, кинув його иаознак на землю і притоптав груди коліном.

Опришки гуртом засміялися.

— Отакого медведя нам треба! Ну-ну, пусти його! Не бий свого!

Микула пустив. Опришок встав із землі і почав оправдуватися:

— Він мене несподівапо взяв попід силу, а так я би не дався!

Сподобався Микула чесній компанії відразу. Ще дехто не довіряв йому, але він уже поводився зі всіма, як би здавна був знакомий.

— Дайте ж мені що попоїсти! А вранці поведете мене до Берпавського.

— Новина яка?

— Новина, ще й яка! Такого добра наберем! Уже я знаю де!

— Ти звідки?

Микула не сподівався такого питання, але відразу відповів преспокійно:

— Я з Браги.

— А! се по тім боці Дністра, за Хотином.

— Еге!

— Л як тебе звати?

— Зви як хоч! Можеш мені тут другі хрестини справити і сам бути за кума — не бороню тобі. Досі кликали мене Микула... От морока з вами! Як тяжко було вас найти! Та я об'їхав півсвіта, заким вас найшов. І як же вам бог помагає?

— Отак, як спочатку. Ще діла небагато.

— По дорозі находив я небіжчиків. Се ваші?

— Мабуть, і наші. Вчора з польською чатою билися; багато худоби і людей зайняли.

— Хто? ви? — спитався Микула, а серце в нім забилося.

— Були й ми там.

— І куди ж ви людей діваєте, тих, що зловите?

— Туркам продаєм! їх чати вже снуються сими сторонами.

— І добре платять?

— Та де! Вони ж того добра наловлять тепер тисячами, то ми відступаємо їх за що-будь, бо нащо нам?

Микула дуже хотів розпитатися, чи тих половлених людей уже продали, чи ні, чи не було там його родини, але не зважився зараз усе розпитуватися, щоб не зрадити себе. Душа боліла його, але з виду він був спокійний і веселий. Попоїв сухарів і солонини, напився води і пішов подивитися, що діється з його конем. За ним назирцем пійшли два опришки. Кінь ходив поміж лози і пас траву.

Тим часом опришки у печері радилися між собою.

— Що ж? Приймем його?

— Чому б пе прийняти? Здається, чоловік годний. А сплач! Таких пам треба! Нам нічого боятися.

Микула вернувся до громади. Поклався на траву під печерою і збирався спати. Але він тілько очі замкнув — не до сну було йому. Уже лежачи, спитався опришків:

— Ви сегодня вибираєтеся куди?

— Ні! Інші ходили над Дністер; ми стережемо броду.

— Ну то я просплюся трохи; уже давно не спав. І Микула лежав спокійно, мовби спав. Інші

опришки також поклалися — і так діла не було ніякого.

"Що ж діяти тепер? — думав собі Микула.— Не дай боже, коли відбили його родину від польської чати і продали туркам, то вже не побачить її ніколи. А коли не відбили, то польська чата повела її, певно, під Хотин. Сяк чи так, до Хотина треба добутися, бо звідтам найлегше можпа буде шукати родину. Там десь збираються всі — і турки, і ляхи; кажуть, що і козаки прийдуть,— там і невільники будуть. Ой боже, бсже, чого я дочекався! Адже й я у неволі! Як мені передовсім видобутися! Сю ніч треба з ними перебути, щоб не підозрівали, а завтра побачу".

Микула перевернувся на другий бік і, щоби вдавати далі із себе веселого товариша, промовив до опришків:

— Гей, хлопці, а не маєте ви там якої перини, бо страшно твердо лежати на землі, аж кості болять!

— Поклади собі камінь, буде тобі м'яко,— відповів йому один з опришків.

— Коли у вас таке панське життя, то я довго у вас не побуду. Так собі лише погуляю з вами, бо звірилося дома сидіти,— відповів Микула жартом.

Хоч постеля була тверда, проте помічав він, що сон його морить. Він думав ще над тим, чи ліпше тепер переспатися, чи відкласти се до ночі — се, нарешті, однаково тут небезпечно. Коли б опришки хотіли його вбити, могли би се вчинити хоч тепер, хоч уночі — против стілько людей не оборонив би себе. Ліпше тепер переспатися; уночі, може, буде нагода втечи. І Микула оперпувся на той бік, де у поясі мав гроші, нідложив кулак під голову і заснув.

Збудили його уже під вечір і казали збиратися в дорогу. Микула вже гадав, що поведуть його продати туркам, але опришків вибиралося з двадцять; стілько на одного чей не було потрібно.

— Що нового? — спитався він у опришків.

— Польська чата надходить; у Молдову ходила, ми вже три дні ждемо на ню.

— Ся, що вчера?

— Ні, інша, далеко більша; буде їх з тисячка.

— Що ж ми з нею зробимо? Нас же так мало!

— Нічого! Нам їх не потрібно. Л так, коли ведуть худобу, то ми легенько деякого вола і стягнемо до себе. Ходи!

Микула узяв свій самопал і пішов з товаришами.

Всі йшли пішки. Зайшли зовсім недалеко і засіли в лісі над яром. Недалеко від них сиділа вже між корчами інша ватага опришків; сам Бернав-ський мав бути у ній. Микула сперся сидячи плечима об дерево і думав, що сказати ватажкові, коли з ним стрінеться. Очевидно, треба буде здорово збрехати.

— Тихо! йдуть! — кликнув хтось із ватаги Бер-навського.

З горба було справді видко, як стала у яр спускатися кіннота.

— О! Копачовський передом,— шепнув опришок,— а коло нього сей панок — то Бичок із Су-чави.

— Ти звідки їх знаєш? — спитався Микула, що чув і в Сереті про Бичка і про Копачовського. бо се мали бути прихильники Петрашка Могили.

— Нам перше показували, коли вони їхали в Молдову.

— А чого ж вони за турків перебрані, з завоями на головах?

— Щоб їх у Молдові не пізнали. Шкода, що нема більшої сили турків близько; ми б їх були не пустили так гладко.

Багато з тої кінноти, що з'їздили тепер у яр, мали па собі турецьку одежу. Микула не міг начудуватися.

— А ви з ким тримаєте: з ляхами чи з турками?

— Кого більше, з тим тримаємо. Тепер з турками,— відповів опришок.— Цікавий я знати, чи ватажко скаже напасти, чи ні?

Чата ішла другим боком яру: одні вже були на броді, другі тільки з'їздили у яр. Усі опришки сиділи тихо, поки останній кінний не спустився в яр. Ждали ще хвилину, чи не веде чата якої худоби з собою; тим часом за чатою уже ніхто не йшов.

— Ідем чи ні? — спитався хтось у сусідній ватазі.

— Сидіть! шкода заходу! — сказав хтось там рішучим голосом, очевидно, сам ватажко.

— Та хоч якого коня смикнемо!

— Почекай, не спішися! Побачимо.

Чата переходила брід нескоро, бо годі було всім нараз іти у воду. Плитшого місця у Пруті було небагато, а по тім боці коні мусили частину ріки перепливати. Уже зовсім стемніло, як чата в більшій частині була вже за рікою. Деякі опришки не втерпіли і збігли у яр. Мпкулі прийшло на думку, чи не кинутися би й йому за чатою на те, щоб таки з нею пійти; коли саме у ту хвилину надійшов Бернавський.

— Маємо пового товариша,— доповіли йому.

— Прийміть мене! — сказав Микула.— Я придамся. Сили у мене багато.

— БоЬгге, аоЬгге!1 — сказав Бернавський по-польськи.

1 Добре, добре! (По.и)

Минула пс міг добре оглянути лице ватажка; бачив тілько, що се був дужий чорний з лиця мужчина, одітий по-шляхетськи.

Більше розмови з ним не вів і був рад із того, хоч на випадок придумав уже собі казку, як під Хотином в однім місці буде можна легко сховатися і виходити відтам на добичу.

Над рікою зчипився крик: опришки таки захопили, видко, якогось кінного. Розлягся вистріл, і небавом усе затихло. Тілько по тім боці шуміли лози, розтручувані кіннотою.

Сеї ночі опришки не виходили вже нікуди. Розставили вартових і поклалися спатп.

Досвіта став падати дощ, і ті, що спали надворі, прийшли у печеру. Тут стало тісиійше. Микула вийшов з печери і усів собі з краю єї. Перед печерою сидів також вартовий. З ним і почав Микула розмову. Говорили обидва про самі байдужі речі, поки зійшла бесіда па те, що Минулі було потрібне. Вій хотів довідатися, чи не переловили они від польської чати ного родину; очевидно, говорив тілько подалеки. Вартовий казав, що відбили якихось людей, але де вони є, не може сказати, бо тим порядкує Бернавський.

— А де ж їх переховують до часу? — питав Микула.

— Тих, що вчора зловили, тут уже нема. їх відвели зараз на Радавець та Липкаии. Та й уже, певно, продали або там заховали, ближче до турків. Ми і там маємо своїх.

— Піііідсм, може, ще раз під Хотин?

— Тепер ледви! Починає бути занадто гаряче. Військо стягується з різних сторін.

Більше не можна було дізнатися від вартового. Дощ падав щораз більший. Микула вернувся у печеру. Тяжко було йому па серці; надії було в нього щораз менше...

Цілий тиждень просидів він у опришків. Кілька разів збирався вже утечи, але непрошені товариші, мабуть, по приказу Бернавського, не пускали його з очей, не позволяли спати і ходити самому; усе було коло нього скількох. Але якби був завзявся утечи, міг би і утечи; коли ж здержувала його відомість, що опришки коло Радавця і Липкан в лісах переховують своїх невільників. Невеличка оселя Липкан була татарська; сі татари були посередниками хміж опришками і турками. Микула надіявся найти там свою родину і просто викупити її від опришків — стілько грошей найшлося би у нього; невільники були дешеві — і тому не втікав.

Бажав він собі дістатися до тої ватаги, що пильнувала бранців, і був дуже рад, коли вкінці казали йому разом з іншими гнати стадо волів на ріку Радавець. Звідки опришки добули волів, Микула не знав. За цілий тиждень він тілько всього робив, що стояв часом на стійці, пильнував коней і покраденої худоби та варив обід для своїх товаришів. До важнішого діла опришки його не брали, хоч самі не раз ходили на добичу. Тепер він надіявся хоч дещо нове довідатися; а коли б з того не було хісна, то задумав утечи.

HI

В тім місці, де потік Радавець глибоким проваллям несе свою брудну чорну воду на зарінок Прута, околиця гориста і скалиста. Прут розливається тут широко, одним раменом б'є об лівий берег, обриває його споконвіку так, що зробив високу, стрімку стіну, на яку не можна ступити певною ногою, щоб не злетіти разом з обривом у воду; а другим раменом опливає спокійно острівець, зарослий лозою та засипаний рінню. Потім оба рамспа сходяться і бистрою течією пливуть на полудне, минаючи височенний лівий берег, у котрім жерела і зливи повидовбували камінисті провалля.

По правім боці, над Радавцем, росли букові праліси, котрими вела з Молдови невелика і не дуже вбита дорога до ріки. Тут, на сім широкім коліні Прута, був у погідний час добрий брід, котрим легко можна було переправитися на той бік ріки, де жила невелика громада липкан — татар. Дивним дивохм, лісів по тім боці ріки не було, мовби ріка спинила їх дальший розріст; зате околиця ставала щораз більше степовою, тихою і мертвою. Против неба сіріли високі незарослі горби; а там, за горбами, здавалося, западалося все в безодню, з котрої не було виходу.

В отсій околиці над Радавцем находився головний склад добра, иаграбленого опришками. Сюди збирали вони всіх своїх бранців і худобу, переводили їх на другий бік Прута і там продавали татарам, котрих передні сторожі крутилися вже степами між Прутом а Дністром. Микулі оповідали, що за рікою, нижче Липкан, находиться ще одна ватага опришків, котра в потребі бере товар із сего боку і там у себе продає.

Справді, се стадо волів, що пригнав Микула з іншими в ліси над потік Радавець, зараз перегнали на той бік Прута. Мов із землі, виросла там громадка опришків, забрала воли і щезла небавом па горбах, а та ватага, що в ній був Микула, вернулася на високий берег Прута заночувати.

Було вже перед вечором. Сонце уже потало за лісами та остатніми промінням освічувало стрімкі береги Прута. Опришки засіли собі у підніжжя горба, що високим валом піднімався над самою рікою і стіною спирався о воду; розвели огонь і стали весело гуторити. Ярошенко скористав із того, що не дуже на нього зважали, і почав ходити по лісу. Недалеко відкрив невелику яму, мов яр, під горбом; тут сиділо кількападцять оружепих опришків, котрі видивилися на нього зчудовапо. Але один з них знав уже Микулу, сказав лише товаришам: <<Се наш",— і його припустили до гурту.

"Чого ви тут пильнуєте?" — хотів Ярошенко спитатися, але в тій же хвилині і сам помітив, кого пильнували. В ямі були невільники опришків,

призначені на продаж. З тремтячим серцем глянув Микула поміж них; не пізнав нікого, тільки людські голоси почув із глибини. Щоби дізнатися, чи нема тут і його родини, він подалеки спитався:

— Маєте тут і які жінки?

— Ні, нема. Се чури з-під Хотина, самі молоді парубки. Де тепер жінок візьмеш ? — відповів лукаво один опришок.

— Тому тиждень мали ми кілька,— сказав другий.

— Гарні були? — питався Микула знову подалеки, а серце в нім завмирало зі страху.

— Були й гарні. Одна була з дитиною і з мамою — отеє була гарпа молодиця. Така чорнява. Вірменка, мабуть, або циганка. Тілько плакали всі троє увесь час, аж очі їм почервоніли.

— Де вони тепер?

— Е! вони вже давпо по тім боці. Може, вже який татарин ними тішиться.

Ярошенко лишився у сій ватазі і помаленьки вивідався усе, що можна було дізнатися.

Виходило, що то могла бути його мати, жінка і хлопець; але чи певно се вони були, не міг довідатися; опришки казали, що малих хлопців було більше; не знали, звідки були невільпики, і нічого не згадували, що могло би вказувати на те, що й старий Ярошенко був з родиною.

З неясних відповідей зложив собі лише Микула думку, що опришки могли відбити від польської чати добичу і продати туркам чи татарам.

З такою думкою він і вернувся до своєї ватаги, поклався на землю і не відзивався вже до нікого, мовби спав.

Тепер він уже зовсім не знав, що дальше діяти: вертатися в Серет не було чого, а найти своїх не мав надії. Лишатися між опришками не хотів; а не знав, куди утікати і пощо. Адже нехай так сам утече, то з голоду згине в полі. Кінь його лишився коло тамтого броду; пішки не втече. Микула чувся крайньо опущеним, круглим сиротою у світі; навіть Босий покинув його; як пішов у ліси, так десь пропав на нинішній день.

Ватага поклалася спати; заснув і Ярошенко. Ніч була спокійна; місяць світив ясно; ліси шуміли легенько; здавалося, ніякої пригоди не буде сеї ночі. Тим часом досвіта збудив Минулу вистріл з рушниці і крик, що зчинився в лісі. Він схопився зі свого місця, поправив ремінь із шаблею на собі, вхопив свою рушницю і розглянувся, що діяти. Коло ями, чути, б'ються. Його товариші біжать у ту сторону; він за ними. Шаблю вийняв з похви, готов боронитися і битися, хоч сам не знав, з ким. Із су-мерків лісу — бачить — вибігають люди і кричать: "Бий!" Хто се? Кричать по-руськи, значить, не татари і пе турки. Багато їх? Здається, багато. Се козаки, козаки!

Опришки стріляють із-за дерев, але нема часу зарядити знову рушниці, бо козаки вилазять кругом із корчів і рубають кождого стрічного. Микула стоїть саме коло ями, де пов'язані бранці кричать, щоб їх розв'язати: "Спасайте нас, хто в бога вірує!"

Микула скаче в яму, виймає ніж із пояса і розтинає мотузи. "Рятуйтеся!"—кричить до невільників. Ще не вспів кількох увільнити з пут, коли до невільників прибігли вже козаки.

— Не бийте їх! се бранці! — скрикнув Микула.— Поможіть розв'язати!

Невільників було небагато: всего тридцять душ. За хвилину вони були вже вільні і вискочили з ями. Вибіг і Микула. Козаки билися вже подальше з опришками. Невільники кинулися до козаків, що надходили з лісу. Микула пійшов з ними; на нього не звертали тепер уваги, бо всі бігли в сю сторону, де велася боротьба. Крики і удари небавом затихли і козаки стали сходитися в один гурт. Було їх не більше як сотня. Невільники з Микулою підійшли до них.

— Возьміть нас із собою! — просили вони.

— Та ходіть! а хто вам боронить? На плечі вас брати? — відповів один козак. Але, побачивши у Минули самопал і шаблю, він сказав: — Щось ти мені, братку, не подобасш на невільника; ти опришок!

— Ні! він нас розв'язував! — сказав один з невільників і приступив ближче.— Ярошенко! — скрикнув він, глянувши на Минулу.— А ти звідки тут узявся?

— А! се ти, Логофет! От де ми стрітилися! Се нас, панове козаки, польська чата із Серета викурила, опришки переловили, а тепер воля ваша діяти з нами, що хочете,— сказав Микула.— Я не опришок!

— Ну то ходи з нами, коли хочеш, а не хочеш, то вертайся домів,— відповів козак і дав Микулі спокій.

Козаки і певільники зійшли на зарінок і тут посідали. Вони ждали ще на дві сотні козаків, що осталися троха позаду і мали небавом надійти з возами. Микула дізнався, що се була частина козацької чати, котра ходила аж під Сучаву на звіди та на добичу. Чата мала зо три тисячі людей, але порозбивалася в дорозі ще перед кількома днями,— отсих триста козаків заблудили в лісах і не могли вже потім віднайти своїх. Вони й верталися тепер самі над Дністер, де мали гадку найти ціле військо козацьке. Провадив їх сотник козацький Сава Проскуренко,

отсей самий, що розмовляв з Микулою, козак ще молодий, та, видко, неабиякий, коли вже сотником був.

Уже розвиднювалося, як надійшла решта чати. Вона вела з собою худобу і з двадцять возів з припасами. Всі козаки були піші, так що Микула не міг начудуватися, як вони зважилися йти пішки у таку далеку непевну сторону. Проте вони були веселі, хоч і втомлені.

— Ану! наперед! — приказав Проскуренко, і та сотня, що вже відпочила, пустилася вбрід через Прут.

Щоб вода котрого не звалила з ніг, козаки почіплялися за руки і йшли навскіс до противного берега. Посередині ріки було глибше, так що декотрий менший зростом мусив вихоплюватися із ряду і плисти, щоби без потреби не пити води.

По тім боці ріки було вже дев'ятдесять козаків.

Ярошенко і Логофет уже збиралися лізти також у воду, коли із сего боку надбіг із горба вартовий і крикнув грімко!

— Ховайтеся! Турки йдуть!

— Звідки? — спитався Проскуренко.

— З полудня понад Прут! Вони ось-ось над'їдуть!

Сі козаки, що вже перейшли Прут, хоч почули осторогу, не мали гадки вертатися; вислали тілько кількох козаків на високий берег подивитися, а самі тим часом зібралися коло просторої печери, що її вимив у кам'янім березі потічок. Ті, що пішли дивитися, збігли небавом з горбка.

— Ховаймося! Не дамо ради!

Козаки поховалися в печеру, а ті, що лишилися за Прутом, вернулися в ліс і стали на високім горбі у хащах. З того боку не було їх і видко, хіба що декотрий сам виліз із корчів.

Микула з Логофетом стали і дивилися, що діється за Прутом.

— Добре, що ми по сім боці,— сказав Логофет.

— Ще не знати, кілько є турків. Хто знає, як буде і з нами,— відповів Микула.— А дивися, як заходять кругом печери. Нашим тілько в воду дорога, а більше нікуди.

Турки справді не зараз надійшли до печери. Здавалося, що вони й не зараз її помітили. З горба крутими стежками спускалося до ріки на зарінок кількадесят кінних турків, коли нараз із печери гримнуло кількадесят вистрілів, і сивий дим з пороху розстелився по ранішній росі. Турки скричали і розбіглися, мовби утекли. Кільканадцять з них лишилося на землі. Але небавом побачив Микула, як усі горби понад печерою вкрилися турецьким військом — тисячі були там.

— Пропали наші! — озвався сотник Проскурен-ко близько Микули і обернувся до своїх.— Ставайте табором і копайте окопи! Найбільші з правої сторони! Ми звідси живі не вийдем.

У Микули пішли мурашки поза плечима; сотник сказав се таким зловіщим голосом, що вся надія Микули відразу пропала. Він стояв як укопаний у землю, тілько вхопив Логофета за руку і тихо промовив:

— Що ж буде з нами?

— Те, що й з іншими,— відповів той остріше і тим неначе спам'ятав Микулу.— Прийдеться, певно, погибати. Треба собі хоч якого дрючка пошукати, а то чим я буду боронитися?

Логофет відійшов, а Микула не міг рушитися з місця. Усе снувалося йому по голові, що й його родина пропала і він тепер пропаде, не нажившися. Голосні вистріли з рушниць і оклики "аллаг!" збудили його з задуми. Печеру по тім боці Прута обступили турки, як гайворони, а одна частина їх то прискакувала до неї, то втікала, бо не могла

приступити: козаки стріляли вже безустанно. Видко, не могли вороги взяти печери приступом і затихли; козаки перестали стріляти. Але по часі коло них закурилося від великого диму.

"Викурюють їх з ями, як борсуків",— подумав собі Микула, і се справді так було.

Коло печери із сего і з того боку розвели турки вогонь; на вогонь кинули соломи і пороху, дим узявся страшенний і почав заходити у печеру козаків. Козаки трималися часок, а потім уже несила було висидіти в печері — один за одним почали виходити з ями, а тут, уже при вході, раптом спадало на кождого стілько шабель, що тіло кавальцями падало на землю.

Яничари відтягали ранених набік, відрубували їм голови і бігли до своїх старших чванитися ними. Коли ж ті не давали їм нагороди, вони шпурляли голови далеко в ріку. Декотрий козак вибігав наосліп з печери і дорого продавав своє життя. Перед ним стіною стояли яничари, він з розмахом і скаженістю кидався в їх гурт, рубав шаблею на всі боки, та вкінці і сам падав порубаний на землю. Інші не могли отямитися з диму, що жер їм очі і замикав дух, виходили з ями і ще не роздивилися вколо себе, як уже лежали на землі. Усі дев'ятдесять козаків згинули; ні один не вирятувався, їх трупи залягли увесь вхід до печери або зсувалися, мов живі, по спадистім березі до ріки.

Микула не бачив за димом нічого, але по скажених окликах і дзеньканню шабель здогадувався, що там, за рікою, діється. Дим коло печери меншав і розходився. Турки, що крутилися понад берегом Прута, вийшли на горби. Микула бачив добре, як на один горб закотили турки кілька гармат і вимірили просто в сю сторону, де він стояв. Він завернувся до козаків. Ще не дійшов, як грімкий вистріл луною роздався по околиці і куля з гармати вдарила в дерево зараз за ним, відломила велику галузь і впала в корчі. Микула вже не оглядався, лише побіг до товаришів.

Кількасот кроків від берега ріки, в лісі на неприступнім горбі, козаки копали вже окопи. Робота була нелегка, бо лісову землю з корінням тяжко було вибирати; тому поки що чимскорше окопувалися з правого боку, звідки могли найлегше надбігти турки, і тут копали найглибший окіп. Усі були при роботі, мовби їх зовсім не цікавила доля товаришів по тім боці Прута, що так марно погинули. Серединою майдану на горбі походжав Про-скуренко і порядкував, як що має бути. Микула узяв рискаль від козака, що вже втомився, і почав копати рів. Гармата загриміла знову за рікою, але куля упала, мабуть, у ріку, бо у корчах і не зашуміло.

— Моркотун! — кликнув Проскуренко на одного козака.— Возьми-но ти собі кількох хлопців з рушницями, йди з ними направо кількасот кроків дальше від нас і давай там туркам ясу раз попри раз, нехай собі думають, що ми там, а не тут. А то щоб деяка турецька галушка не залетіла до нас.

Моркотун з кількома козаками пійшов, куди їм велено, і завели небавом таку пальбу, як би було їх з кількадесят. По тім боці Прута на зарінку, куди долітали козацькі кулі, настав крик, і турки завернулися з-над ріки на горб. Зате повернули вони декотрі гармати в той бік до козаків і стріляли пусто, бо кулі перелітали в ліс.

Микула, що в таких пригодах ще ніколи не бував, цікавився всім і при тім думав, що із того всего може вийти. Козаки працювали мовчки; кождий пильнував свого діла.

Коло самого Микули звивався якийсь старий, уже сивий козак. Щось йому у роботі Микули не сподобалося, і він промовив:

— Ти клади землю не так, а ось як! — і показав йому.

— Не дивуйтеся, діду, що по знаю; я ще такого не робив.

— Ти, бачу, не наш? Ноша в тебе не наша. Хоч і зовсім козак, та чуб не так.

Микула оповів йому коротко свої пригоди.

— Шкода тебе, хлопче! — пожалував дід Микулу.

— А як ви думаєте: вирятуємося звідси чи ні?

— Я гадаю, що ні! — відповів козак.— Ти не бачиш, скілько їх там? Се ж ціле військо турецьке! Обступили нас з усіх боків, і ми не порадимо.

— Прийдеться піддатися? — спитався Микула.

— "Піддатися"? — зчудувався дід і видивився на Микулу.— Зелений ти, бачу! Гадаєш, що пожалують нас, коли піддамося? Позрубують голови, як капусті. Ні, сипку, коли силою не переб'ємося і не оборонимо себе, то ласки від турка не сподіваймося.

— А не краще би нам вернутися в ліси й утечи, коли ради не дамо? — питався далі Микула.

Дід не міг начудуватися Микулі, як мало він розумів діло, але пояснив йому, в чім річ.

— Ні,— каже,— не краще нам утікати, бо одно: треба нам до своїх вертатися над Дністер, а друге: турки, коли ще не є по нашім боці, то ось, па-дійся, небавом надійдуть і з лісу. Не пустять нас. А окопи робимо на те, щоб дармо не померти, не післявши хоч з кількох турків ік чорту.

У тій самій хвилині, як козак се казав, за Прутом гримнуло, і куля, перелетівши Прут, впала трохи не на голову його. Однак не поцілила його, тілько застрягла в землю. Микула аж відскочив, а козак тілько скрикнув:

— Чи бачиш, як вимірив! Та й здоровенна ж куля, як малий гарбузик! Ну, нічого, не бійся, хлопче; козак з бідою, як риба з водою. Хоч ми й загинем, та козацькому роду нема переводу.

Легко було казати таке старому козакові, що

хоч, може, розкоші і не зазнав, та доволі нажився; та не так легко було слухати таку бесіду молодому Ярошенкові, що тілько збирався жити і ще так недавно думав, що буде щасливий. Слова козака зовсім позбавили його надії на рятунок, і він постановив собі також дорого продати своє життя. Замовк і копав далі окіп.

Перед полуднем широкий чотирикутний майдан, у котрім крутилися дві сотні козаків, був уже прочищений і обведепий з усіх боків окопами. В однім куті стояли коні, що везли передше вози; а кругом попри окопи розложилися козаки, готові до боротьби. Сюди знесено і харчі з возів, що лишилися над рікою. На окопах тут і там стояли вартові, а один виліз аж на бука, щоби бачити поза Прут. Моркотун вернувся зі своїми товаришами в обоз, і так усі були вже прикупі. Почали харчувати, бо ще звечора нічого не мали в роті.

Ярошенко з Логофетом присіли в однім кутку окопа, де вже сиділа громадка козаків і кілька чурів, визволених з рук опришків. Чури оповідали, що пасли коні по сім боці Дністра коло Хотина, коли Бернавський з опришками напав на них несподівано, кількох убив, з тридцять забрав живцем у неволю, а до того і всіх коней забрав. Під Хотином було тоді — тому з десять днів — уже кілька польських полків з гетьманом Ходкевичем і розмірювали та копали окопи. Однак більша часть війська сиділа тоді у Жвапці і в Бразі, по тім боці Дністра; тепер вони вже, мабуть, переправилися під хотинський замок.

Козаки тим часом жалувалися, що Бородавка, козацький гетьман, так необачно вислав їх чату; а то ж погибель очевидна: доокола вже вся сила турецька — як же ж кількасот людей оборониться против тисячів?

Розмову перебивали вистріли з гармат з того боку Прута, але турецькі пушкарі, очевидно, не бачили у лісі обозу і стріляли наосліп. Кулі не долітали звичайно до обозу і падали на землю між корчі або навіть у Прут. Дехто з козаків так мало журився сими вистрілами, що спав преспокійно в окопах, мов дома. Тілько сотник Проску-ренко ходив по обозі та оглядав окопи і зсередини, і знадвору, казав їх ще декуди поправити та дивився з-поміж корчів за Прут. Побачив небагато, бо дерева закривали вигляд, і знову походжав поміж козаками. Вартовий з верха бука не подавав також ніяких новин; казав тілько, що турки залягли все поле за рікою і спочивали; лише частина їх пушкарів стріляла на козаків, мов для іграшки.

В полуднє припекло сонце; промені його пробивалися почерез листя в обоз та перескакували по постатях козаків, що, втомлені, лежали зі своїми самопалами і шаблями на землі. Гамір між ними щораз затихав; ніхто з них і не думав стріляти, бо шкода було марнувати порох,— і так ворога з лісу не видко, а за рікою не досягнеш,— усі немов дрімали. Коли гармати замовкли і луна затихла в лісах, чути було, як у промінях сонця гралися і бриніли мушки і як над рікою скиглили риболови. Десь-колись озвався котрий козак, інший вставав із землі і на приказ сотника виходив з другим козаком у ліс подивитися, чи не надходить звідки яка

біда; вартовий злазив з бука і казав, що шкода дивитися, краще спати,— нудно було цілій громаді. А турки стріляли дальше, мов ясу давали, і кулями шукали людей у лісі.

Так пролежали козаки спокійно аж до вечора. Із турецьких куль тільки одна заблукалася якось в обоз і вбила коня — чоловік не погиб ні один. Під вечір усе втихло; гармати зовсім замовкли. Козаки сподівалися знов нападу з лісу, але не напав ніхто; лише вартові помітили, що по лісі, подалеки від обозу, снуються поодинокі турки і шукають, видко,

вигідної дороги, котрою вночі або вранці могли би напасти більшою силою на козаків.

Але і ніч минула спокійно, ніхто козаків не займав. Тільки, доки місяць світив, чули над Прутом гамір,— очевидно, частина турецького війська переправилася на сей бік ріки. Козаки не важилися виходити з окопів, де їм було ще найбезпечніше, і ждали. Отеє вижидання мучило всіх більше, як боротьба; ніхто не міг спокійно заснути; всі слухали, чи не почують чого у лісі, чи не впадуть на них хмарою турки. І тільки коли місяць зайшов, а в лісі зовсім стемнілося, дехто задрімав на хвилину.

Ярошенка сон не брався. Він відзивався час до часу до свого товариша Логофета. Логофет відповідав словом-двома, і обидва потім довго мовчали та думали кождий свою думу. Логофет, котрого дід був колись справді молдовським логофетом, через що і всю родину прозвали Логофетами, був маючим міщанином; мав жінку і діти; польська чата зловила його на торзі — і він тепер так само, як Ярошенко, не знав, що з ним далі станеться. Кождий, хоч і не радо, годився з думкою, що, може, того дня, який ось наставав, уже не переживе.

Від Логофета дізнався Микула, що польська чата справді забрала його родину. Матір, і жінку, і дитину Микули були би пустили, але старого Ярошенка, Логофета і Дзерона, котрого п'яного чата зловила

також на улиці, за нізащо не хотіли пустити — вели для "язика" під Хотин. Родина Ярошенка ще проводила старого батька до Прута, плакала, благала — не помогло. Над Прутом уже думала родина розстатися із старим Семеном, коли ненадійно уночі напали на чату опришки. Що далі сталося з Ярошенками і Дзероном, Логофет не знав. Знав тільки про себе, що грішми, які мав при собі, ублагав опришків, щоб не продавали його туркам. Вони його й не повели зараз з дру-

гими бранцями за Прут, але й не пустили домів, тільки забрали разом з іншими бранцями, з польськими чура ми. А тепер один бог знав його дальшу долю...

Досвіта уже кождий козак був на своїм місці в окопі. Микула поклав свою рушницю на насип і дивився вниз на корчі перед собою; коло нього лежав Логофет, що від козаків дістав якусь зайву шаблю. Безоружні чури сиділи в ровах, готові помогти хоч дрючками.

Ждали доволі довго, поки сонце зійшло. Тоді зачули внизу понад Радавцем спершу невиразний шелест, а там потім і тупіт. Не минуло багато часу, як з того боку з-поміж корчів під горб, де був обоз, стали лізти яничари.

— Не стріляйте скорше, поки зовсім близько не підлізуть під окопи, а тоді разом! — приказував сотник.

Яничари збиралися між корчами і загадували лавою кинутися на окопи та взяти їх відразу приступом. Микула бачив виразно, як ті, що вихопилися наперед, приставали і ждали на інших і як потім усі стали бігти, оскілько позволяли корчі і стрімкий горб. Голосний крик "аллаг!" залунав по лісу.

— Стривай! не пали ще! — крикнув сотник зараз за Минулою.

Микула справді уже трохи не вистрелив, такий був нетерпеливий. Виміряв рушницю в одну купу яничарів і ждав. Ті вже підійшли не більше як на яких кількадесят кроків і з вереском пхалися наперед.

— Пали! — скрикнув сотник, і враз загриміло з яких п'ятдесят рушниць.

У корчі повалилося з кількадесят яничарів, але за хвилину надійшла друга лава. Козаки чимскор-ше заряджували свої рушниці. Із корчів стрілили тим часом яничари, але що їм приходилося стріля-

ти знизу, під горб, то кулі їх застрягали в окопі або перелітали понад головами козаків. По сім ви-стрілі кинулася друга лава яничарів на окопи; як за першим разом, припустили їх зовсім близько і знову стрілили. Знову впало багато забитих і ранених у корчі. Яничари тепер з сего боку, де було надто стрімко, вернулися у корчі і ждали, поки інше військо нападе окопи з правого боку. Справді, звідси надбігло кількасот яничарів з великим криком. Тоді й сі вибігли з корчів знову. Гримнуло з окопів па всі боки, і густий дим закрив корчі. Яничари стрілили також, два козаки зсунулися з окона в рів з нокровавленими головами.

— Бий! — скрикнув хтось над самим вухом Микули. Микула, що саме перед хвилею вистрелив, уже не мав часу ані зарядити рушницю, ані вхопити за шаблю, коли перед ним із диму на окопи вихопився якийсь здоровенний яничар і замахнувся на него шаблею. Против шаблі наставив Микула дуло рушниці, і в тій самій хвилі, коли яничар вдарив шаблею по зелізі, Микула штовхнув його цівкою рушниці у груди так здорово, що той перевернувся стрімголов у корчі. Кров підступала йому до голови, і він чимраз менше тямив, що робив. Логофет вискочив із шаблею на окіп; Микула за ним, також із шаблею. Не було часу заряджувати рушниці, краще бити шаблею. Микула сперся на бука, що припирав до окопа, і вже не зважав, що кулі летять попри нього, тілько

ждав на тих сміль-чаків, що важилися дертися на окіп. Коли тільки яничар вихоплювався з гурту на окіп, він розче-реплював йому одним замахом голову, а то просто й ногою копав так сильно, що жоден не встоявся на місці. Козаки були спокійніші, як він, і радше стріляли із криївки, а не показувалися верх окопів.

На всі боки кипіла боротьба. То з сего, то з того боку прискакували яничари до окопів і все подавалися назад —не могли здобути. Густий труп

застелив землю перед окопами, однак яничари нападали скажено все наново. Вкінці число їх так поменшало, що не важили вже ся підходити і завернулися в ліс. Пальба притихла; дим знявся з-поміж дерев угору і щез.

Микула зліз з окопа і тільки тепер побачив, що в рові лежав Логофет.

— Що тобі? — спитався Микула, але той не відповів. Із його грудей плила кров; мабуть, у серце поцілили його, і він уже не жив.

Микула став себе обшукувати, чи не ранили його,— ні, не ранили, він був цілий. Полою обтер лице з поту і виліз з рову в обоз. Козацькі ряди порідшали; дехто з них лежав ранений на землі в обозі, а кого й зовсім не стало в обозі, тілько трупи їх лежали поза окопами в корчах без голов, бо яничари відрубували голови і несли за Прут хвалитися перед старшиною та взяти нагороду. Від раненого яничара дізналися козаки, що султан сидить там, по тім боці ріки, на високім березі, під наметом, і сам розпоряджає військом. Козак, що виліз на бука подивитися, потвердив се; бачив намет і нове, більше, військо, що збиралося брести через Прут.

Пополудні справді зароївся ліс знову від турків. Уся сила вдарила в правий, найслабший, бік окопа; якийсь паша, як видко було по багатім його наряді, провадив їх. Козаки збіглися густіше в сей бік я, як рано, ждали, поки підійдуть ближче. Не повелося туркам і сим разом — мусили відступити. Горб з окопами був занадто неприступний, щоб можна було його розгоном узяти. Козаки з усіх боків мали ворога внизу і могли стріляти недаром, самі яничари лізли їм під рушниці. Кілька разів ішли так турки відділами на окопи і все заверталися з великими стратами; вкінці паша, уже під вечір, велів усему своєму війську іти на пробій. От тоді вперше у своїм життю бачив Микула скажену рубанииу. Тепер уже було не до рушниць, а прямо руки були в роботі. Микула не був рад із своєї шаблі — залегка була йому,— він ще в полуднє постарався о дубову довгу довбеньку і з нею станув собі на окопі саме там, де було найрідше козаків. Сею довбенькою можна було засягнути і дальше вперед, і дальше в боки.

От він і стояв, розставивши широко ноги, і вимахував нею то вліво, то вправо так, що одним замахом змітав з окопа по кілька ворогів. Усе, що по дорозі стрітила довбенька, мусило податися набік, вона обліпилася волоссям і кров'ю. Побитих лежало перед Минулою внизу стілько, що хто хотів знову до нього прискочити, мусив переступати трупи. Микула від часу до часу ревів, як віл; очі заходили йому кров'ю.

Довго пильнував він так завзято свого місця на окопі і тілько згодом побачив, зчудований, що вже ніхто до него не лізе. Тоді він схаменувся і оглянувся, що діялося довкола нього. Турки відходили вже від окопів, але ще у самих окопах рубали козаки кількох ворогів, що забігли сюди і не мали часу втечи. Земля почервонілася від крові. Коні позривалися з припонів і бігали по лісу.

Сотник Проскуренко сидів тяжко ранений на землі, а Моркотун обвивав йому голову і руки.

— Коли б хоч відразу були вбили! — нарікав сотник.

— Не журись, Саво, хто знає, чи доживеш рана. А то ж з тебе крові зійшло — дивись, ціла калюжа...

— Склич-но ще раду, товаришу; подумаєм, що нам далі діяти,— сказав сотник.

Моркотун скликав козаків докупи; тілько декотрі лишилися в окопах. Боятися тепер не було чого, бо вже вечоріло; однак ішло про те, що завтра буде. Дві доби недоспані і неспокійні і попередні тяжкі походи зовсім утомили козаків. Вони вже ледви держалися на йогах, а дехто таки поклався на землю і зараз заснув як мертвий.

— Що будем далі діяти? — питався сотник слабим голосом.— Я вже тут лишуся навіки, але що ви з собою зробите, товариші?

— Загинем, та й годі! — відповів хтось з гурту.

— Може б, ми поночі утекли? — озвався Моркотун.— Вози лишимо; харчі, коли ще які є, заберем і по заході місяця вийдемо з окопів.

— Та воио-то не велика штука вийти, але куди пійти? — питався сотник.— Пійдете горі Прутом врозсип, кождий куди попаде. А там потім переходіть через Прут — і просто під Хотин.

— Але чи не краще би разом?

— Краще би, коли б нас було більше, а то нас — не знаю, чи лишилося з півтори сотні; що ми вдіємо против тисячів? А так, по одному, скорше поховаєтеся.

Стало на тім, як сотник сказав. Уже як там буде — чи по одному, чи по кількох, чи й більшим гуртом,— спробують утечи поночі. Козаки стали збиратися до дороги та змовлятися, хто з ким мав би утікати. Мали вийти з окопів над Радавець, а потім розстатися.

Зійшло козацьке сонце — блідий місяць — і освітило лісові сумерки. Козаки небагато брали з собою — харчів і так не було вже много. Поділилися сухарями і ждали, поки зайде місяць. Кругом у лісі було тихо, але кождий козак знав, що довкола окопів у лісі повно турків. "Може, вони покладуться спати, може, вдасться їх тихцем обійти",— думав собі кождий. Ще при місяці вислали кількох козаків у ліс на звіди. Вони ходили досить далеко і вернулися з вісткою, що поодиноко годі втікати, хіба вже пізнійше. Тепер можна зійти у яр, а з яру вийти на горб і розійтися двома відділами горі Прутом: одні ближче ріки, а другі лісом. Журилися ще, що зробити з раненими, котрих було кільканадцять; та ранені самі сказали, що лишаться; однаково їм гинути чи тут, в окопах, чи там, у лісі. Сотник був між ними; він уже лежав у гарячці і не тямив, що довкола нього діялося.

Коло заходу місяця вийшли козаки тихо з обозу. Вони тілько тепер, коли виходили, помітили, скіль-ко трупів лежало довкола окопів у корчах; місцями треба було переступати їх по кілька разом; місцями копали ще не добпті, а всюди було їх повно. Микула взяв свою рушницю, і шаблю, і довбеньку, котрій більше вірив, як збруї. Смутно було йому, коли чув, як жалісно прощалися з козаками ті, що лишалися на певну смерть в окопах, але він уже за тих кілька днів так затупів у душі, що незважав дуже на жаль; ішов, певний, що й сам загине чи зараз, чи рано — все одно.

З яру вийшли козаки у ліс; ішли по двох або й по одному та все слухали, чи не чути де ворога. Ліс ставав щораз густіший. В однім місці всі поневолі зійшлися, але зараз знову почали розходитися, бо шелест від розтручуваних корчів був завеликий. Розділившися, почали йти скількомога тихо. Зайшли вже спорий кусень дороги, коли нараз чують: позаду них гомін. Очевидно, не хто інший, тілько турки йдуть, та й то не мала сила їх, бо земля аж дуднить і гамір щораз росте.

— Докупи! — крикнув Моркотун між козаками.

— Гоп! гоп! — роздалося далеко в лісі у другім відділі.

— Гоп! гоп! — відповів Моркотун і завернувся у ту сторону, звідки почув голос.

Корчі і ломаччя тріщало під ногами козаків, що сходилися знову докупи. Турки йшли за ними; небавом і з боків стали проводжати козаків, козаки попалися в матпю; се вже кождий знав. Тілько ніч спиняла ще обі сторони від боротьби.

Така погоня тяглася аж до рання; вкінці на якійсь поляні в лісі козаки стали, смертельно втомлені. "Годі! — немов само вирвалося з уст кождо-го,— отут боронімся!" І без приказу стали копати знову окопи шаблями та розставлятися кругом. Турки так само станули довкола і чекали тілько дня.

Ще добре і не зоріло, як знову почалася боротьба, скажена боротьба за життя. Турки хмарою кинулися на сю малу громаду козаків; з кількадесят ішло на одного. Козаки боронилися так завзято, що до полудня не вступалися з місця; все ще мусили турки добивати то тут, то там малий гурток козаків. Лишилося ще в живих тілько тридцять; їх приказав баша не вбивати, лише живцем імити і повести султанові в дарунку.

Микула обганявся саме своєю довбенькою на всі боки від турків, коли нараз почув, як затягнувся тісно мотуз на його шиї, і він повалився без пам'яті на землю. Се якийсь турок зловив його па аркан, як дикого коня. По хвилині йому полегшало, його підняли, він опам'ятався, але тут і побачив, що руки у нього були зв'язані і довкола нього стояло кілька турків. Ні рушниці, ні шаблі, ні довбеньки вже в нього не було. Він стояв, мов без думки, і тупо дивився, як турки обтинали поруба-пим козакам голови, в'язали їх за чуби і перекидали собі на плечі. Ось там у того турка чи не голова се Моркотуна? Тридцять пов'язаних козаків зігнали турки докупи і зачали вертатися над Прут до своїх. Микула йшов, як на заріз; уже знав, що його жде: або смерть, або неволя, ще гірша від смерті. Коли разом з другими перейшов Прут і весь мокрий вийшов на берег, кинуло його в лихорадку. Пригнали їх на горб перед намет

султана Османа II. Тут посипалися із турецьких пліч на землю козацькі голови — більше сотні,— а очаківський бейлербей Усейн-баша повідомив великого везира, що вкінці по трьох днях удалося побити проклятих жаврів і що се його заслуга.

Уся знатна турецька старшина стала цікаво оглядати нещасних браиців-недобитків. Із свого пишного намета вийшов і сам султан. Був се молодий ще, вісімнадцятилітній молодець. Він не говорив багато, тілько казав зараз п'ятьох козаків прив'язати до дерев недалеко намета. Коли їх прив'язали, султан стрілив до двох з лука і поцілив одного в око, другого просто в серце, так що сей відразу голову схилив на груди; до трьох інших стрілив із рушниці і поранив їх тяжко. Потім казав знову привести п'ятьох козаків і відрубати їм голови. Дальшим п'ятьом казав повідтинати носи, уха і руки, а потім до решти замучити. Забрали знову п'ятьох.

— Боже, боже! прийми мою душу! — шепотів Микула.— Тепер на мене черга.

Тамтих п'ятьох живцем порубали на штуки. Потім на хвилину мучителі спам'яталися і якийсь турецький старшина приступив до решти нещасних та відозвався по-волоськи:

— Хто з вас знає по-волоськи?

— Я,— відповів Микула.

— Ходи сюда!

Микулу пустили яничари наперед.

— А по-козацьки знаєш?

— Знаю.

Відтак вибрав сей старшина ще одного молодого козака і промовив до Микули по-волоськи:

— Сей козак лишиться в нас за поруку, а ти йди шукати козаків над Дністром і, коли найдеш, скажи їм, що даіио їм усю землю від Дністра на схід і столицю Київ або Кам'янець, що схотять, нехай лише вертаються додому і не помагають ляхам. Коли се зорудуєш, можеш вернутися і забрати собі сего козака, ще й нагородимо тебе.

Потім Микулу і козака відставили набік, а решту на знак султана його вояки порубали за кілька хвилин. Микула стояв мовчки і сам собі не вірив: чи спиться се йому, чи се правда, що він жиє? Та коли йому справді розв'язали руки, а козака відвели між турків, він почав розглядатися, куди б йому іти, і вже рушився з місця.

— Зажди! — сказали йому.

Вій заждав. Стояв здивований і дивився на безмірний турецький обоз, що заляг широко і далеко поля. Турецькі намети, мов сніг, білілися навкруги. Військо складалося не тільки із смаглявих турків і татар, але й з чорних людей. Недалеко стояли чотири великі слони і кільканадцять верблюдів — звірі, яких Микула ніколи в житті не бачив. Він ще не розглянувся у сих дивах, коли сей старшина, що з ним перше говорив, вернувся і дав йому кусень записаної шкіри.

— Коли б тебе хто з наших на дорозі напав, ти покажи се письмо, і тебе пустять. Розумієш? А дорогу знаєш?

— Знаю. Тілько як я зайду так далеко пішки, без харчів, без збруї? — зважився Микула сказати.

— Се правда,— відповів старшина і приказав щось по-турецьки.

Привели йому коня, принесли харчі і шаблю. Микула сів на коня.

— Проведіть його! А ти їдь на схід, туди як до Дністра, там стрінеш козаків.

Кількох яничар скочило на коні і почали вести Микулу через обоз у поле. Щось говорили до нього, але він їх не розумів і тільки здвигав плечима, їхав мовчки і розглядався по турецькім обозу, котрому, здавалося, не було кіпця. Сотки тисяч людей і коней, цілі стада нав'ючених верблюдів і мулів, незчисленна сила турецьких гарб на двох колесах, величезні пушки, запряжені в кілька пар волів; коло обозу в полі незміренні череди волів, баранів і овець — усе те просто прибивало Микулу своєю безліччю. Цілий сей обоз був готовий іти дальше в дорогу: ждав лише на приказ.

Яничари провели Микулу на край обозу і там його покинули. Побачивши перед собою чистий степ, Микула потис коня і поїхав так скоро, мовби втікав перед погонею. І тільки тоді пустив коня вільно, коли вже довкола себе не бачив живої душі. Однак ще й тепер здавалося йому, що ось зараз покличуть його під катівський меч, і він розглядався боязко, не довіряючи собі.

Пізно вночі па безлюднім степу зліз із коня і, тримаючи його за поводи, впав на землю, лежав так довгу хвилину і все зітхав: "Боже, боже! Чи я справді жию, чи то сон?" Потім глянув на місяць і став молитися, бити поклони та згадувати чудотворного Івана Сучавського.

Помолившися, попас троха коня, потім усів знову на нього. Земля на степу була як хвиля на воді: то піднімалася трохи, то знову спадала; здавалося, кінця їй не буде. Нігде ані одної деревини, тілько трава по живіт коневі. Переїздив потоки, обминав якісь стави і дрімав на коні. Чувся таким утомленим, що, мабуть, зроду таким ніколи пе був, але не зважився злізти і відпочити довше, хіба аж над Дністром. І їсти не хотілося йому, хоч уже від кількох днів ні разу добре не попоїв.

Але над ранком утомлений кінь не хотів далі йти. Микула також трохи не падав з коня. Не було іншої ради; треба було спочити. Спутав коня і пустив його у степ, а сам поклався у корчі і заснув в одній хвилині.

IV

Степом поміж Дністром і Прутом їхало яких двісті п'ятдесят кінних озброєних вояків. Попереду на воронім копі їхав дід з довгою сивою бородою в клин і з довгими вусами, що спадали, як два тонкі повісма, на бороду. На голові мав високу чорну кучму із синім верхом, а одежа на нім була проста: короткий чорний жупан, заппятий під саму шию, широкі чорні шаровари і чоботи сап'янові жовті. В зубах держав люльку з коротким цибухом. Сей дідок з добрими синіми очима, що подобав більше на черця, як на вояка, сидів на коні просто як молодець, дивився у степ далеко, мовби там шукав когось, і розмовляв із своїм товаришем, що їхав ліворуч. Товариш сей був уже також підстаркуватий, але ще кремезний чоловік, одягнений з-поль-ська.

Сонце вже підходило під полуднє, і на степу була незвичайна жара.

— Все не видко їх та й не видко,— говорив сивий дід.— Сей Бородавка наварить нам ще такого пива, що гірко буде нам усім пити.

— Вже повинні би бути в сих сторонах,— відповів товариш.

— Не в сих сторонах, уже під Хотином повинні бути! Нехай так султан сегодня-завтра стане над Дністром з цілою потугою і не пустить козаків під Хотин, що тоді буде і вам, і нам? Зітруть турки ляхів окремо і козаків окремо, як порошину,— се ж триста тисяч против кількадесятьох тисяч.

— Я казав Любомирському: наше військо мусить чимскорше перейти Дністер і станути на волоській землі під Хотином, а то козаки доти не

прийдуть, доки ми в Польщі. Хочуть бачити, що хоч Дністер спиняє нас від утечі. Не вірять нам, зради бояться. Я ж знаю козаків.

— Вопо-то так; та коли вже згодився, присяг під Фастовом і обіцявся помогти його милості королеві, то йди і не забавляйся, а то лізе чорту в зуби — і другому не поможе, і сам загине. Король не потвердить митрополита і владиків — і тоді нащо здалася вся наша робота? Ов, зле воно починається; нема ладу ні у вас, пі у пас

Старий сердився. Товариш його був, видко, такої самої думки, бо задумався і замовк. Тільки по добрій хвилині озвався, побачивши на степу коня, що ходив самопас.

— А се що за кінь на степу? Чи бачиш, Петре? Та й спутаний до того, бо ось як скаче.

— Повинен бути і чоловік коло нього, коли спутаний,— відповів дід.— Нехай кількох хлопців скочить і подивиться.

Кілька верхових поїхало наперед; одні зупинили коня і розпутали; другі стали шукати їздця по корчах. Небагато шукали; їздець зараз найшовся. Вивели його з корчів, узяли попід руки і ждали, поки над'їде вся громада. Зловлений стояв тихо, тільки дивився заспаними очима і чудувався.

Вояки над'їхали.

— Ти що за один? — спитався дід.

— Я Микула Ярошенко із Серета.

— Що ж ти тут робиш?

— Шукаю козаків.

— Ага! Турки вислали його на звіди. Тримайте його добре! Зв'яжіть його!

— Ой ні, діду! Не кажіть мене в'язати: я християнин — я не ворог...

— Чого ж ти сюди забіг із Серета? Се ж не близька сторона.

— Я розповім вам, тільки кажіть мене пустити. Я поїду з вами. Не втечу ж я один перед стілько людьми. Чого боїтеся?

— Сідай же на свого коня і їдь з нами! Ярошенко сів на коня.

— Ну, кажи! — озвався дід, коли Микула сів на коня.

— Чи ви козаки, бо в мене до козаків діло? — спитався Микула, охолонувши з першого страху.

— Все одно що козаки,—озвався товариш діда.— Коли хочеш знати, так се Сагайдачний, козацький старшина; можеш усе перед ним казати.

— Сагайдачний! ~ скликнув Микула радісно,—

Так се ви Кафу зруйпували? Який же я рад, що вас бачу! Ми і в Молдові знаємо про вас! Дай вам, боже, здоровля, що стілько невільників спасли...

— Ну-ну, не балакай пустого! — озвався Сагайдачний.— Кажи, що мав казати.

Ярошенко став оповідати все, що знав: про напад чати па Серет, про свою родину, про опришків, про битву з турками над Прутом і про те, що

йому турки веліли переказати козакам. Показав ще і записаний кусень пергамену, що дістав від турків.

Сагайдачний слухав Ярошенка пе перебиваючи.

— І ти не брешеш? — спитав його, коли той скінчив оповідання.

— Не брешу; присягну, що не брешу! Я ж дякую милосердному богу, що ви мене найшли та й що я при вас, а ви мені не вірите! Сам я все бачив, сам усе перебув...

— Іди ж там до наших позаду і, коли хочеш, їдь з нами!

Ярошенко замішався поміж вояків, що окружили його з цікавістю, і мусив знову їм оповідати свої пригоди від початку. Сам же довідався від війська, що се Сагайдачний вертається з Варшави, куди їздив у посольстві до короля умовитися, за яку ціну козаки мають помогти ляхам. Сагайдачний думав, що застане уже під Хотином козаків, приїхав сюди, а тут козаків ще нема.

От його й вислали понад Дністер шукати чим-скорше козаків, а для обезпеки дали йому сторожу з двісті п'ятдесятьох людей під проводом ротмістрів Аннібалів. Сей же попереду, що їде із Сагайдачним, то Молодецький, що сам бував колись на Січі, повірник Любомирського і приятель Сагайдачного. Ярошенко дякував богу, що по стількох пригодах найшовся нарешті поміж людьми, з котрими вже певно дістанеться під Хотии; звідтам уже легше буде шукати родини. Тільки не рад був,

що мусив тепер разом із Сагайдачним ще волочитися степами, щоб найти козаків.

Тим часом Сагайдачний з Молодецьким вели іншу розмову. Поки не найшли Ярошенка, думали десь у степу відпочити; а тепер же сю гадку

покинули. Турки вже так недалеко, а козаків як нема, так нема. Де вони поділися? Треба шукати їх, треба найти їх якнайскорше, а то вийде біда невидана, нечуваиа.

— Нема ладу, нема ладу! — нарікав Сагайдачний.— Королевича з військом ще нема; ті, що вже є над Дністром, не карні; зруйнували своє власне містечко Жванець, і ніхто сим не журився; пушок не маєте... а Бородавки, вашого польського приятеля, також пема. Він чатами бавиться, людей висилає на нехибну смерть,— ов, погано!

— Погано,— потвердив Молодецький.

— А що, коли турки вислали до козаків не тілько сего молдована, а ще й інших на підмогу? Я присягну, що таких післанців між козаками вже багато,— здогадувався Сагайдачний.— Ти чув добре, що він казав? Дадуть козакам усю Україну, щоби тілько не помагали ляхам. І на отсій шкірі те саме написане... Чи ти міркуєш, чим то пахне?

— Се так собі, обіцянка, а більш нічого,— замітив Молодецький.— Хочуть якнайдовше забавити козаків, щоб самі чимскорше дісталися над Дністер.

— Звісно, обіцянка, в яку і я не вірю, але коли сю обіцяпку почують козаки, буде ребелія. Бо яка користь для козаків помагати ляхам? І за що? Жолду, що ще торік на Іллі мали виплатити нам у Києві, ви цілий рік не платили і тілько тепер надумалися, коли біда притисла. За православну віру караєте пас далі — турок не карав би нас так! А тепер, я знаю, готові ви видати нас туркам хоч зараз, коли б тілько вам дали спокій. Як же мають козаки йти з охотою вам на поміч?

— Ти мені, Петре, і не кажи сего; сам знаю: одною рукою б'ють, а другою згоди просять. Або наші короленята знали, коли чого треба для краю? От згодилися торік, щоби Бородавка гетьманував, а не ти, бо ти їм був замудрий; а тепер уже й самі бачать, що краще з мудрим згубити,

як з дурним найти. Під Хотином уже казали, що ти повів би діло краще, ніж сей п'яниця: він же, видко, сам не знає, чи має йти під Хотин, чи ні. Дарма, що присягав.

— Він-то, може, й знає, та з козаками не так легко дійти до ладу. Потурає їм, бо їх вибранець; і так вони ведуть його, а не він їх.

— Краще було би, щоб ти гетьманував.

— Я їх просити не буду; і так придамся їм і не покину їх. Я для них заострий — от що! А наші люди, звісно, які: коли тілько в тебе трохи більше розуму, як у них, коли тілько о голову виростеш понад них, вони тебе зараз довбенькою по голові: "Не рости! порівняйся з нами!" Адже торік що ж я такого зробив нерозумного? Вибрав собі кілька тисяч щокращих козаків і пішов з ними під Перекоп; не брав усіх, бо ліпше мати сотню людей, а добру, ніж тисячку, а ледачу. Малу громаду і прохарчуєш легше, і поведеш зручніше, і просто не треба мені було більше. Так, чуєш, через те, що я не взяв усіх, ті, що лишилися дома, на мене! "Виберім собі іншого! Він уже угору носа задирає!" А Бородавка їм: "Я вас не так, як Сагайдачний, я вас усіх не лиш на море, але і в саме пекло поведу". От і вибрали його. А ляхам тілько й подавай такого: цілою Україною не зажуриться, Теофаном та Борецьким не докучатиме, аби тілько йому та козакам жолд платили, про все інше йому байдуже.

Сагайдачний замовк на хвилину, але, видко, ся зневага, якої зазнав торік від козаків, мучила його, а що гетьман Бородавка тепер занапащував почате Сагайдачним діло оборони православія, то він і не сходив йому з думки.

— Під Фастовом.— говорив далі Сагайдачний, потягаючи з люльки.— на раді Борецький гірко нарікав перед громадою на переслідування нашої церкви. Виходило з його бесіди: за що помагати ляхам? Я на те кажу: се правда; та коли турки поб'ють Польщу, поб'ють і нас, бо сила їх завелика против нашої; биймо ж їх тепер спільно з ляхами так, як

радить патріарх, а потім уже, по війні, з ляхами порахуємося. Виходило: ми з тобою, ляше, не приятелі; але все ж ти християнин, а турок наш спільний ворог. Знай же, ми тобі поможемо тепер, за те ти нам се зроби і те... А Бородавка на другий день, коли польський післанець Обал-ковський, що привіз троха грошей, став говорити — уважаєш, коли він привіз гроші? аж по році! — каже козакам стріляти з моздірів, ясу воздавати по кождім слові післанця. Зо дві години стріляли. І за що воздавати ясу? За те, що привезли гроші, які ще торік мали дати? Але се вже така лесть Бородавки, щоб ласки ляхів заскочити. Погано воно і не до лиця козакам, бо такої ласки найдем і в Параски. Нас тепер потребують, і нехай тепер нам кланяються, а не ми їм.

— Ти казав що королеві про Бородавку? — питався Молодецький.

— Казав.

— І що ж він на те?

— Відослав мене до Ходкевича.

— А Ходкевич?

— Та тілько Ходкевич і розуміє діло між вами, а більше ніхто. Шкода, що він нездужає... Вже я собі якось пораджу,— говорив Сагайдачний неясно; не хотів, видко, всего казати і звів бесіду на що інше: — Що там у вас поробляє молодий Петраш-ко Могила? Чого він шукає під Хотином?

— Усе мас надію, що дістане Молдову. Радить не пустошити Молдови, бо она піддасться нам; він нібито має там своїх людей — от говорить! А Ход-кевич і заборонив чатам туди ходити. Ходило перше кілька чат, а тепер не вільно. Тут військо без гроша, одні вже тепер голодують, другі з возів додають, а на добичу в чужу землю йти не вільно. Могила, мабуть, підмовив.

— Що се за панич, бо я з ним небагато балакав; не було коли.

— Нічого собі хлопець, розумний, тільки що за молдовським престолом жалкує.

— 6 за чим! І охота сим панам в турка за наймита бути! Години там спокійно не поживе, а пхається, як би не мав з чого жити. Він і мені згадував за Молдову. "Поможіть!" — каже. Я йому просто: "Дай, боже, панувать, на золотих кріслах сідать,— та, мабуть, шкода заходу!" Не в смак була йому моя бесіда.

— Він і з Вевеллім накладає.

— Се хто такий?

— Чорт його знає, що за личина! Любомирський казав мені, що отсей Вевеллі хоче погодити турків з нами. Він і з великим везиром знається, і з господарем Олександром, і до нас приїздить — заробити хоче, та й годі! Дурисвіт якийсь, але хитра бестія. Тепер він десь із Шемберком у турків... ще з-під Скали поїхали.

— З тої муки хліба не буде,— сказав Сагайдачний твердо.— Коли б турки хотіли миритися, то поклали би умову: знівечити нас, козаків; коли б ляхи на се згодилися, тоді у нас інше діло було би з турками, а інше з ляхами. Уже як би ми там полагодилися з турками, ще не знати; можемо помиритися з ними, і сей мир буде їм миліший, ніж з ляхами, бо шкоду мають від нас. Але зате ляхп відпокутували би зраду... Слухай, Молодецький, ти там у польському обозі живеш з великими панами;

скажи їм, що я думаю, нехай не важаться. І загалом ти б добре діло зробив, коли б мені давав знати, що у вас будуть думати. Адже ти не лях, і мій приятель, і православний, а хоч споріднився з ляхами, все ще на козаків не ворогуєш, польським мясом не обріс.

—— Що можна буде, то скажу тобі. Коли сам не прийду, то пришлю тобі когось.

— Сам бачиш, до чого може дійти, коли діти стануть вести діло. Пам'ятай же! З Ходкевичем і королевичем я сам поладжу, але з усякими паненятами, сенаторами і комісарами, що тілько будуть путати Ходкевича на кождім поступку, не дійду до ладу. В козацькій старшині я вже сам дам ряд; хоч я й не гетьман, та ще мене слухають.

До самого вечора їхала сторожа із Сагайдачним попереду. Під вечір злізли з коней, щоби відпочити і попасти копі, а потім уночі далі їхати. Стали під лісом. Усіх непокоїло щораз більше, що не видко було козаків. Правда, на степу, коли їхали, не раз наполохані гайворони зривалися із землі — і вояки Аннібалів усе находили там або вбитого козака, або вбитого татарина, або кінське падло,— видко, уже туди крутилися різні чати; находили і цілі леговища, де почували люди; однак більших громад живих людей не стрічали. Степ був як пустиня, хоч шляхи були протоптані. Микула запізнався уже з різними вояками і всім оповідав свої пригоди, бо просили його. Слухали його й оба Аннібали, і Курцевич, що їздив із Сагайдачним у Варшаву, і інша старшина з ватаги. Всі не могли начудуватися козакам, що так славно билися над Прутом, і хоч жалко їм було, що так марно погибли, проте тішилися, що така мала громада козаків здержала майже на три дні цілу силу турецьку і що тисячі таких самих завзятих борців прийдуть їм на поміч під Хотин. Коли б тілько прийшли!

Відпочили зо дві години і поїхали далі. Ніч була темна і хмарна. Вітер шумів легко травою і листям дубового лісу. Уже було по півночі, коли минули ліс і виїхали на чистий степ, що легенько піднімався угору. Поза горбом на небі горіла червона луна від пожарища.

— Ну, слава богу, се вже, мабуть, наші — промовив Молодецький.— Гріються на пожарищі, як звичайно; люблять вогонь, як діти.

Коли виїхали на горб, побачили далеко і саме пожарище. Огонь розлився широкою струєю на овиді; небо мовби горіло.

— Се Степанівці горять,— сказав Сагайдачний.— І чого козаки тут шукають? З-під Фастова під Хотин через Степанівці дуже обхідно. Краще би іти просто на Могилів і на Брагу. Мабуть, для добичі загналися так далеко. Панове ротмістри,— обернувся Сагайдачний до Аннібалів,— вишліть кількох кінних передом, а то щоб не попали ми самому чорту в зуби.

— Адже сказано, що головна сила турків уже перейшла,— замітив один з Аннібалів.

— Триста тисяч війська не буде йти разом. Уважно, панове! — приказував уже Сагайдачний.— Може, то наші, а може, й ні. Се мені щось підозріле.

Але поночі не можна було пізнати, хто се у Сте-панівцях так господарює. Вояки почали здержувати коні і ждали, яка вістка прийде від висланої наперед чати. Небо почало сірити, і у Степанівцях огонь блід перед сходячим сонцем. Тілько чорні дими підіймалися тепер щораз виразніше із землі в небо.

— Заждіть тут! — порадив Сагайдачний.— Недалеко корчі і ліс, можуть нам придатися в потребі. А я поїду паперед.

Військо стануло собі кругом старшини і дивилося в сторону Степанівців. Ярошенко поїхав із Сагайдачним.

Далеко на сході стало червонітися небо; сонце сходило.

— Видко білі намети під городом,— промовив Курцевич.— Козаки таких не мають. Чи бачите?

І як би на потвердження сих слів побачили, як Сагайдачний вертався скоро до них, а люди, що були з ним, кричали здалека: "Втікайте, се турки!" За чатою навздогін гналася турецька сторожа — спершу тільки кількадесят людей, але по хвилині уже кількасот.

— В ліс! — скрикнув Сагайдачний.

Військо кинулося навтікача; Сагайдачний був позаду.

Микула Ярошенко вихопив шаблю із похви і їхав за самим Сагайдачним, готов боронити його з цілої сили. Він так і чув душею, що треба йому сего діда держатися, треба, щоб дід жив, а то без нього не вдіє нічого. Військо, наполохане, гнало полем без ладу, щоб коням було свобідніше. Турки настигали за ними і кричали грімко: "Аллаг!"

Ледви встигли впасти в корчі перед лісом, як погоня уже й стрілила. Сагайдачний і Микула, що був коло його боку, чимскорше скочили в корчі. Ще не вспіли оглянутися, коли кінь під Сагайдачним нараз прикляк — турецька куля вдарила його. Микула зіскочив зі свого коня і пустив його. Де не взялися турки з шаблями. Один замахнувся на Сагайдачного. Ярошенко збоку ударив турка по руці, аж йому шабля випала. Але тут уже прискочив і другий. Сагайдачний станув, готов відбити удар, коли тут кінь турка як стане дуба Ярошенко шпигнув коня шаблею так, що аж турок повалився на землю. Тим часом Сагайдачний уже упорався з третім; заки той обернув коня в корчах, дід уже заскочив його ззаду і рубнув по шиї: їздець повис у стременах, а наполошений кінь почав утікати.

Після того Сагайдачний кинувся у густі корчі;

Ярошенко — за ним. Було це саме впору, бо турків показувалося щораз більше; тільки їхати верхом не могли, бо корчі спиняли. Вони здержували коні і стріляли навздогін за втікачами. На хвилину Ярошенко втратив Сагайдачного з очей і біг просто корчами. Здавалося

йому, що лишився позаду, бо далеко перед ним берегом лісу тяглася стріляпииа дальше. Лишатися не було безпечно — так він роз-тручував корчі дальше, аж подряпав собі лице, поки забіг у високопеншш ліс. Поперед нього скорим кроком із шаблею в руці йшов Сагайдачний. З-під рукава лівої руки текла йому кров. Помітив се Микула і скрикнув:

— Ой господи! Що вам?

— Не бійся, нічого мені не буде. Постріляли мене в руку. Ходім! Шкода, що коней позбулися. Турки, здасться, за нами не поженуться; бачили, що нас небагато. Прогнали тільки, та й годі! Слава богу, що иатрапився ліс, а то було би зле з нами.

Ішли мовчки добру хвилину, поки Сагайдачний не озвався:

— Ні вже, треба перев'язати руку! Перев'яжи мені, синку, порятуй вдруге. Ось тобі платок.

— Ще нападуть нас!

— Не побачать, не бійся!

Сагайдачний роздягався. Ліве рам'я було зранене кулею; у рані було сукно з одежі.

— Витри добре! Витягни все, що там є. Микула витяг з рани сукно, але куля перейшла

рам'я наскрізь, і він не мав способу переконатися, чи в тілі що не лишилося. Обтер рану і перев'язав її туго платком, щоби спинити кров. Поміг потім Сагайдачному одягнутися, і оба пійшли далі лісом.

— От спасибі тобі, сипку, що поміг у біді. Ходім же! А де наші ділися?

Польської сторожі справді не було видко — розскочилася по лісу, як заяці. У страху кождий дбав про себе, а між корчами і деревами годі було зійтися знову скоро докупи.

— Коли б уже вийти з лісу у степ!

— Ідім, вийдемо ми вже якось... О! ще стрілив хтось!

Обидва йшли скорою ходою ще з півгодини у сторону Дністра, поки зблизилися до краю лісу, до степу. Не виходили з корчів, тілько йшли ними. В лісі було чути вже їздців, бо ломаччя тріщало.

— Чекайте, ось коні пасуться, навіть осідлані! Я їх мушу мати! — скликнув радісно Микула.

По степу тут і там паслося справді кілька коней, що в битві скинули або втратили своїх їздців. Вони то скубли траву, то оглядалися, чи не йде хто їх займати. Ярошенко підійшов до одного коня; той і не втікав, дав спокійно на себе сісти. На тім коні під'їхав до другого, той почав утікати, але Микула випередив його, прискочив і так сильно зловив за поводи, що трохи сам не випав із сідла. Кінь не давався; Микула зіскочив із спокійного коня і сів на того, бистрого; тепер уже він мусив іти. Обидва коні привів у корчі і дав спокійного Сагайдачному.

— Беріть того, бо мій якийсь норовистий. Сагайдачний усів. Саме тоді із лісу виїхав Молодецький.

— Де ти, Петре, дівся? Я тебе шукаю, шукаю і не можу найти.

— От порятував мене сей козак, а то був би загинув. Погоні за нами нема?

— Я не бачив.

— їдьмо ж!

Усі три потисли коні і погнали вже степом. Із лісу стали щораз частіше виїжджати вояки. Вкінці лісу не стало, всі мусили вийти у степ. Коли вже більша частина зійшлася докупи, рушили вперед. Погоні турецької не було, але страх гнав усіх так, що ніхто й не думав їхати помалу, поки самі втомлені коні не звільнили бігу. Над'їхали і ті, що припізнилися. Тоді почислили себе, не ставало кільканадцять, мабуть, погибли. Добре, що не всі; а то ж і гадки не було побороти турків. Вояки оповідали, що із Степанівців висипалося турків, як з мішка, кілька тисяч, і всі пустилися в їх бік, тілько, видко, завернулися, довідавшися, що їх було небагато. Проте не вірили туркам, і скоро тілько по дорозі стрітили знову ліс, в'їхали у найдальшу його глибину, щоб самим відпочити, і попоїсти, і коням дати пільгу, бо ті вже падали з ніг і не хотіли йти.

Сагайдачний уже не мав спокою.

— Що то буде, що то буде? — нарікав він перед старшиною.— Де той Бородавка до чорта дівся? Турки вже випередили наших, вб'ються клином поміж нас і ляхів,— де він розум дів? Чого жде? Адже не пустять його під Хотин, щоб і згинув! Тілько троха попасім — і далі! Лісом, а не степом, бо я за-ложуся, що турецьких або татарських чат уже повно на степах. Вони не ждуть.

Всі слухали бесіди Сагайдачного, і всіх находив страх. Спочивали недовго і поїхали дальше. Лісом було зле їхати, громада розлізлася. Сагайдачний уже не зважав на ніщо, їхав або йшов мовчки та пихкав свою люльку, заклавши ліву руку в пазуху, бо боліла його. Ярошенко не відступав його; слідкував за ним подалеки, але не спускав його з очей. Він чудувався, скілько сили було в сего сивого діда, що, помимо рани і болю, йшов жваво вперед або вів коня тілько самою правою рукою.

Настала ніч. Сагайдачпий ані не думав спочивати. Дехто з вояків з утоми трохи не падав на землю; і Ярошенко, хоч який був сильний —

правда, останніми часами він досить змарнів,— радо був би поклався де під дубом полежати; а Сагайдачний не хотів. Він уже не просив нікого йти з ним. "Сам,— каже,— пійду, бо нема коли спочивати, потім епічну". Молодецький. Ярошенко і ще кількох не покидали його, ішли з ним, поки сили ставало. Вкінці ціле військо лишилося в лісі над Дністром, бо не зпали навіть куди йти — і темно, і дороги нема; лише Сагайдачний не ставав.

— Хто хоче, нехай іде зі мною, а коли ні, то я й сам пійду,— сказав він.

— Я ж тебе не покину,— відповів Молодецький.

— і я б хотів з вами,— озвався Микула.

— Ходи, ходи, сипу; ти, бачу, пильнуєш мене.

— Ой добродію, до кого ж мені тепер прихилитися? Іду за вами, як за батьком дитина, бо я вже сам нічого пе придумаю.

Всі три йшли ще зо дві години усе горі Дністром, але нарешті, коли обминали якийсь глибокий яр і залізли в безвихідні корчі, стали.

— Чи не зблудили ми? — промовив Молодецький.

— Може бути. Треба ночувати, нема ради,— відповів Сагайдачний і, втомлений, усів на землю: — Гей, хто в лісі, озовися! — крикнув голосно, але з лісу не відозвався ніхто.

— От коли б можна де коні попасти, я повів би,— каже Микула.

— А де найдеш добру траву у дубовім лісі? От лягай, а коні прив'яжи до дерев!

— Я встану досвіта і найду десь троха трави.

— Добре! добре!.. Сподівався ти такого, Молодецький? Гарна пригода, що? Ну, слава богу, ти цілий, а мені, бач, уцідили троха крові. Коли б хоч у битві великій, а то от на гладкій дорозі. Я й сам не знаю, звідки куля надлетіла.

— Болить тебе?

— От так, як би комар укусив. Пусте!.. Найкраще закурю собі люльку і все забуду. От коли б козаків найти! Ми їх у сих сторонах мусимо найти. Коло Степаиівців їх не буде, бо занадто вже близько вороги; виходить, що вони повинні бути над

Дністром, може, близько Могилева. Там є брід, отуди нам вранці і дорога.

Ще з півгодини балакали оба діди, а Микула тілько слухав. Нарешті всі замовкли і заснули. Сагайдачний від часу до часу постогнував у сні, але втома, видко, перемогла й його, він спав.

Досвіта, зі сходом сонця, всі вже були па ногах. Ярошенко встав раніше і попас коні, тепер можна було їхати дальше. Сагайдачний казав собі ще обмити і перевинути рам'я, котре йому троха спухло, і просив Микулу вести його коня. Всі три старалися тепер вийти з лісу і йти узліссям, бо надоїло обминати корчі і дерева. Бог поміг: до самого полудня нігде не було видко ворога, можна було їхати спокійно.

Доїздили до Могилева. Ярошенко поїхав наперед шукати броду, що мав тут бути, як казав Сагайдачний. Але тілько він щез за горбом, як по хвилині виїхав знову на горб з кількома козаками.

— Є наші! є! — кричав радісно здалека.

— Слава богу! — сказали в один голос Сагайдачний і Молодецький.

Козацька сторожа прискочила навздогін до Сагайдачного і познімала шапки.

— Вітай, батьку! — промовив один старий козак.— Слава богу, що ти живий; ми гадали, що вже по тобі. Ото буде радість!

— Здоров, Муха! Ти тут?.. Кажи зараз, де козаки?

— По тім боці Дністра під Могилевом стоять обозом.

— Чому ж не йдуть під Хотин?

— Тілько вранці сюди прийшли. Втомлені дуже. Ми вже ледви дишемо. Завів нас клятий Бородавка так гарненько в Молдову, що ми вже цілий тиждень тілько всеї роботи маємо, що пробиватися табором поміж турків і татар. Передучера вночі напали на наш обоз татари, ми ледви дали їм раду.

Розмова увірвалася, бо над'їхала інша старшина. Всі віталися із Сагайдачним, як з батьком рідним, і що перше почали казати, то були нарікання і прокльони на Бородавку, що збавив стілько людей, харчів з дому доволі не набрав, а тепер промишляє розбоєм... Доста їм Бородавки! не хочуть його! Добре, що Сагайдачний вернувся; вони його ось таки зараз виберуть гетьманом. Усі козаки ждали тілько на нього, щоби Бородавку скинути.

— Годі! годі! — втихомирював їх Сагайдачний.— Треба раду скликати.

Всі в'їхали в обоз. Побачивши Сагайдачного, козаки обступили його роєм, так що їхати було годі. Тілько чути було, як казали: "Слава богу! слава богу, що вернувся! Тепер у нас буде голова!"

— Спасибі вам, діти! Спасибі! Не товпіться так! Дайте дорогу! — просив козаків Сагайдачний.— Ми ще сегодня зробимо лад. Не журіться! Ідіть спочити!

Але козаки, зачувши, що вернувся Сагайдачний, збігалися з усіх сторін, і вже тисячі їх проводжали його і старшину на широкий майдан, що був посеред обозу.

— Зараз раду скликати! Зараз раду скликати! — кричали козаки щораз голосніше.— Скинути Бородавку! скинути!

Козаки навіть не пустили Сагайдачного у намет, привели його на майдан і тут казали довбушам бити у кітли. "Кличте Бородавку!", "Нехай він пропадає!", "Сагайдачного гетьманом обрати! Сагайдачного!" Крик настав такий, що ніхто вже свого власного слова не міг почути.

Надійшов Бородавка і решта козацької старшини. Яцько Неродич, прозваний козаками Бородавкою через те, що мав на лиці велику бородавку, прийшов на раду п'яний.

Се було видко по його червонім, набрезклім лиці і по непевнім ході. В руках мав булаву.

— Здоров. Якове! Маю деякі новини з Варшави. Кажи козакам утихомиритися, нехай я розповім, що приношу.

Бородавка не відповів нічого, тілько шукав деякого вищого місця, щоб його бачили козаки. Підсунули йому якусь бочку, що стояла на майдані, але він не міг на ній устояти і, заким промовив слово, трохи не впав.

— Тихо, хлопці! — промовив він нарешті, піднявши ліниво булаву вгору, і потім просто злетів на підставлені руки старшини, що поставила його на землю.

На бочку виліз Сагайдачний.

— Тихо! тихо! тихо! Сагайдачний говорить! Заким козаки справді втихли, минула добра хвилина. Вкінці промовив Сагайдачний:

— Приношу вам новину з Варшави. Король його милость сказав, що за нашу поміч потвердить нам нашого митрополита і єпископів і що не буде ширити унії. Дав слово! Королевич також дуже просив помогти. Наша річ показати тепер, що ми Польщі потрібні, аби не говорили і не писали, чи нас треба вигубити до ноги, чи ні. Покажім, що ми, православні, не зрадники отчизни, як про нас кажуть! Зачуваю, що дехто з вас не радить іти на поміч ляхам. Я ще під Фастовом у Сухій Діброві читав вам, коли тямите, письмо патріарха Теофана: "Поможіть,— писав він,— ляхам, бо турки — вороги всіх християн". І я кажу: не треба нам лишати християн у такім нещастю, ми повинні їм помогти. Ляхів гудьмо, та з ляхами будьмо. Ану, не поможемо ми їм, тоді невірні розпустять на всі сторони свої загони; не буде кому боронити землю християнську, бо і нас можуть потім змести. Тепер вже нам турки на карку висять, не пора нам завертатися. То як же ви тепер гадаєте: іти під Хотин чи не йти?

— Іти! іти! — закричали козаки.

— Тілько не з Бородавкою! — крикнув ще хтось з гурту, коли тамті оклики втихали, і нові оклики зірвалися, як буря:

— Скинути Бородавку! скинути!

Бородавка чув ті оклики, але дивився банькова-тими очима так, як би не розумів, про що йде діло. Хтось таки за ним скрикнув грімко:

— Скинути Бородавку!

Бородавка обернувся помаленьку поза себе і за-грозив булавою:

— Що? мене скинути? — сказав звільна, і се питання його було більше смішне, як грізне. Козаки, що стояли довкола нього, навіть засміялися.

Сагайдачний зліз з бочки, а на його місце виліз Дорошенко. Стояв часок, поки козаки утихомирилися.

— Слухайте, панове! Вернув до нас наш батько Сагайдачний, з котрим нам було так добре, поки дурним головам не прийшло на думку його скинути, а вибрати Бородавку. Бородавка так нас водить гарненько сюди-туди манівцями, саме поміж турків, як вівці між терня, що багато нашого брата вже валяється по степах гайворонам на поталу. А можна було без того обійтися. Про інші гріхи нашого гетьмана краще замовчу. Тілько те скажу коротко і на розум, що коли ми маємо йти під Хотин, коли не хочемо, щоб за нами підкови збирали, нехай веде нас гетьман Сагайдачний. До булави треба голови! Хочете його мати гетьманом?

— Хочемо! хочемо! Сагайдачний нехай буде гетьманом! Бородавки не хочемо!

Такі оклики лунали кілька хвилин, і тисячі шапок злітали угору.

Сагайдачний випрошувався тим часом у старшини:

— Я вже старий! От і рану маю! Може б, кого іншого?

Але старшина вихопила Бородавці з рук булаву, подала Сагайдачному і підняла його на бочку.

— Не відрікайся, Петре! — казали йому.— Приймай, та й годі!

Сагайдачний стояв довго без слова; уже козаки і втихли, а він ще немов думав, що має сказати.

— Панове! У мене до вас тільки два слова. Перше слово: велике спасибі вам за те, що мене вже вдруге вибрали гетьманом. А друге слово таке: коли має бути лад між нами, то вже вибачайте, що я про сей лад буду дбати так, як перше дбав. Може, мій спосіб декому буде й не до смаку; та самі ви знаєте, що куля — не галушка, її не про-ковтпеш; війна не забава, лад мусить бути! А по сім слові зараз вам мій перший приказ: до вечора всі маємо бути по тім боці Дністра, а вночі йдем дальше — під Хотин. Розходіться!

Се сказавши, Сагайдачний зліз з бочки і саме наткнувся на п'яного Бородавку.

— Се ти, Петре, що собі гадаєш? Що я теє... га? — зачепив Бородавка нового гетьмана.

— Якове! іди спати! — відповів Сагайдачний лагідно.— Не чіпляйся!

Але в п'яній голові повстала п'яна думка: Бородавка вихопив шаблю з похви і замахнувся на нового гетьмана. Його, розуміється, зараз здержали за руки.

— Відведіть його у намет і поставте сторожу! — приказав ще новий гетьман і пішов троха припо-чити та дещо попоїсти, бо вже душі не чув у тілі. Вже в наметі доповів ще старшині свою думку про Бородавку: — Мені в Варшаві видали Бородавку, і нехай він тільки не держить язика за зубами, то я з ним порахуюся.

Тим часом козак Муха повів Ярошенка до Доро-шенкового полку. Приймили його радо, дали їсти і узброїли його. Ярошенко аж відітхнув легше. Він уже й рахубу стратив, коли вийшов із Серета.

Здавалося йому, що се було так давно, так давно, рік тому або й більше, і що все, що він перебув за остатніх два тижні, не сталося дійсно, тілько снилося. Він і справді ходив, як у сні, і дивився на козаків мов пе своїми очима. Одно тілько відчував душею, що пійде тепер з козаками, мов з водою, і буде під Хотином. У них після вибору Сагайдачного також вступив дух, почули певну руку над собою і повеселішали.

До вечора уже всі перейшли Дністер і перевели табір. Надійшли також обі роти Лниібалів і прилучилися до козаків. Попереду уставив свій полк Дорошенко і ждав, поки ціле військо упорядкується. Вкінці Сагайдачний дав знак, і все військо рушило. Сагайдачний їхав позаду на возі, бо не міг через руку вести коня.

V

В середу, першого дня місяця вересня, на полях на полуднє від Хотина йшла дуже пильна робота. Відділи польського війська вже мали позначені місця, де мали стояти, і працювали завзято ще зночі, щоби чимскорше докінчити окопи, бо прийшла вістка, що все турецьке і татарське військо вже недалеко Хотина. Уже вчора татарський хан Кантемир з кількома тисячами війська наробив їм шкоди у сторожах і в обозі; ледви скараскалися його.

Земля коло Хотина похилена до ріки і порозбивана глибокими ярами, котрі чим ближче Дністра ширшають. В однім такім яру, против села Браги, над самим Дністром, стояв величезний замок, немов височенна, стрімка і неприступна стіна, що замикала ворогам із Польщі дорогу в Молдову. Коли було на нього подивитися з кам'янецької дороги, то він не дуже-то впадав в очі, немов потопав

у глибокім яру; та зате коли було стати під його стінами і глянути угору, то чоловік почував себе дрібною мурашкою, що напала за чимсь у підніжжя замку. Велетенські підмуровані окопи з глибокими ровами

держали у своїх кріпких обіймах сю старосвітську будову і припирали широким пів-кругом до стрімких берегів Дністра. Тут залога могла жити безпечно, без страху: з одного боку глибокий Дністер, з інших боків вали і яр з потоком, котрого воду можна було стримати загатою і підняти на два сажні вгору; сам же замок мав такі мури, що могли без шкоди ковтати в нього з пушок, як ковтачі стукають клювами о бані церковні.

Однак тепер із сего замку небагато було користі; він міг придатися тільки в крайній потребі. Місця на обоз для більшого війська тут не було, та й не видко було звідси бессарабських степів перед собою, де мало бути бойовище. У замку на подвір'ях в ровах і попід замок крутилися тепер тільки зайшлі люди з Молдови і польські чури, що пильнували стирт соломи і сіна, худоби, призначеної на заріз, і коней.

Щоби із замку дістатися до польського обозу, треба було йти під гору, перейти місточко Хотин,— тепер спалене дотла, щоб не давало захисту ворогові, тільки кам'яна церква лишилася,— а за церквою уже й починався польський обоз. Тут широка хвиляста рівнина надавалася і на бойовище, і на кладення обозу — і тут-то й велася тепер робота. Окопи польського обозу, з брамами, з висуненими наперед і на ліве крило редутами, припирали до берегів Дністра, як величезна погнута земляна підкова. Місця закроїли собі ляхи багато, щоби війську не було тісно.

Але ще не все польське військо було під Хотином в окопах. Саме передвчера прийшов королевич Владислав із своїми полками і лежав по тім боці

Дністра обозом поміж Ліванцем і Брагою. Не міг перейти на другий бік ріки, бо міст попсувався; а до того не так легко було зі стрімкого берега зійти з цілим табором над саму ріку.

Повздовж окопів їхав і приглядався роботі великий польський гетьман Іван Карло Ходкевич, схо-рований через падачку дід, уже сивий та згорблений. Він сидів на коні лініво, без сили, і тільки бистрі, розумні очі показували сильну душу в сім хорім тілі. Придивлявся уважно окопам і від часу до часу скрикував злісно на вояків:

— Куди землю викидуєш? Пощо так далеко за окіп? Чому рів не всюди рівний? Зрівняти! Як тут положишся стріляти?

Розгнівавшися, Ходкевич навіть потягав по хребті сего і того вояка довгою паличкою, такий був нетерпеливий.

За гетьманом подалеки їхало двох старших з його полку: бєлзький воєвода Рафаїл Ліщинський і ротмістр Степан Пац. Вопи приглядалися гетьманові і шептали собі:

— Злоститься, що козаків пема,— говорив Ліщинський.

— Обійдемося і без козаків,— хвалився молодий Пац.

Ліщинський глянув здивовано на молодого ротмістра.

— Вашмосць ще з турками не воював?

— Ні.

— Ну то ліпше би не чванитися. Всіх нас разом з козаками, коли прийдуть, буде лише 70 000, а турків є 300 000, а нехай лише 200 000, коли челяді їх не числити, то все-таки три рази більше, як нас. А вашець собі так козаків за байбардзо має.

— Ет! ще, може, й не треба буде їх, бо от Шем-берк їде з Вевеллім. Довго бавилися в турків!

Обозом над'їхав справді спольщений німець Шемберк, що їздив у посольстві до турецького султапа, щоби ще в послідніи хвилі спробувати, чи пе могло би обійтися без війни. За ним їхав грек Ве-веллі, смаглявий, сухий чоловічок з хитрими очима і зарослим чорною бородою лицем. Він уже здалека зліз із коня, передав його чурі і з похиленою головою покірно підходив до Ходкевича.

— Добрі новини чи злі? — спитався Ліщинський Шемберка.

— Злі! — відповів той коротко і під'їхав зовсім близько до гетьмана.

Ніхто не важився підслухувати розмову Шемберка з Ходкевичем; тільки Вевеллі стояв ближче, поклавши руки турецьким способом наохрест на груди, і ждав, поки його покличуть.

— Турки далеко? — питався гетьман.

— Ми від'їхали чотири милі від їх обозу. Тепер будуть уже, певно, ближче.

Ходкевичеві задрожали нервово уста.

— Є яка надія на мир?

— Нема. До султана мене й не допустили; везир ховав мене перед ним. Каже, що Осман так довго їсти не буде, поки не займе нашого обозу.

— Блазень! — скрикнув Ходкевич гнівно.

— Сі листи, що привіз Вевеллі під Скалу, я думаю, були фальшиві.

— Що?!

— Були фальшиві, кажу. Отся бестія, здається, сфальшувала,— Шемберк махнув головою у сторону грека, котрий стояв збоку спокійно, бо не розумів польської мови.— Капіджі-баша, і Усейн-баша, і господар присягалися, що ніяких листів не писали. Через нього стали підозрівати й господаря Олександра, що нам прихильний, скинули його — і пе вбили тільки тому, що прийняв турецьку віру. А господарство віддали знову Степанові Томші. І самого Вевеллього замкнули, та потім якось пустили. Чудно воно...

Ходкевич глянув на хитрого грека зневажливо і гнівно, але не промовив ні слова.

— А отеє лист від везира, уже правдивий,— і Шемберк передав Ходкевичеві пергаменовий ЗБИТОК, завитий у червону китайку, зав'язаний шовковим мотузком і запечатаний воском.

Ходкевич розірвав скоро шнурок і глипнув на письмо.

— Я по-турецьки не розумію! Може, вашмосць знає, чого від мене хочуть.

— Здогадуюся,— відповів Шемберк.— Там, у наметі волоського господаря Радули, говорилося, що турки, коли застануть козаків уже тут, передовсім нападуть на них. Нас, певно, намовляють не помагати козакам, щоб вони погибли; тоді з нами помиряться.

— Ні! се не може бути! се було би лайдацтво! — обурився Ходкевич. — Ну, чи видав хто таке ошуканство? І я мав би до того допустити? Ніколи!

— Коли мені вільно сказати своє слово, то я б також радив не опускати козаків у потребі. Вони можуть нам дуже придатися. Над Прутом — я вже з Молдови писав вашій милості і про се — я сам був свідком, як мала чата козацька на три дні здержала майже всю армію

Османа. Таких вояків нам треба. Се була би крайня невдячність — покидати у лихій годині таких товаришів.

— Що ж з того, коли їх ще нема!

— Певно, не можуть дійти; татари спиняють.

— Коли б уже раз прийшли, а то я сам не знаю, що буде. Ось для королевича в окопах місце, а він ще коло Жванця! Кого я тут поставлю? А тут ворог так близько! Що то буде, що то буде?! Пац! — крикнув Ходкевич.— Ви знаєте по-італьян-ськи. Скажіть-но ви сему драбові, що мені його служби не потрібно; може забратися до чорта; нехай нам тут не заважає та не придивляється, бо ще зрадить нас. Тілько не кажіть так остро, як я.

Пац під'їхав до Вевеллього, що знав по-італьян-ськи, і сказав йому коротко, що гетьман не потребує його прислуги і що може собі хоч зараз від'їхати.

Вевеллі замахав руками, як би обганявся від мух, потім зложив руки на груди, поклонився по саму землю Ходкевичеві і заговорив скоро-скоро, як на муках:

— Я нічо не винен! Листи були правдиві! Радула посвідчить! Радула за тим, щоб помиритися; просив мене... А мені яке діло? Я не для себе бажаю мира...

— Відведіть його в обоз! — приказав Ходкевич.

— Чи можу й я відійти? — спитався Шемберк.— Дуже втомився я.

— Можете відійти... Чекайте! І ви нічого не чули про козаків?

— Чув, що були коло Степанців, але коли се було?

— Одна чата козацька, три тисячі людей, що за-блукалася десь у Молдові, є вже у нас, прийшла передучера вечором, хоч і не ціла, але де решта? де решта?

З поля чвалом над'їхала кінна польська сторожа з вісткою, що в лісах бачили турків, недалеко, може, півгодини їзди звідси.

— Се, певно, передня сторожа турецька,— замітив Шемберк.

Ходкевич глянув у поле, стиснув нервово губи і приказав затрубити гасло поготівля. Трубачі один за одним підхоплювали гасло, котре залунало всюди, як далеко сягали окопи. В обозі попри не готові ще окопи почало уставлятися військо — і кінне, і піше, відділами. Неспокій обняв усіх. Уже кілька разів остатніми днями стривожили сторожі цілий обоз — тепер уже кождий сподівався нападу, бо, очевидно, турки мусили вже бути ближче. Надбігли й інші чати і потвердили, що далеко по полях видко вже малі турецькі відділи; лісами йде їх, певно, більше. Козаків не бачили.

Військо стояло смутне і непевне, бо й найменший розумів тяжке положення. Тут надходила така хмара ворога, а їх в обозі всего не більше як двадцять тисяч. За Дністром при королевичу є ще з десять тисяч, але вони не поможуть через ріку. Ліве крило обозу тілько троха заслонене; як ударять турки в сей бік, погинуть усі. Недаром пересуває Ходкевич свій полк у сей бік. Що ж з того, коли настає велика діра в тім місці, що призначене для війська королевича. Кругом біда...

Надходив вечір, і чим нижче клонилося сонце за буковинські ліси, обливаючи ціле небо спершу ясно-жовтим, а потім червоним огнем, тим військо легше віддихало, бо вночі і ворог не важиться так легко підлізти під обоз. Ночі темні, не видко нічого — можна сидіти безпечніше.

На ніч розпустив Ходкевич полки на квартири, але зате подвоїв сторожі і приказав бути напого-тівлю. Сам пійшов у свою ліп'янку з глипи і тут не вспів він усісти, як рука в нього затремтіла судорожно. Се був знак, що приходив на нього напад епілепсії. Його зараз поклали на ліжко. Лице йому посиніло, очі виступили наверх, а з губи покотилася слина. Тілом його стало підкидати — він зовсім утратив пам'ять. Покликали лікаря-француза; той тілько пильнував, щоби гетьман не потовк собі голови і тіла, а іншої ради не міг дати. Для нього се не була новина; він бачив такі напади у Ходкевича вже не раз, але порадити не міг. По якімсь часі гетьман опам'ятався, почав блудними очима розглядатися по хатині, але був такий слабий, що не міг рушитися. Його лишили в ліжку і наказали прислузі не перешкоджати — може, засне, то стане йому ліпше. Він справді заснув.

Над ранком збудився; тілько світало. Постогнуючи, встав із медвежої шкури, на якій лежав, і почав простягатися. Всі кості боліли його, і лице в нього було бліде, як та шкіра па чашці, що в нього була під чуб виголена.

До хатини вступив Ліщинський з радісною вісткою:

— Козаки йдуть!

— Ідуть?! Ну, слава ж тобі, господи! Де вони?

— Уже коло Кам'яного яру.

— Зараз мені подайте коня!

І Ходкевич устав, ще раз випрямився, знявши руки вгору, позіхнув і вийшов надвір. Кінь стояв осідланий.

— Нехай посходиться старшина; поїдьмо назустріч!

Вістка, що йдуть козаки, розійшлася блискавкою поміж військом, і ще сонце пе зійшло, як цілий обоз був уже на ногах. Радісний гамір пішов по обозі: "Козаки прийшли! Козаки! слава богу! Тепер ми безпечніші!" І всі радніше взялися знову копати окопи.

Толокою попри лісок, вимиивши глибокий, крутий яр, їхала досвіта мала польська дружина в сю сторону, з котрої йшли козаки. Вже здалека чути було, як скрипіли деревляні осі козацьких маж і як дудніла земля під ногами сорока тисяч війська.

Полк Дорошенка, що йшов передом, чорнівся вже на степу, як довженна змія, що помалу лізла травою. Перед полком і з боку від Молдови йшли передні і бічні сторожі. Все військо було немов покрите легкою імлою — се і ранішня мрака холодного ранку, і віддихи з тисячів грудей зводили такий туман над військом.

На дружину Ходкевича наскочила козацька сторожа з вийнятими шаблями. Не пізнала здалека, хто се вийшов назустріч.

— Ми свої, свої! — скрикнув Ходкевич.— Де гетьман? Дайте йому знати, що ждемо на нього тут.

Але заким над'їхав сам Сагайдачний, уже й зовсім розвиднілося, уже кілька полків козацьких розкладалося в долинах над Дністром по лівім боці від польського обозу.

Ходкевич уже мав відомість, що козаки скинули Бородавку з гетьманства, а вибрали старшим Сагайдачного: так він і ждав на нього. Вкінці той над'їхав на коні.

— Вітай нас, Петре! — промовив перший Ходкевич по-руськи.— Ми вже гадали, що тебе турки з'їли.

— Подавились би нами,— відповів Сагайдачний, подаючи руку Ходкевичеві.— Але гладко не йшлося нам. Усю дорогу від Могилева сюди годі було скараскатися клятого Кантемира. Ще вчора звече-ра думали ми отам нижче, де скручується Дністер, заночувати; уже й табір розбили. Так ні, як присікалася клята татарва, треба було йти дальше. Його милость королевич уже є?

— Ще коло Жванця.

— А чого ж він там сидить? Я ночами і днями гоню, щоб тілько до вас дістатися, а він... Се ж крайній час.

У голосі Сагайдачного чути було пересердя.

— Слава богу, що ти вже є,— відповів Ходкевич.— Якось ми собі обидва порадимо.

І тілько тепер, злізши з коней, почали всі вітатися. Військо тим часом ішло безконечними, здавалося, рядами і громадами та займало свої місця. Козацька старшина уже їздила з одпого кінця в другий та роздивлялася, де би копати окопи. Табір козацький заїхав ближче до ріки, військо стануло ближче поля. Непотрібні вози затягнено на окопи і присипано землею. В обозі зароїлося від людей, мов від бджіл в улію, коли їх підкурити. Всі готовилися на крова ве весілля. Не було коли спочивати; кождий позирав неспокійно на ноля та ліси перед собою, чи не надходить уже ворожа сила.

Тим часом Молодецький і обидва Аннібали верталися зі своєю дружиною у польський обоз. Ярошенко просив Молодецького, щоби взяв його з собою: а то боявся, щоби в польському обозі не взяли його за зрадника. Молодецький згодився. Ярошенко йшов пішки і розглядався по обозі. Військо працювало при окопах, а чури пильнували возів, наметів, сіна і соломи. У долинах горіло безліч огнів, при котрих варилася для панів страва.

Потім Ярошенко відлучився від війська і пійшов униз до замку. Казали йому, що там, під замком, є молдовани, то він від них сподівався дещо довідатися. По дорозі до замку болото було таке глибоке, що ніхто не важився їхати возом; воно було липке і чіплялося постолів, як смола; годі було йти. Довкола стирчали чорні стіни спалених хат і порозкидані надгорілі балки. Чури тягали ті балки в обоз на огонь і допалювали містечко на попіл.

Під окопами замку, з того боку, де брама, що замикала дорогу в замок і до Дністра, побачив Микула циганське село. Цілком так само, як цигани, розклалися тут люди на возах, в бурдеях і під шатрами. Гомін стояв тут, мов на малім торзі. Микула чудувався, що се за люди. Він спитав якогось п'яного чуру, хто там живе.

— Волохи, такі самі чорні чорти, як ти! Гей, чекай, пташку, ти що за один?

— Відчепись, бісова личино, а то дивись! Микула вхопив за шаблю, і чура пійшов собі. Але коли він так дивився за чурою, побачив

громадку вояків, що вела з польського обозу двох пов'язаних за руки людей. Ті люди не хотіли йти, падали на землю, здіймаючи догори зв'язані руки, і просилися у вояків. Ніщо не помагало; їх силою піднімали із землі і несли далі. З циганського села повибігали цікаві люди.

— Ведуть вішати! вішати! — почув Ярошенко волоські слова і тільки тепер побачив недалеко замку на самім стрімкім березі Дністра шибеницю.

Засуджених вели попри Ярошенка. Він бачив смертельний страх на їх лицях і чув, як вони благали по-волоськи вояків. За ними бігла череда цікавих польських чур і верещала:

— Все волохи та й волохи!

— Вони нам обоз підпалять!

— Зраджують пас!

— Отсих циган під окопами всіх би вивішати! Ярошенко зрозумів, що ті люди під замком — то

втікачі з Молдови. Зі страху перед війною одні повтікали в Карпати і в Семигород, а другі, навіть з жінками і дітьми, утекли сюди під опіку польського війська, а то і дальше, в Польщу. Байдуже їм було, хто кого б'є і за що; вони бажали життя спасти, і більше нічого. Ярошенко відвернувся від тих, що провадили засуджепих на шибеницю, і пійшов під окопи. Тут не тілько жили і спали люди; була тут і ціла торговиця. Навіть і кілька коршем завелося: чотири стовпи, зверху на патиках солома або трава — і вже була готова коршма для чур з польського обозу, що пропивали тут і своє, і чуже. Багато з того добра, що чури награбили, напавши на Жвапець, лежало тут па возах і в кишенях вірмен і молдован, котрі, незважаючи на те що недалеко від них ось-ось мала политися людська кров, торгували і міняли, а надбане добро переховували під доглядом у глибоченних ровах замку. В однім місці велася завзята бійка; ніхто не розборонював людей, бо кого се могло обходити?

Ярошенко приступив до одного гуртка людей, що сиділи коло ями, викопапої в землі, і спитався, чи нема тут людей із Серета. Але ще не почув відповіді, як хтось ударив його по плечу і здивовано кликнув:

— А ти що тут робиш?

Микула обернувся, як опарений:

— Се ви. Дзерон? Ви тут?

— Чата захопила мене тоді, а тепер годі вертатися.

— Є тут і мої?

— Батько є.

— Лише батько?

— Інших відбили опришки над Прутом: і маму, і жінку, і сина.

— Я знаю. Ой господи, господи! Таки се правда! — скрикнув Ярошенко у розпуці.— Ведіть мене до батька!

Дзерон повів Ярошенка горі понад окопом, а потім вниз у яр, котрим плив потік, що давав воду для замку. Сей потік був тепер загачений, як у ставу, і в яру справді утворився ставок, з котрого спадала вода з шумом по загаті і спливала далі попри височезну стіну замку у Дністер. Микула дивився з гори на грубезні мури замку з червоними хрестами з цегол і на людей, що сходили згори вниз на подвір'я або на мосту заходили в замок.

— Отут над потоком, у корчах, наша оселя,— сказав Дзерон,— а коли дощ, то ховаємося десь під мур! Триста чортів би їх ухопило! Чого я дочекався? Я, Дзерон Симеон, перший купець у Молдові! Сидимо незамкнені, а проте як у неволі! Куда тепер рушитися? Добре хоч, що троха грошей маємо!

Ярошенко не дослухав бесіди вірменина, бо побачив з гори свого батька і побіг до нього. Старий Семен Ярошенко сидів під муром на камені і грівся до сонця, що вже підходило під полуднє. Сидів, сперши руки на колінах, і думав якусь важку Думку.

— Тату! тату! мій нещасливий тату!

Старий обернувся і затрясся цілим тілом. Встав і видивився з недовір'ям. Та тут і припав зараз до нього син з гірким плачем. Тільки

кутики уст старому тремтіли; він тримав голову сина на своїх грудях і ласкав його мокре лице. Микула не міг утихомиритися: сльози горохом котилися йому по лиці.

— Не плач, сину! Бог ласкав! — промовив нарешті старий, але коли се сказав, не втерпів також і заплакав промовляючи: — Нема ані мами, ані Роксанди, ані Тодора! Вже, певно, у турків у неволі.

— Ну дайте ж спокій! — сказав остро Дзерон, що надійшов тим часом до них.— Що вам з плачу прийде? От добре, що хоч ви два найшли себе. Ходіть дещо попоїсти: я купив горівки, і сала, і хліба якогось, що собака не їла б, але кращого нема; ну, ходіть у корчі, у леговище! — Однак тут прийшло вірменинові на думку його власне нещастя, і він закляв: — Земля би вас не прийняла, ляхи, чати, опришки і вся песя віра, що ви мене в таке нещастя запхали!.. Ну, ходіть! Не стійте!

Всі три пійшли у яр, у корчі. Леговище обох Семенів, Ярошенка і Дзерона, не дуже було мудре: троха сіна і соломи — та й по всім. Отут вони й сіли.

— Як же ви помарніли! — замітив Микула Ярошенко, коли вже всі троха втихомирилися. Він перше мов і не побачив сего.

— Ну-ну,— відповів Дзерон,— і ти не дуже потовстів. На пий і їж!

Всі напилися горівки з деревляної барилочки; Дзерон потягнув таки добре, аж дух йому заперло.

— Отак собі,— каже,— заб'ю баки щодня сивухою та й лежу. Що буду робити?

— Як же ви сюди дісталися? — питався Микула.

— Та от як,— почав старий Ярошенко,— чата впала на подвір'я; ми саме хотіли втікати на Руїну. Нагаями вигнали нас і волів на дорогу. Зайняли і пігнали, як товар. Матір і Тодора, може, були би й пустили, але мене й Роксанду ані руш! Мене, видко, для "язика", а Роксанду... звісно, вояки...

Мати і Тодір ие хотіли лишатися, пійшли з нами; думали, відмовлять нас. Що плачу було, господи! Проводжали нас, мов на кладовище. І як ми зайшли над Прут, я сам не знаю. А тут опришки наскочили вночі на чату, захопили і людей, і худобу, кого запопали. Чоботаря Гаврилиша вхопили також. І Лагофета... Я ще не спам'ятався, що сталося, дивлюся: нема вже ні жінки, ні невістки, ні внука. Тілько чути плач із лісу, такий страшний...

— А нас, старих, чата за карчило,— перебив Ярошенка Дзерон,— та й через воду. "Тримай їх! — кричать. Сі нам потрібні для "язика44!" А спухли би вам ваші язики, як колоди!

— Пригнали нас під Хотин,— зачав знову Ярошенко.— Тут мучили нас, питалися, чи не знаємо чого, де турки...

— Поки мені прийшло па думку,— перебив знову нетерпеливий вірменин.— "Ведіть нас,— кажу,— до Петрашка Могили.— Він тут повинен бути!" — "6!" — кажуть. "Ведіть!" Привели. А я Петрашко-ві тілько два-три слова — і зараз нас пустили. Були би замучили ті пахолки прокляті. Чому не їш, старий?

— В рот не йде! — відповів Семен Ярошенко.— От дякую богу та й св. Іванові Сучавському, що хоч син при мені. Але чого ти сюди йшов?

— Як же ж я міг сам лишитися в Сереті? Та я був би досі загиб із самого жалю!

— З ким же ти прийшов і як? — дивувався старий.— Та се ж тепер нема стежки певної ні в лісі, ні в полі.

— Я справді й сам не знаю, як мене бог милував і сюди завів. А то ж я вже кілька разів заглядав смерті в очі. Уже третій тиждень я в дорозі, і той час роком мені здається.

Микула почав оповідати свої пригоди. Дзерон тільки прицмокував з дива, а батько Микули зітхав і хрестився.

— Ну! — сказав нарешті вірменин до Микули.— Добре, що ти тут. А що далі?

— Буду вивідуватися, де турецький ясир, і там, певно, найду своїх. Викуплю. Слава богу, якось гроші доніс при собі. От на грудях у мішечку маю, і в одежі зашиті, і в поясі троха.

— Но-но! — замітив Дзерон.— Похвалися ти своїми грішми перед тими розбишаками там, з того боку замку. Тільки твого й життя. І так тепер отся польська голота заїлася на волохів. Ти бачив, як повели двох наших?

— Бачив.

— Кричать: "Волохи зрадники! Підпалять нам солому, обоз!" А лакомі хіба на те мізерне добро, що під окопами продають. Треба буде звідси забиратися, тілько чорт знає, куди і як! Тьфу, та й годі!..

— Як же ж ти гадаєш розвідатися, де ясир? Як туди дістанешся!? — допитувався батько в Микули.

— Побачу. Я тілько що сегодня прийшов. Думаю собі так: що турки і татари тепер тілько стягають бранців докупи. Не женуть їх зараз

додому. Десь їх будуть тримати. Мушу допитатися... Ой тату, тату, чи снилося нам таке тому три тижні?

Микула почав оповідати батькові, як запорядив дома.

Оповідає, аж тут нараз ген далеко, при окопах, чути: "Бух! бух!" Стрілили з пушок. А за пушками дрібно, мов горох по столі, затарахкотіли рушниці.

— Ого! вже танець починається! — промовив Дзерон.

Всі три глянули на горби поверх себе. Різні чури і цікаві люди бігли в бік окопів. Вистріли відзивалися щораз частіше, змішані з окликами з тисяч грудей.

— Чи ти гадаєш вертатися до козаків? — спитався Ярошенко сина.

— Треба би.

— Не йди хоч сегодня; нехай я тобою натішуся; а то я за той час не мав ні дня спокійного, ні ночі. Подумай, таке нещастя...

— Ви мені й не кажіть... Сегодня вже не вернуся, але завтра пійду. Там, між козаками, я скорше розвідаюся, де ясир, як би до нього дістатися,— а тут я що довідаюся?

— Добре, добре, тілько сегодня не йди!

— Відпічни! Адже ти змордований! — сказав Дзерон, протягаючися на соломі.— Ото постеля! Вже всі кості болять. Святий Симеоне, я тобі вибудував таку гарну церкву, що сотки років мене переживе; як ти можеш дивитися на таке, щоб я так у корчах лежав?

— Не гріши, Семене! — сказав старий Ярошенко.— Побачиш, що вийдеш із сеї біди.

— Та-бо вже терпцю не стає! Доки то потягнеться! Ух-ху-ху! Галла! Ото галакають! Чуєте, як там галакають! Хто знає, може, ще сюди прибіжать сі пройдисвіти.

— І се може бути,— відповів Микула.

— Де ж би ми, в потребі, сховалися? — спитався Дзерон неспокійно і сів на соломі...— Я вже казав тобі, Семене: нема тут чого сидіти; краще піти нам лісами вночі... Кудись би ми вже зайшли.

— Якби кругом не вороги та не опришки. А тепер і дорога в Кам'янець непевна,—відповів старий Ярошенко.

— Чекай же ти там на мене, стара! І ти, моя Рипсимо, і ти, Кайцю! Бідний хлопчисько плаче десь за мною...

Вірменин поклався знову на солому і замовк.

Поклався і Микула. Не думав спати, хотів розмовляти, та очі самі клеїлися до сну; він і сам не помітив, коли й як заснув.

Тим часом там, при козацьких окопах, що ще не були готові, здорожені козаки не спочивали; уже їм турки не дали спочити. Показалося їх на полях з двадцять тисяч і поставили вже намети вширш на милю, щоб їх здавалося ще більше. Ходкевич із свого боку казав не тільки війську, але і всій челяді станути також під хоругвами, щоб їх також здавалося багато. Дехто із шляхти не годився на те, щоби челядь доступала такої честі — стояти із шляхтою під тими самими хоругвами, але Ходкевич показав тільки на те місце, де повинен був уже стояти королевич, а не стояв, і шляхта замовкла.

До Дорошенкових окопів, що були найближче від польського обозу, збіглося також дуже багато польських чурів подивитися на битву. Вони стояли здалека, так що козаки думали, що се польська поміч для них. В надії на сю поміч, вони кинулися сміло поза окопи; тим часом чурам ані не було в голові рушитися з місця. Коли б Ходкевич не надіслав був німецької піхоти, прийшлось би було козакам уже зразу круто; але козаки, втративши кількадесятьох з-поміж себе, і самі зміркували, що загналися задалеко, і завернулися в окопи, де було безпечніше.

Зараз післав Дорошенко післанця до Ходкевича спитатися, чому його дурить такою помочію. Ходкевич не відповів післанцеві нічого, лише казав зігнати чурів над Дністер.

Уже першого дня помітили козаки, що турки передовсім мають око на них.

VI

Перед сходом сонця Дзерон збудився.

— Ов, як я змерз! Ти спиш, Семене?

— Ні! Холодно.

Дзерон зірвався з негибагливої постелі і став затирати руки, як від морозу.

— Сегодня забираюся звідси додому; все одно! — сказав твердо.

— Легко сказати,— відповів Ярошенко.— Се треба би обходити тепер світами, щоб у Молдову дістатися.

— Все одно! Ти лишаєшся?

— Ну, скажи сам, що я маю робити?

— Я не пійду, я тут лишуся,— вмішався в розмову Микула, що вже також збудився.— Поки не буду знати, що нема вже ніякої надії вирятувати своїх, не пійду. Ви, тату, коли хочете, ідіть з паном Дзероном; я не йду...

— І я не йду,— відповів батько.— Коли вже по-гибати, то погибаймо тут усі.

— Я не хочу погибати! — скрикнув Дзерон.— Вставайте, а то замерзнете! Ходім трохи! Я зовсім перемерз. Такий холодний ранок!

Ніч була справді холодна, осіння, а накритися добре не було чим. Зате день заповідався ясний, погідний. Небо було темно-синє, нігде ані хмарки. Сонце вже сходило. Всі три помолилися коротко і пійшли на торговицю під окопами, де вже горіли огні і вешталися люди. Тут і там плакали збуджені діти. У браму в окопах в'їжджала мала польська дружина військова.

— Петрашко їде! Бачите? — промовив Дзерон до Ярошенків так голосно, що Петро Могила оглянувся.

— А, се ви? — привітав вій їх.

— Ми, ваша милость! Ви куди так?

— Назустріч королевичеві. Сегодня перевозиться до пас. Шукайте мене потім, Дзероне, маю дещо з вами поговорити. Прийдіть і ви, Ярошенку! А се ще хто з вами?

— Мій молодший син, Микула.

— Отже, шукайте мене! Я буду сюди вертатися. Чекайте на мене під замком, то буде найліпше.

Могила від'їхав за дружиною, а Ярошенко і Дзерон пійшли попоїсти дечого теплого, щоби загрітися.

В годину потім із-за Дністра, попри західну башту замку, дорогою під гору до брами у валах їхала пишно вбрана дружина королевича Владислава. Він сам їхав передом на сивім коні; був блідий і втомлений, неначе хорий. Від часу до часу трясся увесь як у пропасниці. За ним їхала різна старшина, а за старшиною ішов відділ прибічної сторожі королевича, зложений із самих шкотів. У сім відділі великан хорунжий ніс червону хоругов з вишитихм білим орлом, що мав на грудях напис: "Pro gloria crucis" (за славу хреста). За прибічною сторожею ішов ще відділ німецької найнятої піхоти. Але саме військо королевича ще не йшло, лишилося ще під Жванцем, бо ще міст не зовсім був готовий.

Люди, зібрані коло брами в окопах, розступилися, а там потім сей і той вирвався з окликами на привітання. Далі вже вся громада збіглася подивитися. Ярошенко і Дзерон пійшли за Могилою, що їхав мовчки ліворуч королевича. Коло ліп'янки Ходкевича в обозі всі стали. Ходкевич був тут з деким із старшини, щоб повітати королевича. Королевич зліз з коня, подав руку гетьманові, а інших повітав головою.

— Ваша милость хорі, бачу,— промовив гетьман.

— Пропасниця мене чіпилася вчора.

— А тут нема ніякої вигоди! Що буде?

— Я війська не покину, хоч би мав тут і згинути.

— У моїй хатині буде ще вашій милості найви-гідніше. Бачите, яка палата з глини?

— Нічого, нічого, буде і тут добре. Ох, як же мені зимно! Зараз кладуся.

Ходкевич дав знак рукою — і вся старшина почала розходитися. Лишалася тільки прибічна сторожа, що зараз розложилася малим обозом довкола хатини, щоби стерегти королевича; численна прислуга його надійшла також небавом і окружила ліп'янку зі всіх боків наметами. Хоругов заткнено в землю перед хатиною до часу, поки саме військо надійде і перенесе єї в окопи.

Петрашко Могила зліз із коня, віддав його чурі і почав шукати Дзерона і Ярошенків. Вони стояли недалеко.

— Що ж там. Дзероне? — почав Могила.— Добре на війні?

— Було би добре, коли би скінчилося добре і для мене, і для вашої милості,— відповів Дзерон поважно.

— Тепер трудніша справа, як перше.

— А то чому?

— Уже Томша господарем.

— Що? вже Олександра нема? — здивувався і Дзерон, і Ярошенко.

— Скинули.

— У Молдові скидають турки господарів, як одежу,— замітив старий Ярошенко.

Могила видивився на нього.

— Не гнівайся, ваша милость! Ви знаєте, що я служив вашій родині вірно; служив би і вам, коли б міг, та тільки здається мені: шкода такого гарного роду на такий непевний престіл.

— Чому непевний? — перебив хритрий вірменин скоро.— Треба тілько ліпше заплатити туркам, як платить Томша; треба мати всюди своїх людей... Господарем оплатиться бути; гроші вертаються вдесятеро. А честь яка!

Ярошенко вже не перебивав купецького діла; Дзерон вигодив йому остатніми часами так, що без нього був би погиб. Вірменин, очевидно, брав усе з купецького боку.

— Все, розуміється, залежить від того, як війна скінчиться,— говорив Могила.

— "Розуміється", "розуміється"...

— Але я б хотів на всякий випадок приготовити собі людей в Сучаві, в Яссах...

— Напишіть лише в Сучаву! Там є наші люди.

От шкода, що я тут... Але я мушу вернутися сими днями.

— Ей! де вам се вдасться. Я маю інших післан-ців... Ходіть. Дзероне, зі мною у намет. Подумаємо, до кого би післати листи.

Всі чотири пішли в обоз.

— Сагайдачний їде! — озвався Микула.

— До королевича з поклоном,— замітив Могила.— Треба йому сказати, що королевич хорий, нехай йому дасть спокій.

Сагайдачний їхав тільки з двома старшими. Довідавшися, що Владислав хорий, він зараз завернувся. Попрощався з Могилою і промовив до Микули:

— Що ж там чувати доброго?

— Батька найшов уже. Отеє мій батько.

— Слава богу і за те! А інші де?

— В неволі у турків,— відповів старий Ярошенко.— От чого я на старість дочекався.

— Не журися, старий! Бог милостивий! Порятував мене твій син у біді, то бог і його порятує. От добре, що находжу тебе, Микуло. Адже ти з батьком не маєш тут із чого жити. Возьми отеє від мене!

Сагайдачний вийняв гаманець із кишені та подав Микулі.

— Ні, я не прийму нічого; маю ще свої гроші.

— Чим же я тобі, сину, віддячуся?

— Не треба нічого.

— Ну, воля твоя. Бувай же здоров! Мені ніколи...

— Ходім у козацький обоз! — сказав Микула до батька.— От Дзерон уже пійшов з Петрашком. Що ми Могилі порадимо?.. Я вам покажу Дорошенків полк, що мене приймив.

Старий згодився зараз пійти.

— А рука його все ще болить! Ви бачили, тату?

— Бачив.

— Дав би бог, щоби загоїлася!

Вони йшли вслід за Сагайдачним попри хащі і слабо обсаджені окопи, призначені для війська королевича. Сама середина окопів була найслаб-ша; турки, коли б се були знали, могли були вдертися туди найлегше в обоз.

З польського обозу зайшли в козацький.

— А отеє вже Дорошенків полк. Сагайдачний поїхав дальше, а батько з сином

лишилися в полку Дорошенка.

— Бачите, як там турки полем снуються?

— Ов, та й багато ж їх!

Попри окопи сиділи і лежали козаки з самопалами і не спускали турків з очей. Чекали тихо і спокійно, так що ся мовчанка тисячок людей могла вразити хоч кого. Тільки тут і там ще поправляли і підсипували насипи; а в однім вищім місці уставляли дві малі пушки, обгородивши їх кошем.

— Не в добру пору ми прийшли! — промовив старий.— Краще було під замком лишитися.

— Однаково. Ми і тут найдем собі сховок. Ходім туди, у долину.

Обидва пішли уличками поміж вози у яр, над потік, де горіли огні і поралися кухарі коло великих казанів. Чури одні пасли коні на траві, другі водили їх до Дністра поїти, інші верталися звідтам; ще інша челядь пильнувала возів.

В однім місці під грубезним буком громадка людей обступила когось і слухала його крику, який доходив і до Ярошенків. Вони підійшли до громади.

— Се хто там? — спиталися вони в людей.

— Бородавка.

— Сам?

— Е, ні! під сторожею.

— Чого ж він так кричить?

— Послухай сам!

Ярошенки запхалися у громаду і побачили Бородавку. Він сидів під деревом незв'язаний, але під доглядом кількох узброєних козаків.

— Вступіться, люди! — казали сі козаки.— Нем? чого слухати.

— Нема чого?— кричав Бородавка.— Но-но! ідіті помагайте ляхам! Побачите, як вас лишать на поталу туркам. Я вже знаю.

— Слухай, Яцьку! — розсердився один із сторожі.— Доки ти був гетьманом, то я тебе слухав; тепер послухай ти мене, коли я тобі кажу: мовчи!

— Нехай говорить! Він правду каже! — промовив хтось із гурту.

— Я не хотів іти під Хотин, і за те мені тепер кара!

— Брешеш, Яцьку! — замітив один козак,— Перше з ляхами ти тяг в один гуж, а тепер ось якої заводиш! Що ж! чи нам з турком іти?

— Авжеж! ліпше вийшли б на тім, як з ляхами,

— Ей, що з п'яного дуру верзеш! — махнув козак рукою.—Коли надумався?! А в Сухій Діброві що казав?

— Добре, що такого недотепу скинули з гетьманства, а то був би нас завів у ліс на підпеньки.

— Но-но! — говорив Бородавка ображено.— Вважайте тепер лише, як вам ляхи будуть помагати. Вони змовилися з турками, щоб вас у спілку вирізати.

— І то може бути! Ой-йой, чому ні! — говорили люди в гурті, підхоплюючи і розводячи ширше думки Бородавки.

Сторожа порадила собі так, що забрала Бородавку і повела його в намет. Громада стала розходитися та розносити далі сумніви, які так легко западали в душі людей, здавна кривджених і обра-жуваних ляхами. Краще було тепер пійти на Чорне море погуляти, ніж отут помагати свому ворогові — от сего бажав собі тепер дехто, та вже було запізно.

Ярошенки підійшли до іншої купки людей, що стояла коло вогню. Тут козаки виливали кулі з олова, що топилося у великім глинянім горшку на огні. Розтоплене олово вливали варихою у форми, студили у воді і кидали на землю.

Вже ціла купа сего олов'яного бобу лежала тут, і один старий козак згортав сей біб у мішечки.

— На! неси в окопи! — приказував він другому.— Возьми собі ще кого, сам не двигнеш.

На полях за окопами змагався щораз більше крик.

— Несіть кулі чимскорше, бо вже турки йдуть! — кричав старий козак.

— Та вопи там мають досить.

— Несіть, щоб не хибло!

Козаки понесли. Тим часом крик лунав щораз ширше і губився, здавалося, десь далеко, аж на степах.

— Ідуть приступом! — говорив козак, згортаючи кулі у свою кучму. Але по хвилині не втерпів, встав і ухопив велику порошницю і самопал.

— Не втерплю,— сказав він,— мушу пійти. А ви тут виливайте далі!

Козаки не перечилися.

— Се характерник,— сказав хтось коло Ярошенків.— Заворожує зброю і кулі так, що своїм не шкодить, а ворога б'ють.

Дві гармати озвалися недалеко відразу. По хвилині загриміли й інші, дальше: одна, друга, третя... Вкінці вдарили самопали. Зірвалася на всіх окопах страшенна тріскотня, мовби град падав на залізну покрівлю. Дим піднявся угору так, що вже й з яру було його видко.

— Цікаво б подивитися! — сказав Микула.

— Не йди! чого! — здержував Семен сина.— Ще заблукається куля і попаде в тебе.

"Або і в тебе, батьку",— подумав собі і Микула і послухав його, не пійшов.

— Стривай, от чи не знакомий мій! — промовив нараз батько, побачивши якогось діда, що сидів коло воза, спершися о колесо. Коло нього лежала кобза.— Він! Єй-богу, він! Кіндрат Отрок! Тілько посивів ще більше. Кіндрате, як ся маєш?

Семен Ярошенко начеб помолодшав, так скоренько підійшов до кобзаря. Кобзар не пізнав його спершу.

— Кіндрате, не пізнаєш Ярошенка?

— Се ти, Семене? Слихом слихати... А то ж уже зо двадцять років минуло, як ми ходили в Молдову.

— І довелося нам аж тепер знову зійтися!

— Запросили й тебе на се весілля? Сідай! побалакаєм.

— Я тут із сином. Сідай, Микуло! Гей-гей, молоді літа! А ти, Кіндрате, все ще жиєш і жиєш.

— Бог милує якось. Не хотів я вже йти з козаками, старий дуже, так ні! Посадовили на віз і забрали. І спасибі товариству, не обиджають, годують, як дитину...

Завелася між старими люба розмова, що нагадала обидвом давні літа, ще ті часи, як Семен уперше ходив у Молдову з Могилами. Кіндрат потім вернувся із Сучави на Україну, а Ярошенко лишився. Мав же тепер Ярошенко що оповідати кобзареві! Оповідав, і сльози утирав, і шукав поради.

— Та яка ж тут рада? — відповів кобзар.— І головою не здумаю, що тобі, брате, порадити на твоє лихо. Нехай син допитується до ясирів, а обережно, щоб і сам не попався туди. Може, наші зловлять якого турка, то від нього довідаєшся. Довідатися не трудно, тільки як видобути невільника з ясиру?

— Коли б так наші напали в той бік, де ясир! — відозвався Микула.

— Отеє було б добре,— потвердив кобзар.— У переполоху, коли б нашим пощастилося, можна би відбити цілий ясир. Треба довідуватися, коли, як і що, а то, сидячи, не найдеш.

— Я готовий хоч зараз! — відповів Микула.

Батько тільки глянув наляканими очима на сина, мовби боявся, щоби вігі справді зараз не пійгаов. Усі три разом стали обдумувати різні способи, як віднайти родину. Розмовляли та слухали, що діялося там, на бойовищі.

Перший приступ турків сегодпя не вдався. Сю вістку рознесли зараз чури по обозі. Але турки не думали вступатися і до полудня нападали ще два рази. І тепер мусили відступитися від окопів та зійти з поля: козаки стріляли так влучно, що не дали приступити. Тут і там на окопах пійшла бійка між козаками і малими гуртами турків, але вже звідси

турки не вернулися — полягли головами. Погиб і не один козак, і ранених було доволі. У самім полку Дорошенка ранили більше як тридцять козаків; їх зносили тепер помалу в обоз, складали під деревами в тіні, обмивали і завивали рани.

В полуднє битва притихла, але не втихав герць; сотки турків уганяли по бойовищі, прискакували то тут, то там до окопів як могли близько та викликували козаків на бій. Не один кінний козак зважився вискочити в поле та пробувати щастя шаблюкою або сулицею. З того наставали прецікаві стрічі, котрим тисячі війська з одного і другого боку приглядалися годинами. Тим "татарським танцем" хотіли турки вивабити козаків з окопів і вдарити потім на них з боків, але козаки більшою силою не виходили в поле. Нарешті вдали турки, що всі втікають з поля, але і ся штука не повелася їм — козаки не рушилися.

Ярошенки пійшли до окопів подивитися. Пійшов і кобзар з ними. Замість усякої зброї він ніс свою кобзу, котрою завойовував козацькі душі. Коло окопів одна частина козаків відпочивала і полуднувала з принесених казанків, а друга тим часом не сходила з окопів, лежала або сиділа з рушницями в руках.

— Отут мої товариші, що я з ними прийшов з-під Могилева,— сказав Микула.

Громадка козаків, що сиділа довкола казана і заїдала кашу, помітила Микулу.

— Гей, Микуло, а ти куди був задівся? — скрикнув Яцько Муха.— Я за тебе всю кашу поїв.

— Здоров видихай! Я шукав батька і найшов. Ось він.

— Найшов! Ну слава богу! Сідай же, старий, з нами, і ти сідай, Микуло, стане каші і для вас. А де ж ваші ложки? Не маєте? Ото козаки! Хлопці, дайте дві ложки!

Старий Ярошенко відмовлявся.

— Не заробив я,— каже,— сегодня, то й їсти не повинен.

— Ну-ну, сідайте! — сказав помаленьки Трохим Череватий, що справді на диво був собі кругленький.

— Коли вже Череватий вас просить, що він за чотирьох їсть і все жалує каші другим, то вже не відмовляйтеся,— закинув Панько Безушко.

Ярошенки сіли до громади і стали їсти.

— Козаки як діти: хоч багато — поїдять, хоч трохи — наїдяться,— докинув ще козак Голота.

Муха обернувся до свого сусіда, якогось молодого парубка, одягненого трохи не так, як козаки, а більше по-татарськи:

— Кажи ж тепер, татарине, далі, як то було?

— Який я татарин? Чого мене прозиваєш? — відповів парубок чисто по-руськи.

— Ну то турок, усе одно!

— І не турок. Я Думитраш Кракалія з Молдови, такої віри, як і ти.

— Ну годі, хай тобі буде й так, що молдовська віра така, як і наша. Оповідай же!

Ярошенки зацікавилися земляком. Кракалія почав оповідати:

— Так от як баші Скіндер і Ібрагім облягли Корецького в Яссах, спіймали вони і його, і родину Могилів. і нас п'ятсот козаків та й пігнали у Цар-город. Входимо в Царгород, а тут народу такого вилягло — всі цікаві бачити Корецького, бо допік він дуже туркам. З криш на нас так і заглядають, як би не знати на що. Корецького новели просто до султана. "З чийого приказу почав ти війну против нас?" — питається його. "З нічийого,— каже,— я сам хотів помститися за свою родину". Султанові страх сподобався Корецький: хлописько такий, як явір, а голос — як дзвін. "Зроблю тебе,— каже султан,— старшим у війську, будеш у мене приятелем, тілько прийми віру турецьку".— "Ваша віра погана, я єї не прийму!" Султан уже гнівний, але ще його намовляє, просить — ні та й ні! Взяли та й закинули його в башту над Босфором. Сидів там Корецький цілий рік — коли нараз чуємо: втік!

— Та як? — зацікавилися козаки.

— Якийсь його приятель з Польщі прислав у Царгород свого слугу — грека. Той грек тілько роботи мав, що щодня приносив Корецькому та передавав через сторожу то їду, то вино, що таки уже мав. Сторожа спершу придивлялася, чи нема якого підступу, а там помалу й привикла, що грек невинний чоловік. А він давай раз приносить пляшку вина, а в тім вині пильник. Ніхто й не помітив. А там потім помалу передав так Корецькому і мотузи. Корецький перепилив грати, спустився мотузами в море і втік.

— Ото! Хитро! — здивувалися козаки.

— Що ж з того,— оддав Семен Ярошенко,— коли торік під Цецорою його знову зловили і повели в Царгород.

— Знову зловили? Шкода! — жалкував парубок.— А я й не знав.

— Слухай, парубче, а не знав ти Ілаша Ярошенка, що був також у війську Корецького?

— Та як пе "знав"?! Ми ж собі були приятелі. Нас вели разом у Царгород.

— То він не погиб під Яссами?! — крикнув радісно Ярошенко.— А я за нього уже й поминки справляв. Се ж мій син!

— Ні! не погиб.

— І живий він ще й досі? — спитався Микула.

— От сего вже вам не знаю сказати. Нас розвезли світами.

— Як же ти втік?

— Та от як: Муха вам оповість. Трохи не вбив мене.

— Хто ж міг знати, що ти нашої віри? Подивіться лиш на нього: чи не татарин? Ти, певно, вже в Туреччині або в Криму покинув з двадцять жінок?

— Ані одної не мав. Се ж я наймитом був і тут свому баші служив. Притаївся, що вже зовсім потурчився, вибіг у поле против вас, думаю собі: нехай мене спіймають.

Тут перебив його мову Яцько Муха:

— Дивлюся: біжить просто на мене, як навіже-ний. "Спасайте!" — кричить. Я й не зачув у галасі. Тілько я розмахнувся, а він: "Я

християнин!" Так-таки мені гукнув над ухом. А, ну коли ти християнин, так шкода тебе, ходи до наших! І завів його сюди.

— Щоб нам кашу поїдав,— доповів козак Голота жартом.— Ну, годі балакати, ідім в окопи виручати товаришів, а то й вони голодні.

Гурток козаків з Ярошенками і кобзарем перенісся в окопи. Тут Голота не міг собі найти місця, бо в рові лежали два вбиті турки. Він викинув їх мовчки за окіп і сів собі на беріг рову.

— Який Голота відважний! — закпив собі Муха.— Двох турків отак тілько через окіп кинув: за ногу — та й гоп!

Голота не відповів нічого, тілько ладнав лук. За-

ложив стрілку і ждав мовчки. На полі відбувався герць. Декотрий турок з криком прискакував на коні до окопів так близько, що можна було його засягнути хоч з лука, хоч з рушпиці, але козаки не дуже квапилися зачіпатися. Шкода, мовляв, заходу.

— Аиу, Голото, чи возьмеш котрого? — дражнили його товариші.

Голота мовчав, дожидав доброї хвилини. А там потім — ніхто й не помітив — пустив стрілку, і на полі один турок ухопився за шию та звалився з коня.

— Козак Голота! В саму шию поцілив! — похвалили його товариші.

Голота радий, присунувся ближче до товаришів.

— Ви з мене смієтеся,— почав він,— але я раз на полі Килиїмськім убив такого башу-татарина, що ви й не бачили такого. їду я собі раз, а той татарин — против мене. Кінь під ним вороний, зброя ясна, а сам

такий одягнений: жупан довгий, шлик бархатний... їде і вихваляється. "Я тебе,— каже,— хочу живцем у руки взяти та в город Килию запродати, перед великими панами-башами вихвалятися та много червоних і дорогії сукна за тебе брати".

— Було з кого! — сказав помаленьки Череватий.

— Чому ж ні! — обурився Голота.— Чи я не козак?

— Козак душа правдивая, сорочки не має,— докинув Панько Безушко.

Голота оповідав далі:

— А я відбиваюся карбачем та кажу: "Татарине! Татарине! На віщо ж ти важиш: чи на свою зброю, чи на свого коня?.."

— Стривай, Голото, ти по-татарськи знаєш? — перебив його Муха.

Але Голота тільки подивився на нього спідлоба і говорив далі:

— На віщо ти, кажу, важиш? Ще ти козака в руки не взяв, а вже за його гроші пощитав.

— Вони не билися, тілько балакали собі,— впік Безушко.

— Е, ні, билися таки дуже.

— Карбачем чи руками? — спитався Муха.

— Я потім з татарина стягнув усю одежу: як убрався, зовсім баша турецький!

— А де ж ти подів ті шати дорогії? — спитався Муха.

— А от же є на нім! — відповів кобзар, що цілий час придивлявся Голоті уважно та посмішковував-ся.— Шапка-бирка, зверху дирка, травою пошита, а вітром підбита: куди віє, туди й повіває, козака молодого прохолоджає.

— А ще й семиряга дорога, семилатна, тілько поли чорт має,— додав Муха.

— Смійтеся, смійтеся! — боронився Голота.— Я ще не так приберуся!

Голота оповідав свою пригоду так поважно, як би все було найчистішою правдою.

— Ні, єй-богу! — сміявся Муха.— Се вже ти, Голото, чорт знає що придумав! І наш старий Кіндрат, хоч який на видумки багатий, не придумав би такого.

— Пощо й придумувати? — відповів кобзар.— Та се, що Голота казав, хоч зараз у думу складай.

— Зложи, старий, зложи! Нехай не пропадає слава про такого козака.

— І зложу! — сказав кобзар та почав мовчки перебирати по струнах кобзи, мабуть, складав собі вже у голові думу про козака Голоту.

До громади підійшов Грицько Таран, цілком молодий ще козак, гарно та чисто одягнений, і старий Хведір Пугач.

— Що ж се ви так дозволяєте туркам, щоб вам під носом гарцювали? — спитався Пугач у гуртка.

— А, нехай собі граються! — відповів Муха.— Чи мало ж їх сегодня траву пасе?

Ярошенки присіли ближче до Кракалії. щоб вивідатися від нього дещо більше про Ілаша. Крака-лія знав тілько те оповісти, що діялося з ним і з Ілашем, поки в Царгород прийшли; що потім з ним склалося — не знав. Семен Ярошенко зітхнув важко: Ілаш усе одно що помер. Може, й живе де, та в неволі, не вернеться.

Зійшла бесіда на Бородавку. Одні його боронили, другі нарікали; одні бачили, що у нього великий розум і хитрість; другі казали, що у нього глуздів нема, що більше пошкодив козакам, як поміг.

З полудня надійшло військо королевича, зложене в більшій часті з німців. Сі німці зайняли місця в найближчім сусідстві козаків з правого боку. Дехто з козаків забігав туди подивитися і оповідав потім, що німота дуже збіджепа та схорована, від вітру паде.

Так минувся козакам час до вечора. Ще перед заходом сонця багато сміху наробили польські чури. Велика громада їх з колами в руках кинулася зганяти турків з поля. І справді, повелося їм се, бо турків на герцю було небагато. З того мали велику потіху всі ті, що дивилися з окопів. Битва сходила на іграшку. Однак уже вечером розійшлася чутка по обозі, що турки приготовляють на завтра страшну битву. Зловлені яничари принесли сю вістку —і козакам велено мати себе па осторозі.

Ярошенки вернулися в обоз і заночували разом з кобзарем.

VII

Холодна мрака вкривала усе Хотинське поле вранці 4-го дня вересня 1621 року. Ліси, що в сторону Буковини стояли темною стіною, здавалися невеличкими горами, що тяглися без кінця аж по Карпати і там у темній імлі під небесами щезали.

Виразніше відбивалися з них менші ліски і дуброви, що росли на степу перед козацьким обозом на полуднє і давали добрий сховок тисячам турків, що там окривалися.

Кругом було так тихо, як би на тім невеличкім просторі землі не стояло кількасот тисяч людей, що зібралися докупи, щоби вбивати один одного. Тілько тисячі малих огнів, що блискали невиразно через мраку по той і по сей бік Дністра по лісах і долинах у турецькім, козацькім і волоськім обозі, тілько десь-колись рев худоби і іржання коней свідчили про се, що тут не мертва пуща, а земля, заселена тепер густо живими істотами. Вартові на окопах і люди при огнищах ходили, як тіні, їх розмова губилася у мраці без сліду.

Нараз десь далеко, немов під землею, озвалося тихо гасло, щоби вставати. По хвилині озвалася сурма ближче і дзвінким голосом немов прорізала густу ранішню мраку. Далі третя, четверта сурма, а тут уже по хвилині повздовж Дністра десятки труб одна за одною повторяли гасло і будили військо в обозах. Поміж возами на майданах, застелених декуди соломою, а то просто й на голій землі немов великі мурашки рушилися: збудилося військо, що спало тісно, вояк при вояку, щоби у холодну ніч було тепліше. Від теплих віддихів людей підіймалася ще густіша мрака над леговищами. Сей і той, вставши, позіхав здорово, протирав очі та протягав скорчене у сні тіло на всю довжину. Гамору ще не було великого, тілько шепіт ішов від молитов і від зітхання, що

мимохіть виривалося з грудей людям, котрі до вечора могли бути на тім світі.

Однак ранішній холод скоренько заходив під одежу війська, під кожухи і жупани, морозив утомлене тіло — і кождий, обтрясшися до решти із сонливості, почипав рушатися жвавіше та братися до свого діла.

— Ану, вставайте разом сухарі брати! На цілий день! — приказували вже старші коло возів.

Козаки брали свою зброю на плечі, припоясува-ли шаблі, збиралися громадами коло возів, приймали свої пайки сухарів і сала і ховали в кишені, у торби та за пазухи.

— До окопів! Кождий па своє місце! — роздавався знову приказ, але вже і без приказу кождий відходив у свою сторону.

— Що, ти також ідеш? — спитав Семен Ярошенко у свого сина, що оглядав свій самопал та гаманець з кулями.

— Іду! — відповів Микула рішучо.

— Нехай іде! —порадив кобзар, не встаючи із місця.—З лежі не буде одежі; там, в окопах, розвідається не одно.

— Ви тут, батьку, оставайтеся, щоб я знав, де вас потім шукати.

— Боже помагай тобі! — сказав батько по хвилині.— Іди!

Микула глянув на Дністер.

— Се хто там може бути за Дністром?

— А хто ж би? — відповів Яцько Муха, що саме надійшов із свого леговища і почув питання Мику-ли.— Татари перейшли Дністер і розпускають загони по Поділлю. Ходи, Микуло, до роботи; годі дармувати!

Пійшли. В окопах уже було їх товариство, що не розлучалося ніколи: Череватий, Безушко, Голота, Таран і Пугач. Голота затирав руки, бо змерз: "се-милатна сермяга" справді не могла його загріти.

В найближчім сусідстві сего гуртка велася жива якась розмова. Тут був гість, що утік від турків. Він ось тілько вискочив із мраки, як чорт,— вартовий трохи не привітав його шаблюкою,— та вчас дав знати, що не ворог, і його прийняли з одверти-ми руками.

Микула і Муха підійшли до сего гуртка подивитися, що там таке. Посередині гуртка стояв сей гість — чоловік, може, сорока років — і поясняв зібраним, що він не турок.

— Ні. братчики, я не турок! Я Іван Полтавець, що ходив із Сагайдачним ще під Кафу. У лсєстрі я записаний, поспитайте! Під Кафою мене ранили, схопили — таки з моря витягли,— шістнадцять літ пробув я між татарами, потурчився, побісурменив-ся, бо інакше був би погиб. А тепер прийшов я до вас умирати! Во ім'я отця, і сина, і св. духа! Нехай я знову перехрещуся по-християнськи... Я був пушкарем у турків, і бог поміг утечи до вас

— Приносиш які новини? — спитав його Муха, що протисся ближче у гурток.

— Вчора завдали ви великого чосу туркам. Тисячі лягло їх. Але сегодня стережіться! Сто пушок стоїть проти козацького обозу — цілу ніч робили коші на пушки,— от туди, попід лісок, і там далі, вниз до Дністра. Всею силою пійдуть на вас, на козаків. Вони недалеко, присунулися вночі,— от нехай тілько туман уступиться, побачите. Я

робив коло такого коша. Серце мені краялося. Тут ви так близько!.. Досвіта у мраку відійшов і щез. Бог поміг, пе помітили, слава тобі, господи!

— Поведіть його до Дорошенка з сією новиною! — сказав Муха.— Він уже дасть гетьманові знати.

І справді, один з козаків зараз повів Полтавця до полковника.

— А пе знаєте ви, де ясир? — спитав його мимоходом Микула.

— Ясир! Ясир з правого крила турків, недалеко їх обозу...

— Багато там людей?

— О! Вже є тисячі! Наловили вже по дорозі, з Поділля зігнали.

— Ходім! — упімнув козак, і обидва пійшли.

— Сто пушок! — згадав Муха, вертаючи з Микулою до свого гуртка.— А в нас тілько двадцять вісім. Копаймо, товариші, печі глибше, а то засипле нас олов'яний град. І подайте сю новину далі окопами. Сто пушок на нас вимірили!

Козаки зараз кинулися до роботи. У рові перед окопом можна було сидіти, але зверху могла на голову впасти куля. На окопі перед громадкою, до котрої пристав Микула, стояв віз, засипаний 8ем-лею. Надломаний дишель 8 воза лежав у рові. Козаки тепер підкопалися під сей віз, викидуючи землю поза окіп, так що їм можна було стояти на колінках під возом і визирати на поле малими віконцями між дном воза а землею. У ті віконця поклали гаківниці і самопали. Коло зброї кождий поклав свою порошницю, гаманець з кулями, клоччя, кий до набивання — усе щоби було під рукою. Така робота йшла по всіх козацьких окопах; усі знали, що сегоднішній день буде дуже тяжкий.

Надворі ставало щораз ясніше. Мрака піднімалася угору, хоч сонця ще не було видко. Товариші Микули уже сиділи у "печах" і заїдали сухарі з салом. Вийняв і Микула свій сніданок. Череватий поправляв свої постоли, бо онуча вилазила 8 одного.

— Сегодня мушу з якогось турка здерти постоли, бо ось мої вже їсти просять, рот роззявляють.

— А я мушу вбратися,—промовив Голота,— я вночі так змерз, не дай боже! Кожушини нема...

— А де ж ти дів ті шати, що на татарині здобув? — спитався Безушко, відновлюючи давній жарт.

— Е! вже давно в шинкарки.

— Мабуть, і кварти горівки не дала за ті шати? Голота не відповів нічого.

— Чуєте, братчики,— озвався Микула,— коли б так сегодня ми випали в поле, хто з вас пійде зі мною в той бік, де ясир? Я вам сего не забуду: усе добро, що маю, дам вам.

— Яке там у тебе добро? — закпив собі Муха.— Коли пійдем, то і так пійдем. Тілько ж нам не дорога в ясир; тим. з лівого крила, зручніше.

— Ясир відбивати треба б окремо, поночі, або як, а не тепер.

— Він уже думає про свою жінку, так як паш Таран про свою дівчину, — впік Безушко.

Микула замовк, але старий Пугач, що мовчки набивав сим часом свою люльку, узяв його в оборону і сказав коротко:

— Я пійду з тобою.

— І я! — додав Таран, наймолодший у гурті.

— А що! не казав я? — почав знову Безушко.— І тому, і сему жінота в голові.

— Стривай, товаришу! — відповів Пугач поважно.— Ти сего не розумієш. Жінки ти не мав, діток не мав, живеш отак собі! А я дома жінку і діти покинув, двох синів, як соколів,— колись козаки будуть.

— Воно-то так,— сказав задумано Муха і урвав. Микула набрав відваги і озвався знову:

— Тут-бо не тілько жінка, але й мати, і синок, жалко всіх... Розігнали нас, як пташки з гнізда.

— Не наше діло коло спідниці стрибати; наше діло козацьке є — конем по степу гуляти! — говорив Безушко своє.

— Та тебе б і так жодна не схотіла! Ти каліка, уха не маєш,— зажартував Муха.

— Що там ухо! Не велика біда,— відповів Безушко.

— Причепиш собі свиняче і гай на зальоти,— озвався Череватий, що вже упорався з постолом.

Козаки засміялися.

Тим часом Пугач викресав огню до люльки і закурив.

— Чуєш, Пугачу, іди собі набік, не воняй люлькою! Пампороки нам заб'єш! Дивись, Таран уже ув'яв.

Пугач справді усів собі по другім боці рова.

— Ти, Мухо, ще пе звик? — спитав його спокійно.

— Та як можна звикнути до сего чортівського зілля? Десь перше не було того видко, а тепер уже і в нас Туреччина заводиться. Встромить собі патик в зуби і смокче.

— От і Сагайдачний курить,— сказав Пугач на те, сплюнув поза рів і знову встромив у рот короткий цибух.

— Тобі також кого забрали? — питався тим часом Микула Тарана.

Таран засоромився і тихцем відповів:

— Ні! я їм розказував раз, що в мене була дів-чина-суджена, а вони й досі допікають мені нею. Держись нашого гурту, то, може, як тобі порадимо.

Сонце вже зійшло, і околиця розвиднілася. Заносилося на ясний, погідний день, бо мраки піднімалися всюди угору і щезали у просторах. Темні ліси мов виринали з води; червоні огнища зникли, тілько легкі дими піднімалися ще тут і там із землі.

Козаки виглянули з окопів у поле.

— Ов! — скрикнув Голота.— Там турків, як мурашок!

— Страшно тобі? — спитався Муха.— Але справді скілько їх там висипалося!

— Як чорна хмара, сунуться.

Дійсно, тепер, коли сонце засвітило, поля перед козаками почорніли. То були звичайно сірі, тепер же немов великаиська чорна плахта окрила їх, а на тій плахті виблискувалася то зброя, то різнобарвні шлики турецькі цвіли, як квітки.

— Не виходити з окопів! — приказував Дорошенко, що над'їхав, щоб оглянути, чи все в ладі.— Припустити їх під саме дуло! Разом стрілити! Потім випасти в поле. Тілько недалеко! Зараз вернутися!

— Уже ми й самі 8наємо, що робити,— відворк-нув Муха.— Усе навчаі і навчав, як школярів. Чого ж ті турки стоять?

З боку турків справді не було видко ніякого руху. Коли чують: там, у нижчім обозі турецькім, на правім крилі, загриміло. Не минула хвилина — і на лівій лінії турецькій повздовж спершу закурилося від диму, блиснули огні, як блискавки, а там по хвилині ревнуло відразу кількадесят пушок, аж земля застогнала. В козацькім обозі — недалеко Микули — сполошилися коні і щось гримнуло на землю.

— Кінь упав! — сказав Муха.— Куди ж ті кулі летять?

Всі мимохіть оглянулися поза себе.

— В Дністер! О, бачиш, як плеснуло аж по тім боці ріки! — відповів Пугач, що тілько тепер піднявся з місця, витряс люльку, сховав у черес і приступив до своєї гаківниці, що була в його опіці.

— Ховайся, Хведоре, дивись, яка "ворона" летить! — сказав Голота, залазячи ще більше під віз.

Пугач оглянувся, але вже куля лежала на землі між возами, не побачив "ворони". Потім спокійно розіклав малий огник в рові, наклав

соломи і патиків і приготовив собі валізну ключку. Віп запалював порох у своїй гаківниці, як у пушці; багато було клопоту із сею зброєю, вате заряд із сіканців ішов широко і ранив відразу багато людей. Усе те робив він розважно, помалу, начеб у себе в хаті.

Ще не піднявся дим угору 8а першим вистрілом, коли пушки ревнули вдруге, і густий їдкий дим вастелив знову поле. Видко було, що турки стояли на вищих місцях, на могилках по полі та під лісом, а в долину всувалася помалу ота чорна хмара війська, що стояла якийсь час непорушно. Турецькі пушкарі міряли досі зле: всі ядра перелітали окопи, робили шкоду в обозі, а найбільше залітали аж у Дністер. Але за третім разом хоч отсей пушкар, що був против Микули й його товаришів, поправився: ядро злетіло згори просто на віз, надломило драбину і впало в рів коло Пугача. З воза посипалося трохи землі у рів. Усі, як на один знак, обернулися з цікавості.

— Та й здоровенна ж галушка! — промовив Пугач, нахилившися над ядром, і трутив її постолом.

— З'їж її, Хведорс, поки гаряча! — сказав Муха.

— Що ж там? пора вже? — спитався Пугач.

— Ще ні, але вже йдуть.

Нараз із козацького боку ревнули гармати і дим постелився по землі попри окопи.

— Коли б хоч вітру трохи, щоб дим змітав з поля, а то нічого не видко,— нарікав Череватий.

Дим справді закривав широкими смугами увесь вид. Тільки там, куди та смуга ие засягла або розірвалася, видко було, як посувалося турецьке військо з гомоном, який щораз дужчав. Під ослоною пушок, що

мали здержати козаків від випаду і знищити їх таки в окопах, ішло воно в димі чимраз ближче, з рушницями в руках, готовими до ви-стрілу. Старшина на конях виринала то тут, то там з диму і покрикувала.

— Міряй! — скрикнув Пугач наче сам до себе, уставляючи гаківницю у рівці в землі.— Стривай! стривай! нехай підійдуть!

Із диму ось-ось недалеко окопа вийшли турки, стали і стрілили — і знов дим закрив їх. Кулі вдарили в окіп, інші перелетіли верхом. Потім настав такий крик "галла!", що аж в ухах залящало.

— Стривай! — кричав Пугач, як навіжений.— От-от! зараз! Пали!

Хвилина була вже справді крайня. Турки бігли на окіп. Град куль посипався просто в їх середину, захитав лавою на боки, вирвав тут і там у ній прогалини — військо подалося назад. Але за сею лавою бігла друга і поривала першу з собою. Пристанула па хвилину і стрілила. Козаки відповіли тим самим. Коли турецькі кулі застрягали в окопі і не шкодили нікому, козацькі, вимірені з окопів і з стрільниць, пряжили певно по ногах і по тілі.

— Гоп! отак! отеє тобі, вражий сину! — промовляв Пугач, вистріливши із своєї гаківниці, котра трохи його не кинула в рів, так завернулася по вистрілі назад.

Перед гаківницею Пугача справді прорідилося. Військо хапалося за голову, мовби хто йому піску в очі насипав, і заверталося назад. Заким нова лава в ладі надійшла, козаки мали час знову зарядити рушниці. Турецькі пушки замовкли, щоб своїх не бити; зате козацькі сипали ядра у громади, що виринали з диму; рушниці з окопів кидали тисячі куль у цілі лави турків — не штука була й ціляти, так злягла орда на поле. Настав такий вереск на бойовищі, така суматоха, що козаки вже не шали, що там діється.

Микула мов стратив пам'ять. Кров ударила йому до голови, і він тільки стріляв і стріляв, мало й міряв, така гарячка напала його. Коли тут Муха, що лежав поруч нього, вхопив його за рукав.

— За окіп! Шаблю бери!

Микула вихилився з-під воза, стискаючи шаблю в руках, вискочив на окіп — цілі лави козаків збігали вже з насипів, підкидаючи тисячі шапок угору, і зі скаженим криком бігли на турків. Микула трохи не впав, так скочив з окопа, і з піднятою шаблею в руці кинувся навздогін. Спотикнувся на трупі і з цілою силою рубнув якогось турка перед собою по плечі. Виминув його і гнав за громадою, коли тут Таран скрикнув: "Гов!" Микула пригадав собі, що далеко не можна бігти. Оглянувся: турки втікали, але козаки стримувалися на полі, не бігли далі, тільки завертались чимскорше в окопи.

Вернувся і Мпкула.

— Ти-бо пам'ятайся, Мпкуло! — казав йому уже в окопі Таран.— Л то раз забіжиш наперед своїх і вже не вернешся.

— Я, братчику, такий: доки спокійний, то спокійний — і мухи не заб'ю, але як розпалюся, не питаю — все одно.

— Видко, не бував ще на війні?

— Таки не бував, правду кажеш. Але сила в мене е, хоч за тих кілька неділь єї не троха минулося.

— Тут не так сили, як зручності треба. От якби ти придивився, як Муха йде, або Пугач, або й Череватий. Вони тобі йдуть легенько, як коти по болоті, а бачать навкруги себе. Я вже не раз придивлявся. Тілько Голота тріпається та пищить, як лошак... Чому пе заряджуєш рушниці?

Микула взявся до роботи.

— Хведоре! — обізвався Муха, підходячи з окро-вавленим лицем до Пугача,— Подиви-но ся ти, чи дуже мене дряпнув, бо кров іде.

Утер лице рукавом, а Пугач став пильно придивлятися.

— Не бійся, Яцьку! Тільки зверха шкурку здер. Присхие. Іди обмий водою та приложи листок або платком перев'яжи!

Над'їхав на коні сотник Левко Берло. Приніс приказ від полковника, щоб козаки не вибігали з окопів, бо на лівім козацькім крилі турки тільки ждуть на те, щоб вдертися туди в козацький обоз, не дати козакам вернутися в окопи і в полі взяти їх у два огні.

Козаки вислухали мовчки, і кождий заліз знову у свою "піч".

Почалася інша забава. Турецькі пушки знову задимили ціле поле; козацькі пушки були менші і не несли так далеко, як турецькі, тому пушкарі вичікували догіднішої хвилини, коли турки підійдуть ближче. Вони й почали підсуватися до козаків то тут, то там малими відділами. Що підійдуть на кількасот кроків до окопів — стрілять і втікають. Знову підійдуть, козаки не втерплять, вистрілять — турки уже знову втікають. А боками інші турецькі відділи тільки ждуть, коли козаки в поле.

— Ага! — зрозумів Голота.— Хочуть нас виваби-ти в поле.

— А ти тілько тепер зрозумів? — упік його Без-ушко.

— Не стріляймо даремно! шкода пороху! — упо-минав Пугач, що ждав зі своєю гаківницею та під-сипував пороху на панву.

З годину пробували так турки хитрості, чи не витягнуть козаків з окопів.— ие витягли. Вернулися з поля до свого обозу, тілько трупи і ранені полишилися на бойовищі.

Муха вернувся з перев'язаним лицем в окіп.

— Чули ви, товариші, щоб ті худі німці о межу з нами хоч раз стрілили? — спитався він.

— Ні! не чули. На них і не йдуть.

— Здається, ляхів сегодня зовсім не чіпляються. На нас наважилися.

— Здається!

— Ну-ну! обійдемся! — сказав гордо Муха і сплюнув.— Бородавка правду казав.

Сонце вже підійшло понад ліси і освітило ясно всю околицю. Мраки щезли до решти, і дими піднялися вгору. У кого були бистрі очі, той бачив якісь нові рухи у турецькім війську. Ціла орда пересувалася напротив середини обозу.

В польськім обозі по сім турецькім маневрі також заворушилися. Ходкевич вислав під окопи шість гусарських хоругов і полк піхоти. Німецька піхота зійшлася ближче до козаків, так що в окопах сиділо їх по два і три ряди, а де був який горб, то ховалися за горбом. Козаки з полку Дорошенка бачили сі обороти своїх сусідів і міркували собі, що заноситься на щось нове.

— Чи пушки перевозили, чи пі, бо я не бачив? — спитався Пугач, що виліз на окіп і пильно придивлявся всему.

— Ні! — відповів Безушко.— Я дивився добре.

— Гм! — міркував Пугач.— Се поставили турки орду против ляхів, щоб нам не могли помогти, а самі пійдуть знов на нас приступом.

Здогад старого козака був вірний. Почалося знов те, що вранці, тілько далеко страшніше. Турецькі пушки сипали ядрами зо дві години. Із-за диму не було сонця видко. Земля стугоніла. І най-відважніші з козаків тулилися по своїх "печах", щоб не впало на котрого згори важке кругле зелі-зо, як гарбузик. Вони тілько зглядалися із своїх криївок, як в обозі кулі ломили вози, вбивали коні і як з дерев падало галуззя. Турецькі пушкарі міряли тепер уже ліпше, і мало котра куля падала перед окопами або в Дністер.

Микула слухав тих громів і умлівав зі страху не за себе, бо йому у криївці не було чого лякатися, а за батька, що лишився там з кобзарем в обозі. Що там старий робить? Чи сховався? А то ж, не дай боже, заблукається яке ядро і спаде йому просто на голову. Уб'є, певно уб'є... Може б, вибігти з окопів в обоз?.. Не годиться, саме тепер потрібно якнайбільше людей, а він мав би утечи?.. Ні, треба остатися. Батько не дитина, знає, що треба сховатися. І Микула слухав дальше, як гриміли пушки.

— Хведоре! ти чував коли таку музику? — спитався Муха в Пугача.

— Ні! — відповів той.— Як живу, ще не чував і не бачив. Судний день!

— Я вже начислив чотириста вистрілів,— озвався Голота,— О! чотириста один, два, три...

Голота справді увесь час мовчав і тілько числив вистріли.

— І не дочислишся! А вранці скілько було? Се ж досі уже з вісімсот разів стрілили. О господи! — зітхнув Череватий.

— На! от маєш! Тьфу! аж очі запорошило! — сплюнув Таран, бо саме перед його "віконцем" під возом вдарило ядро і зарилося в землю.

Всі мимохіть підсунули під себе ноги, а голову під віз і тілько часом заглядали у стрільниці та слухали, що то дальше буде. В окопах було тихо. Здавалося, мовби отеє не гармати, а хмари гриміли і лискали страшно; наполохані ж люди ждали сховавшись на страшний град, що мав витовчи усе живе на землі.

— Прости, господи, всі согрішенія мої! — зітхав Череватий,—Чогось мені так важко на серцю, як би я сегодня мав загинути.

— Не кряч сам над своєю головою! Ото! — обурився Безушко.

— Ет! що ви знаєте?! Чоловік грішний, батька і матір на старі літа покинув, людей нагубив. А тепер, чую, смерть надходить.

— Череватий! що тобі таке? — крикнув Муха.— Чи ти здурів?

— Не здурів, братчики, не здурів. Поховайте мене по-козацьки, коли вмру.

— Ні! ти здурів, брате! Зі страху, чи що?

І Муха присунувся ближче до Череватого та почав його утихомирювати. Череватий не відзивався, але й не дав себе потішити. Висилали його в обоз — не хотів іти.

Така бесіда, якої піхто не сподівався, всіх під возом страшенно прибила. Хоч як намагалися всі глузувати собі з Череватого і

підохочувати себе, всім наче смерть показалася перед очима і простягла по них свою косу. Потім усі замовкли і мовчки визирали з-під воза в поле.

— Турки йдуть! — шеппув Таран.

— Господи! — зітхнув Микула.— Та се ж ціла хмара!

Справді, на бойовище до козацьких окопів зсувалася незчисленна товпа, не врозсип, як перше, а нога при нозі, цілий живий довгий і широкий вал, котрого, здавалося, не могла знести ніяка сила людська.

Стало тихо. Турецькі пушки замовкли, козацькі ще не відозвалися. Попри Микулу поскакав на коні якийсь післанець у німецький обоз. Минулою аж стрясло. Тепер уже йде смерть: отсей живий вал роздавить усіх. Бідний батько! бідний! Краще було його не заводити сюда в обоз, краще було й самому лишитися під замком. От і родини не вирятував, і батька завів у погибель, і сам загине. Череватий добре казав...

"Прости, господи, і мені гріхи: отого чуру, що я вбив, і тих турків над Прутом... Не хотів я їх убивати, так мусив боронитися. А тепер іде заплата..."

На полі турків як мурашок, як листя на дереві, як піску в морі. Ті, що станули проти польського обозу, не йдуть, стоять, а ті, інші, йдуть просто-простісенько на козацькі окопи. О господи! коли б хоч Пугач або Муха додали відваги, а то й вони мовчать. Чи треба, може, вже стріляти?

Микула глянув на товаришів, що вони роблять. Ті лежали сперті об окіп або стояли навколінках, як приковані, і не зводили очей з турків, мов усі задеревіли, розуму збулися.

Яка курява знялася над турками! Мов туман ранішній. Як уже близько! Бух! бух ще раз! от знов! Ревнули козацькі пушки, і всі козаки мов обуди-яися, поглянули на свої рушниці та на шаблі, що лежали готові коло них, тілько в руки вхопити. Сулиці лежали в рові.

— Тс-с-с! — засичав Пугач, як гусак.— Витримати! Не вибігати па окіп, поки я не шарну з гаківниці по ногах.

Вистріли з пушок немов пробудили і турків... Тепер уже не була пора йти кроком, треба було бігти на окопи, бо кождий крок коштував життя тисячам. В такій товпі куля не пропадає дармо. "Галла! галла! галла!" — схопився крик, як буря, і перелетів ціле військо; притих і знов зірвався, і вже не втихав, лунав то тут, то там. Земля стогнала від ніг людських.

— Раз стрілити — і на окопи! Тепер нема часу! — крикнув Пугач.

В окопах справді затарахкотіло вздовж на якої чверть милі. Трохи пе всі передпі турки впали на землю. Але товпа йшла наперед, мов повінь, незважаючи ні на трупи, ні на жодні перешкоди.

Козаки з-під воза стрілили і вхопили за шаблі. Тілько Пугач чекав ще до послідньої хвилини і випалив з гаківниці просто в голови громаді турків, що вже підбігла під окіп. Зранені або обернулися, щоб утікати, або впали. По них підбігли інші. Пугач вискочив на віз, як несамовитий. Вибіг і Микула із своєю шаблею і сулицею. Всі вже наставилися до ручної боротьби.

— Бий! — заревів Череватий, як скажений.— Бий!

І стали вимахувати шаблями так, що ніхто не міг приступити. Але турків перла повінь іззаду, мусили лізти на окіп або падати під ноги. Козаки могли вигідніше рубати, бо стояли на окопі, а турки були внизу.

Полилася кров із порубаних голів і тулубів. На Микулу прийшов його дур — зовсім толк забув. Кинув шаблю і вхопив сулицю, здоровенну дрючину з острим зелізом. Правда, сулицею йшло йому легше. Він тільки шпигав у груди і все іншого колов, мабуть, і не ранив дуже, тілько заколот робив великий. Ранені заважали здоровим, що йшли, топчучи жийих і мертвих. Нараз хтось ухопив Минулу за ноги спереду, і він упав стрімголов у рів. Коли він знову зірвався і глянув на окіп, там уже турки боролися з козаками.

Сулиці нема! шаблі нема! Дишель є в рові! І Микула хапає важкий надломаний дишель, вискакує на віз, пхається перед других козаків і одним замахом змітає з окопа цілий ряд турків. Махнув у другий бік, так що Таранові аж шаблю вибив з рук і він зіскочив у рів,—прочистив другий бік.

— Вступіться! — крикнув до козаків, що заважали йому під руками.

Козаки справді вступилися, бо мусили; зіпхали їх турки з окопа, і вже в обозі велася дальша бор-ба рукопаш. Лишився Микула па возі зі своєю збруєю п'яний зі зворушення. Довгу хвилину не дав нікому вилізти на окіп. Але руки вже в'янули йому, вже очі пемов імла йому застелювала.

Нараз німецька піхота стрілила на турків збоку раз, другий і третій. Повінь турків наче захиталася, військо розбилося. Стрілили ще раз повздовж козацьких окопів — одна куля свиснула трохи не попри самого Микулу. Микула кинув з цілою вагою дишель вперед себе і зіскочив з воза в рів. Вибіг в обоз, підняв якусь закровавлену шаблю з землі і, як роз'юшений бик, глянув страшними очима на окопи. На них було менше турків, як перше,— вони втікали, верталися в поле, бо німецька піхота добиралася кулями до живого тіла. Ціле ліве крило турків, що йшло на Дорошенків полк, почало втікати зі страшним криком. Та утеча затривожила й інших, і почало турецьке військо віддиратися від козацьких окопів, мов сукно від рубця.

В інших місцях козаки гнали вже полем турків; декуди знову викидали ворогів з обозу.

Настала така біганина і в обозі, і в полі, що Микула вже не знав, що має почати.

Коли тут прискочив па коні сотник Берло, крикнув грімко: "Здоганяйте турків!" — і поїхав далі повздовж окопів, повторяючи приказ. Микула вискочив на окіп і глянув на поле в лівий бік. Із середини і лівого крила козацького обозу висипалися справді козаки, як рій з улія, і бігли за турками. Турки втікали на цілій лінії, Микула стиснув шаблю в руках і побіг до громади. Ся громада щораз росла і росла і настигала туркам па п'яти. Тих напав невиданий переполох. Втікали без ладу, куди хто попав, аби тілько чимскорше допасти до свого обозу або в ліс.

— Бий! бий! — крикнув хтось коло самого Микули.

Він оглянувся: се їхав Сагайдачний, коло нього Могила і Шемберк. Передні козаки справді вже били турків по плечах та по головах і бігли далі, перескакуючи трупи та раиених.

На горбах під лісом, де стояли турецькі пушки в кошах або поприв'язувані ланцюгами до дерев, заметушилися козаки: частина їх почала рубати колеса від пушок і коші; менші пушки скидали в яри; грубші, прив'язані ланцюгами, загвожджу-вали; а інші козаки бігли далі. Ось уже намети, уже турецький обоз. Турки розступаються, втікають на боки; козаки біжать, мов улицею, і спадають на намети, як гайворони. Всюди переполох. Місцями малі бійки, кров ллється, але найбільше шалена утеча.

Уже ревуть недалеко стада волів і мулів, завертані в поле, уже рушаються вози в обозі і па мети падуть, мов від бурі.

— Рабуй! — верещить хтось до козаків, але козаки уже й самі господарюють по наметах, забирають добпчу: одежу, зброю, гроші, усе ховають, де можна, при собі або й виносять оберемками.

— Кинь! бий турка! — кричить Сагайдачний, бо боїться, що за здобичею козаки забудуть дальше гпати турків.— Пане Могило, їдь до Ходкевича, проси о поміч! Сегодня можемо війну скінчити. Нехай кине кілька нолків. Не рубай! бий! гони!

Могила повертається конем у польський обоз; тим часом козаків годі вже вивабити з наметів: рабують, де лиш можна.

Минає з півгодини, козаки вбилися клином у середину турецького обозу. Інші ззаду пруть лавами. Ціле ліве крило турків завертається, Сагайдачний з Шемберком стоять на конях на горбку і зглядаються, чи не йде поміч з польського обозу.

— Коли б тепер Ходкевич прислав поміч! Хвилина така добра! — каже Сагайдачний мов до себе.

Але минає ще з півгодини; турки опам'ятуються, стягуються справа і зліва і починають страшенну боротьбу на життя і смерть з козаками. Здобичу треба кидати і боронити життя. Сагайдачний посилає одного післанця за другим до Ходкевича; поміч не надходить. Починає бути круто, бо всі турки завертаються...

Тим часом Микула забіг на саме ліве крило турецького обозу, де сподівався найти ясир. Лави козаків поривали його з собою в обоз, та він перебивався через них, щоби тілько добігти до ясиру. Бажав конечно знати, де находяться бранці, щоби, в потребі, віднайти їх легше, післати когось абощо. Здавалося йому у воєннім запалі, що ось побачить там свою родину, відіб'є її і заверне в козацький обоз. І справді: побачив ясир, та не такий маленький, як він сподівався. Кільканадцять тисяч людей гонила в поле товпа кінних вояків, мов череду, щоб не попалися

ворогові в руки. Як тут найдеш родину у такім зборищі людей? І в спокійний час треба би її кілька днів шукати, а не то тепер...

Микула станув і дивився з розпукою, як відходив ясир у поле. Там, з правого боку в обозі, кипить боротьба, усе біжить в той бік: і турки, і козаки, а він тілько сам-один має йти на ясир! Чому козаки не відбивають ясиру? Ой боже, боже!

І він завернувся на бойовище. Не біжить, тілько йде спокійно і бачить усе так виразно, як ніколи не бачив: увесь запал його щез. Ніхто його не чіпляється, і він не має кого. Та й нащо? Родини не відіб'є.

Іде і дивиться: уже сонце на заході, в самі очі б'є... На полі валяється стілько трупів, коней, зброї! Попри нього біжать ще остатні козаки в турецький обоз, але ті небавом стають, бо інші вже вертаються. Та в обозі діється, видко, щось незвичайне, б'ють козаків... Нехай б'ють... Що йому до того?

Але ось з обозу вибігає відділ турків, немов проводжає козаків збоку і б'є їх. Біжить просто в сторону Микули. Наперед на коні якийсь баша чи хтось інший так багато одягнений, у білім шлику на голові. Микулі годі тут ждати; треба бігти до товаришів. Шкода життя. Біжить. Помічає се сей кінний турок і хоче на нім спробувати свою шаблю; гопить за ним. Микула стає з піднятою шаблею і жде. Постановив собі вдарити турка по руці, щоб шаблю випустив з рук. Сам чудується, як він то спокійно тепер розважає. В послідній хвилі зриває ще майже несвідомо лівою рукою кучму з голови і мече коневі просто в очі. Кінь скаче вбік, турок замахнувся в повітря. От тепер — мах! Лежить тур-кова шабля на землі. Він і свою кидає — і прискакує до коня, хапає за уздечки і сіпає так сильно, що кінь стає дуба. Турок випадає з сідла. Микула—до турка, хапає його ззаду за руки, аж той крикнув з болю, і каже: "Наперед!" Турок видирається з рук. Микула дивиться, чи нема в нього зброї якої в руках,— нема! Пускає йому руки, хапає за жупан на грудях і тягне його по землі, як мертвого. І все те робить так спокійно, так, здається йому, помалу — хоч усе те сталося у хвилині,— тілько злість чув у грудях,

злість скажену, що із рук його робить зелізні кліщі і напружує йому усе тіло, як тятиву на луці.

Із турецького обозу вертаються тисячі козаків. Поривають, як вода, і Минулу, і його турка. Турок мусить іти, інакше потопчуть його на смерть. Микула тягне його за собою, як норовистого коня, і додає йому охоти стусанами в бік. Турок уже проситься, щось говорить, але Микула не розумів по-турецьки, одно тілько розуміє, що мав його — хоч би не знати що сталося — затягти в козацький обоз. Приходить йому на думку, що отсего якогось турецького старшого можна буде виміняти пізніше хоч за одного бранця. За матір? ні, за жінку! Е, ні! за матір! А з хлопцем що?.. Треба буде віддати сего бранця старшині.

От уже козацькі окопи. Микула просто переносить турка через окіп і кидав його на землю. Пускає його навіть, як кіт миш, але стоїть коло нього і наказує йому: "Ані не рушся, бо смерть твоя!" Турок сидить скулений і тремтить. Говорить щось, та хто його знає що...

Козаки входять в обоз. Микула не рушається 8 місця. Бачить: їде Сагайдачний із Шемберком. "Вставай!" — кричить на турка і веде, майже несе його напротив гетьмана.

— Передаю вам, пане гетьмане, якогось турецького старшого.

Турок складає руки на грудях і говорить щось скоро-скоро.

— Що він каже? — питається Шемберк Сагайдачного.

— Каже, що він баша і що дасть мені такого коня з нарядом, якого сам султан не має, коли його пущу.— Ні,— сказав гетьман по-турецьки, — я тебе не пущу! — і додав знову по-українськи до Шемберка: — Пішлю Ходкевичеві за те, що мені не поміг. От розум! От проклятий лад у вас! Сегодня можпа було нагнати всіх до сто чортів і весь обоз забрати, а він зі своїми стоїть і дивиться. Кількасот людей пішло мені марно.

— Не дивуйтеся,— говорив Шемберк.— Він би сам, може, і рад, та король спутав його дорадниками. Дурницю зробили; я сам бачив.

— Нас не шкода, а вас шкода! — гнівався гетьман, але здержав зараз свій гнів і казав Микулі взяти собі ще кількох козаків до помочі та відвести башу до гетьмана Ходкевича.

Микула передав башу козакам, а сам вернувся до полку Дорошенка. Пригадав собі батька, і відхотілося йому йти чвапитися перед польським гетьманом, що зловив башу. Чорт його побери! От що там батько поробляє, се ваяшіше.

Батька не шукав довго, найшов у обозі. Через день ховався старий із кобзарем в ярі в якійсь ямі; тепер вийшов із сховку і був там, де вранці. Просив Микулу провести його до замку, бо там безпечніше,— і Микула зараз таки пійшов з ним туди понри польський обоз.

Сопце вже зайшло за буковинські ліси. Кругом настав спокій. На бойовищі конали недобиті, але їх стогпів ніхто не слухав; кождий волів відпочивати по тяжкім дні.

VIII

Дзерона під замком не застали. Старий Ярошенко порадив заночувати між волохами в рові; одно, що там затишно і тепліше вночі, а друге, зголодніли дуже, не ївши зранку досі нічого. В рові було глітно: сотні черні з польського обозу зібралися тут та співали по-п'яному.

Ярошенки присілися коло одної волошки, що продавала горівку, сухарі, солонину і вудженицю. Се добро держала вона у скрині, на котрій сидів єї чоловік чи знакомий, і відмикала її тілько в потребі. Очевидно, боялася, щоби п'яна голота не розтягла всего без грошей.

— Що даш за сей жуиаи? — спитався якийсь чура.

— Ду те ла драку! 1 — закляла волошка.— Каїку тобі, відчепися, не хочу твого жупана і не дам нічого.

Але чура пе відходив, сварився і торгувався.

— Мені придав би ся такий жупан хоч на ніч! — відозвався батько Микули.

Микула купив жупан від чури. Справді, ночі були холодні, а старий не мав чим накритися. Попоїли і поклалися спати один коло другого.

— Ох! який же я втомлений! Всі кості болять! — нарікав Микула.

— Гроші візьми під себе! Ще всі маєш? — упоминав батько шепотом.

— Якось не погубив.

— Коли б хоч на що здалися!

— Бог ласкав! Тепер уже знаю, де ясир, але як до нього дібратися, як приступити?

— Бог поможе, синку! Вернемося ще додому і будем жити спокійно.

— Дай боже! Я отак у тій метушні забуваю на хвилину, по що я сюди прийшов, що маю робити; та, буває, як згадаю, серце мені крається: де тепер бідна мама, де Роксаида, де син? Не нажилися ми вкупі... та й хто знає, чи вже зійдемося колись.

Батько тілько зітхпув. Мовчав добру хвилину, згадуючи свої літа і свою недолю.

— Краще було мені лишитися в Кам'янці і не йти в Молдову. В Кам'янці безпечно, приступити до нього годі,— і жив би собі без страху. А я його покинув і з того часу і спокою не маю. Оженився, вас привів па світ, думав хоч па старі літа спочити собі у своїй хаті, між діточками... Микула не відзивався, сон ломив його.

— Спіть, тату!

Але старий літав гадками то по Кам'япці-Поділь-ськім, де пробув свої молоді літа, то по Молдові, де прийшлося йому доживати віку:

— Коли вернемося,— говорив він ще,— треба буде пійти до тестя, до Чамчана, щоб нас зарятував. А то ж у нас у хаті нічого не буде... Зима приходить, худібки нема, вбіжжя нема, нічого нема...

— Пійдемо, пійдемо. Він, здається, немало заробить тепер.

— Ну певно! Та се ж майстра понад пього нема. Недаром господар покликав його зразу до роботи.

— Не знати, де він тепер? В Сучаві?

— Ей, де І Десь з військом. Не пустять його. Старому і не снилося, що буде на такій великій війні. А то, дивись, і він, і я... Правда, що йому ліпше. От коли б можна розвідати, може, він тут...

Микула вже не відповів, мабуть, і не чув батькових слів. Сон переміг його. Батько не говорив уже більше, тілько знову вернувся думками в Кам'я-нець. От тілько перейти звідси Дністер на Жванець і далі дорогою, полями,— недалеко і його родинне місце. Яке воно гарне!

Як там весело жилося Семенові за хлоп'ячих літі Бувало, збіжить з товаришами у Вітрову браму, де ніколи не перестає дути вітер, а потім над Смотрич, в широкий та глибокий яр, що тягнеться довкола цілого

города,—і давай на ріці ставити млинок із патиків. Там по лівім боці на горі чорний вамок і високий міст, що веде понад яр із вамку в город; кругом стрімкі береги в двадцять сажень, мури, башти... Так тихо тут і безпечно... А на Смотрич сонце світить... вода тепла... Треба скупатися. Хлопці йдуть у ріку, прискають на себе водою... Бр-р! чогось холодно! Ану бігти яром довкола города, туди, попри польські фільварки, попід берег — геть навколо аж знову до мосту,— хто борше добіжить?

Семен прибіг найскорше, уже й видряпався стрімкою стежкою на міст, дивиться згори і сміється з товаришів, що припізнилися. Збирає його охота побігти в замок... але зараз за мостом, коло башти, стоять вартові, такі страшні... А там-от із стрільниці в мурі визирає пушка, така чорна дуч-ка... Страшно! Ще стрілить так, як тоді, у якесь свято... Радше втечи до міста, до батька, що пильнує Вітрової башти; там під муром лишив він свій лук, що йому батько зробив... Він уже з лука стріляє добре, раз чорну галку поцілив, і вона впала...

Думки у старого Ярошенка плутаються. Він будиться з дрімоти, присувається ближче до Микули, зсуває із себе жупан і потроха на сина і накриває його, дивиться ще раз довкола себе — уже всі сплять — і помалу засипляє також.

Будяться обидва із сходом сонця: у рові страшний крик і зойк. Волошка з чоловіком прячуть одежу, на котрій спали, чимскорше у скриню і кричать... Волошка плаче. "Що таке? — Зриваються обидва з леговища.— Що сталося?" — "Чури напали!" — "Як? де?" — "А от уже там б'ють волохів, рабують".

— Утікаймо!

Вибігають з рова над яр, де давніше спали. Але там повно вже челяді, бійка між людьми. Куди ж утечи?

— На берег, отам, за шибеницю, в корчі!

Біжать Ярошенки. Під замком різня, вони поминають скажену голоту, що розтягає покрадене добро, і припадають до корчів, що обросли височенний кам'яний берег Дністра.

— Нижче, нижче злізьмо! — радить Микула,

Злізають ще троха нижче, але далі небезпечно, можна впасти, як із стіни. Чують крики: "Ріж! бий!" Крики зближаються до берега, тілько ближче замку, туди, де падбережною стіною заходиться у стрільниці і башти.

— Рятуйте! — кричать люди.— Рятуйте!

— Йой! Господи! се що знову! — дивується Микула.— Таке в польськім обозі?

Тим часом польські обозові опришки уже стягли кількanадцять волохів: чоловіків, жінок і дітей, пов'язаних за руки і за ноги, на сю стрімку стіну над Дністром.

— Ану! в воду з ними! — кричать. Ярошенки припали в корчах до землі і дивляться

зі страхом. Усе їм видно: і стіну, і глибокий Дністер внизу.

Гоп! — і полетів чоловік із страшенної стіни вниз. Не впав у воду, тілько на землю під стіною.

— Далі! далі розмахнути — і на воду! — кричать скажені люди.— Чекай! отак!

І нелюдський розбишака зловив малу дитину за ногу, як замахнувся — полетіла дитина на воду, тілько плеснула, як камінь, вода підскочила — і дитина пірнула в Дністрі.

На стіні зверещала нелюдським голосом якась жінка, мабуть, мати дитини. Та небавом і вона летіла, вже мовчки, в воду, впала на плечі, пірнула в воду, випливла і почала бовтати руками.

— Ади! відьма! не потопає, хоч зв'язана! Ану з мушкета її!

Хтось стрілив. Куля вдарила в воду коло нещасної жінки.

— Зле! чекай, я поцілю ліпше!

Стрілив другий опришок — і пійшла жінка під воду.

— Господи, господи! — зітхав старий Ярошенко і закрив очі руками.

— Мордуй зрадників! Вони нам обоз хотіли підпалити! Туркам видати! — кричить чернь та тягне з собою ще з кількадесят людей — чоловіків, жінок і дітей.

І за хвилину посипалися люди, мов каміння, із стіни вниз на землю, в воду, а за ними кулі, котрими скажена товпа добивала тих, що добувалися з води.

Микула обняв батька за шию, притулив до себе — і оба сиділи так скулені, лицем до Дністра. Душа в них похолола, пам'ять їх відходила.

Не важилися рушитися, щоби хто не помітив.

Хвилини роками їм здавалися.

Нараз верх них затупотіли люди і роздався крик:

— Дивись! Ще в корчах сидять!

І в ту хвилину луснув вистріл. Старий Семен Ярошенко замахав руками коло своєї голови і скотився з берега вниз. Микулу запекло щось в руку, котрою тримав батька за шию, але він кинувся за батьком, вдарив собою об якийсь камінь і стримався на корчі, не долетівши до землі, над водою. Не пам'ятався, але несвідомо поправився на своїм місці, запершися ногами в камінь, так що став нахилений плечима до берега. Подивився мов сонними очима довкола себе, постояв часок, протер очі, глянув униз — скрикнув з $олю і чимскорше почав злазити з берега. Сам не тямив, як злазив, чіпляючися корчів і каміння, вкінці зіскочив, мов зі стіни, і глянув за батьком. Батько лежав на камінню внизу.

— Тату! Тату!

Микула прискочив і припав до батькових грудей.

— Тату! живете ще? Озвіться! промовте хоч слово!

Підложив батькові рам'я під голову, дивиться: із потилиці кров тече. Не дихає вже.

— Тату! — скрикнув Микула так голосно, аж у березі його крик відбився глухо.

Батько вже не озвався. Минулою стрясло кілька разів, мовби ним хто хотів кинути, у горлі задавило його, глухий стогін добувався із його грудей і не міг добутися. Він зложив батькову голову на камінню, сів коло трупа і задеревів. Нічого не чув і не бачив, хоч недалеко нього стогнали у смертельних муках недобиті волохи, скинені із стіни.

Як довго сидів він так, того він не тямив: коли ж опам'ятався, почув, що сам слабне і що ліва рука йому терпне. Помацав правою, найшов болюче місце. Скинув лівий рукав, почав стягати спідню одежу — прилипла до рамена, кров пересякла одежу. Прийшло йому на думку, що та сама куля, що поцілила батька в голову, зранила йому руку, котрою тримав батька за шию. Глянув на тіло: тілько шкіру здерло! Ох! господи! чому ж куля не стрималася на його кості! був би батько жив! А тепер... а тепер...

І, не зодягаючись, припав Микула лицем до батькових грудей, застогнав раз тяженько і замовк. Думати не міг, так тілько щось недоладне снувалося йому по голові — як довго, він сам не тямив. Полежавши отак ще часок, він встав на ноги. Був уже спокійний, такий спокійний, що сам чудував-ся, чому не плаче, чому не рве волосся на собі. Зійшов над берег і обмив собі рам'я. Кров знову пустилася, але Микула перев'язав руку платком і здержав кров. Одягнувся знову — і тілько тепер розглянувся довкола себе. За Дністром, межи Жванцем і Брагою, спочиває ще частина війська королевича. Багато цікавих стоїть над берегом по тім боці. Мостом переходить якийсь відділ у замок: по кількох лише йде, бо міст слабий. Під замком трупи; ні, ще дехто рушається. От якийсь лізе до води. Що се? не вбився на смерть? Глянув угору: нема вже на стіні нікого, тілько там десь верхи галасують люди. Подивився униз Дністра. Попід берег іде стежка. Он там козаки поять коні... Обернувся знову до батька і станув над ним. Під його головою остигла калюжа крові; руки були здерті.

— Де ж я тебе, мій тату, поховаю?

Узяв батька на руки, вперед себе і поніс стежкою. Зглядався усе на стрімкий берег, чи не найде якого сховку. В однім місці, кількасот кроків від замку, зложив покійника на землю, а сам поліз верхи у корчі. Найшов місце добре, немов кам'яне корито. Виймив ще кілька плит з корита, що лупалися гладко, щоби було глибше. Потім зліз забрати батька. Виніс його уверх і поклав у се корито. Назносив плит і почав прикривати батька зверха, почавши від ніг. Коли прийшлося йому прикривати груди,

нараз мов гребля прорвалася в його нутрі, увесь затрясся і заплакав таким гірким плачем, що, здавалося, берег упаде від сего плачу в Дністер. Відкрив плиту, що покривала вже руки, і почав їх цілувати, то одну руку, то другу, та примовляти: "Батьку мій нещасливий! Сирота я тепер! сирота! без нікого! Чому і мене не вбили?.."

Довго він так плакав, поки успокоївся. Потім уже, мовби спішився, мовби пекло його отеє нещасне місце, на котрім лежав дорогий труп, мовби не бажав перепиняти батькові його вічного сну, почав прикривати його далі плитами. Ще раз глянув у бліде батькове лице, заросле короткою сивою бородою, прикрив його широкими листками і закрив плитою, дбаючи про те, щоби не придавила голови. Потім поназносив ще каміння і позатикав усі діри, щоби тілько яка птиця або звір не добулися до батькового тіла. Цілий горбок наклав.

Упоравшись із сею роботою, сів собі коло могили, опер руки на коліна і задивився на Дністер. Сонце світило ясно на воду, що блистіла місцями, як чисте срібло, і плила бистро у Чорне море. День був уже зранку дуже парний. Берегульки так і крутилися понад водою та цвірінькали Микулі понад головою: десь тут недалеко мали, видко, своє гніздо. Чміль бринів понад квітками свою одностайну пісню. Потім надлетіло звідкись чорпе стадо галок і полетіло на бойовище з клекотом.

На тім боці Дністра, в обозі над берегом, закурилися огні: вояки стали варити. Направо від Браги ген-ген на полях, па горбах видко також якихось людей: не знати, чи то турки, чи татари, бо козаки що там робили би? А там, просто понад Брагою, ліс чорніється, якийсь молодий лісок... а може, так тілько здалека здається?

Розлітаються думки у Микули. Сегодня педіля. Неділя чи субота? Ні, справді неділя. От і рахубу стратив. Та й неділя ж то, неділя, як живе, не зазнав такої! Після вчорашнього дня військо з обох боків, мабуть, спочиває; ніхто сегодня не згине... А тут у польськім обозі, під боком королевича і гетьмана, польські чури таку кровaву службу божу

правлять! Стілько людей невинних, безоруж-них помордували, потопили, поскидали живцем у пропасть, на неминучу смерть. Геть із польського обозу, нехай він пропадає! Чи не краще було лишитися між козаками? Був би батько жив! Ні! захотів під замок. Думав, що тут безпечніше... От і безпечно!..

Що ж тепер далі робити?

Коли б так наперед знати, що родини не найде, скочив би зараз в Дністер, бо нащо жити? Але надія невмируща, може, найде... може, ще вернеться додому... Може, ще поживе з родиною до якогось часу... Утече в ліси-гори, далеко від проклятих людей, що не дають один одному жити,— утече і буде жити собі зі своїми.

— Прощай, тату! Не сподівався я так тебе ховати...

Постояв ще хвилину над могилою і зліз над воду. Глянув ще раз угору між корчі і помалу пійшов стежкою понад Дііістром. Рішився пі йти до козаків. Здалека ще раз оглянувся, мовби

хотів затямити собі місце, де поховав батька,— і пійшов.

Тим часом товариші Микули: Муха, Пугач, Без-ушко, Голота і Таран,— пополуднувавши, бавилися в кості у своїм окопі коло воза і програвали то, що здобули вчора в турецькім обозі. Весела розмова велася в їх гурті; кождий оповідав свої враження. Молодого Тарана найбільше чудували чотири великі слони, яких вій бачив у турецькім обозі.

— Де вони були? — питався Голота.

— Ну вже ж! Як ти міг бачити, коли ти тим часом здирав з якогось турка сей жупан, що маєш на собі,— закпив собі Безушко.

Голота був справді одягнений далеко краще, як переділе: мав на собі широкі турецькі шаровари і носаті патинки турецькі; про новий жупан і не казати — він кождому впадав насамперед в очі; тільки кучму роздобув якусь, що зовсім пе годилася до його одежі.

— Чому й турецького шлика не візьмеш на голову?

— От би тебе тепер посадити на того слона, козак був би!

— Та й до дівчини женихатися! Стук-стук у ворота! Вийди, моя панно злота! Панна виходить, а Голота не на воронім, тілько на слоні.

— Воно чи не ліпше було би на верблюді? І чом ти собі верблюда не взяв? Там же ж їх були тисячі!

— Бо, чорти, пильнували, так він і боявся. Так допікали козаки Голоті, а він тілько добродушно усміхався, не перечився.

— Ай справді, були там люди, як чорти! — замітив Муха.— То вже всяких я бачив, а таких чорних ще ні. Там тілько, погана віра, зуби шкірить, такі великі, як постоли, і очима лупає. Вночі злякався б! Подумай! ні?

— Як ні? — відповів Пугач.— От нехай би тобі де у нашім селі вискочив такий вечором із-за хати...

— Ов! щось крапає! — перебив веселу розмову Таран і глянув на небо.

Небо справді захмарилося; вже зранку заносилося на дощ. А тепер і почав падати; спершу дрібний, а потім щораз густіший. Козаки кинули грати в кості і поховалися під віз у свої "печі".

— Нехай троха дощ промиє кров і трупів, а то чуєте, який сморід? — почав знову Муха розмову.— Уночі годі було спрятати — потомлені були дуже, тепер удень годі — не дадуть, треба буде аж уночі поховати.

— Пропав наш Череватий, як камінь у воду,— підхопив розмову Пугач.— Хотів нових постолів і от має...

— І як він то дивно чув наперед, що помре? — чудувався Безушко.

— Я його бачив ще коло пушок, а потім із очей стратив,— казав Таран.

— З ним щось несамовите сталося. Тут балакав як чоловік, а тут: "Я умру!" Налякався, видко, по-тяжкий був собі.

— Та чи ж і не було вчора страшно?.. Ех, чорти побрали би ляхів за те, що не помогли пам учора! Такий кусок — і випустити з рота! Просто гріх...

— На одно копито дідько всіх ляхів зробив: писком воюють...

— Мошродзєї прокляті! — кляв Безушко.— Як за православіє тягти нашого брата під топір — то знають, а помогти — то ні.

Зачепили козаки болючу справу, що вже накипала в них віддавна.

— Я не розумію гетьмана,— почав Таран.— Турки найбільше нас чіпляються, ляхи в панцерах та перах ані за окіп, а Сагайдачний затяг нас сюди за ляхів голови класти.

— От же німецька піхота помогла вранці,— замітив Пугач.

— Тож-то й є! — обурився Безушко.— Як не нас, то німця-наймита послати чорту в зуби. А самі пани здалека, бо порох у носі крутить...

— Се вже так: чепися кіпь з конем, а віл з волом; лях козакові не товариш,— додав Муха.

— А Сагайдачний кланяється їм,—горячився Безушко.— Як маєш кланятися лаптю, то лучче поклонися чоботу. Ми б з турками краще вийшли.

— Виходить на те, що Бородавка каже,— докинув Таран.— Я от вранці чув від людей, що його стережуть; такого їм набалакав, аж їм уха пов'яли. Воно й справді чудно: чи не змовились, буває, ляхи з турками, щоб нас тут вигубити до ноги!

— Еге! Запорожжя було б чисте на якийсь час.

— На якийсь час! А потім кликне старшина — і козаків знову буде як трави.

— Стривайте, панове,— почав Пугач,— у Бородавки гадок, як у зайця стежок. Він тепер мудрий, коли не гетьман, а доки був гетьманом, то розуму не мав.

— Але тепер правду каже,— відповів Безушко.— Нам би найкраще забратися звідси, та й годі. Нехай би самі ляхи билися. Пізнали б, почому локоть кваші.

— Стривай, брате, послухай мене,— втихомирював Пугач.— Знаєш сам, як нам турки і татари допекли до живих печінок. То в Сагайдачного, гадаю, думка така: от якби нам на спілку з ляхами

вдалося упустити туркам крові, був би спокій на якийсь час; а за той час можна би поторгуватися з ляхами за наші діла.

— Яка ж мені се спілка?! Напнеться, як жаба до гусяти на траві: "Я пан! і ти мені поможи! Я собі буду в перинах лежати, а ти за мене роби!" Яка ж се спілка?

— Звісно, спілка погапа,— боронився Пугач,— чи я ж кажу, що добра?..

— Ет! і не кажи, Пугачу,— перебив його Муха.— Уже ж гетьман має свій розум, але й ми не в тім'я биті, знаємо також, що вовк, а що лисиця. Не по нутру мені вчорашній день; тихМ не по нутру, що так закінчився. Як не крути, а виходить: не помогли! А чому не помогли? Бо то були ми! З папами були б зараз полки вислали.

Дощ унімався, і знову показувалося сонце з-поза хмар. Жара ставала нестерпуча. Дощ не охолодив повітря, тілько розжарив його.

— А! от і Микула йде! — скрикнув Таран.— Де ти пропадав, Микуло? Де твій баша?

Микула не відповів на сі питання, прийшов і сів собі мовчки до гурту.

— Ти чого такий сумний? — стали його питатися.

— Польські чури батька мені вбили під замком. Більше сотні людей з Молдови вирізали, поскидали в Дністер, постріляли...

— Що ти кажеш?! Таки в обозі таке сталося?

— Кажу ж вам: ота голота мордувала, що її привели пани із собою.

— І не покарали нікого?

— Або ж я знаю? Я тільки що поховав батька.

— От педоля! — пожалував Таран Микулу.— Так ти всеї родини вже рішився?

— Всеї...

— Такий-то там лад у мошродзєїв,— замітив Безушко.

Пугач і Муха присілися до Микули, стали випитуватися і потішати його.

Але нещастя Микули було завелике, щоби так скоро його забув. Він слухав слів потіхи, а думка в нього була одна: не варто жити, та й годі. Коли б сегодня був який напад, кинеться між турків, по-жиє смерті — і буде 110 всім.

До окопів надійшли інші козаки, виручити товаришів, і давні вартові иійшли в обоз на свої квартири. Дощ унявся зовсім.

— Спати пійдем, чи що? — спитався Муха.

— Е! ні! шукаймо до веселого гурту — сумно так! — порадив Таран.— Ходи, Микуло! Кинь лихом об землю!

Микула пійшов, постояв часок коло кобзаря, котрий уже, па превелику потіху козаків, співав думу про Голоту, а потім відійшов. Прикро було йому дивитися на веселих людей; йому здавалося, що цілий світ повинен сегодня із ним сумувати.

Ціле пополуднє він ходив сам по обозі. Зайшов аж на ліве крило, недалеко великого яру, котрим пливе малий потік у Дністер. Тут козацькі окопи припирали до самого Дністра і сторожа на окопах була дуже сильна, бо недалеко, по тім боці яру, був нижчий турецький обоз. Усе було там видко як на долоні: намети, і окопи, і пушки, і людей, і коней. Микула чудувався, як се так близько два вороги розложилися, майже стіна о стіну. Коли б не широкий і глибокий яр, що найбільше спиняв одних і других, то тут ніколи не було би спокійної години людям; а так лише дивилися на себе день і ніч і пильнували, щоб одип одному не втік.

Під вечір побачив Микула звідси видовище, що його дуже зайняло: турки пригнали ясир над Дністер коло нижчого турецького обозу. Через вчорашній напад козаків побоялися, видко, о свою найдорожчу воєнну добичу і зігнали бранців сюди, де кінчилися козацькі окопи. Микула бачив, як та многотисячна громада ішла полем поза турецьким обозом і потім над Дпістром здержалася. Другу новину довідався від козаків: там, де з яру впадав потік у Дністер, був брід, і на тім броді господар Томша разом зі своїми волохами уже починав будувати міст через Дністер. Здалека справді було чути рубання сокирами. Сі дві новини дуже зайняли Микулу, хоч поки що він сам не знав, чи буде мати з них яку користь, чи ні.

На ніч вернувся він до свого полку.

На сон йому не збиралося; волів сидіти в окопах, слухати розмов козаків та придивлятися похоронам, які зараз звечора почалися на бойовищі. І з одного, і з другого боку вийшла з окопів велика громада людей з рискалями і запаленими лучниця-ми в руках та почала прятати трупів. Одні копали великі ями — козаки коло своїх окопів, турки коло своїх,— а другі стягали покійників з поля до тих ям. Усе те діялося тихо, тілько видко було на бойовищі світла лучниць і темні тіні, що ходили із світлом, вишукуючи всюди трупів. Уже справді крайня пора була на ті похорони: повітря було вже таке нездорове, що млість брала найздорові-ших людей.

Микула сидів на окопі зі своїми товаришами і придивлявся сему смутному видовищу. На сім великім кладовищі не було тепер ворогів; хоч козаки і турки обминали себе посполу, але підходили пе раз так близько себе, що за дня се тілько в битві було би можливе.

— Отепер саме була би найкраща пора утікати,— казав пушкар-полтавець, що лишився у До-рошепковім полку.

— Туркам або потурнакам, котрим вірять,— додав Пугач.— Наших не пустять турки до такої роботи; пильнують добре.

— Се правда! — потвердив пушкар.

Але як здогадувалися, так і справді сеї ночі під час похоронів багато людей утекло від турків до козаків. На другий день се показалося. До Доро-шеикових окопів надійшов зовсім спокійно козак Васюта Супруненко; прийшов, мов у гості.

Сім літ пробував у турків, а тепер вихопився якось з-під дозору, вийшов на бойовище, узяв якогось турка на плечі і так довго носив його, поки не замішався між козаків. Ніч була темна, від лучниць світла небагато; ніхто й не помітив, як він перейшов на козацький бік. Заніс навіть покійника у яму — як казав, з подяки за те, що вирятував його з неволі, хоч мертвий,— і прийшов до козаків. Прийняли його як свого і побалакали з ним радо, бо багато знав.

Оповідав, що туркам не ведеться тому, що вийшли на війну саме перед затьмою сонця, а відома річ, що на кілька днів перед затьмою і по затьмі сонця, і в остатній день місяця не годиться починати нічого, бо се дні дуже нещасливі. Всі турки оповідають собі таке. Друга причина, чому Осма-нові не ведеться, така, що він казав убити свого рідного брата Мухамедхана. Виходячи в похід, боявся, щоби брат дома не скинув його з престола, і "для спокою" казав його убити. От саме вчора по козацькім нападі всі оповідали собі се, що аллах карає Османа за

смерть брата. Той брат, умираючи, мав сказати: "Османе, нехай твоя влада так марно пропаде, як я марно сходжу зі світа. Щоб тобі бог не дозволив тішитися панованням, на котрім знати мою кров!"

І правда, бог карає Османа. Вчора згинуло з кільканадцять тисяч його найліпшого війська.

Оповідав ще, що сам бачив у дорозі під Хотин, як над Дунаєм, коло Ісакчії, Осман казав мордувати козаків, котрих Усейн, дніпровський бейлер-бей, зловив на морі. Вісімнадцять козацьких чайок грабували бессарабські місцевості. Турецькі чайки напали на них, один байдак з козаками затопили, інших захопили живцем і прислали у кайданах султанові коло Ісакчії. Різними муками помордував Осман козаків: частину з них віддав яничарам, щоби стріляли в них; сам також прошив кількох стрілами; інших казав гребати живцем, топтати слонами,

розривати падвоє галерами, рвати гаками, розтинати наполовину... Просто волосся на голові ставало дивитися на се.

Казав ще, що в турецькім обозі велика дорожня: чотири фунти хліба платять по півгривни, а за міру вівса або ячменю — половину кам'яиецької міри — дають пів осьма золотого. Приходиться просто людям і худобі примирати з голоду; і справді, в турецькім обозі вмирає багато людей і без бою. Знав Супрупеико й те, що Осман мав за жінку русинку, якусь попівну з України.

А все те міг він розвідати легко, бо служив ко-пюшим в одного баші. Дуже добре умів коло коней ходити, через те йому жилося незле. Баша любив його. Взяв його й сюди до коней, а він втік. Ліпше у козаків голодувати, ніж у турка панувати,— тому подякував за службу.

Микула слухав оповідання Супруненка з такою цікавістю, що забував на своє власне горе. Пізно в ніч затяглася та розмова. Якось і спати не хотілося, доки на бойовищі снувалися світла і люди. Однак помалу огні

щезали, гробарі сходилися до своїх обозів, робота втихала; хто не мав стерегти окопів, клався спати.

У свіжих глибоких могилах спали вже також вічним сном і тисячі-тисячі вояків, котрим нещасна доля судила згинути під Хотином.

IX

Понеділок минув спокійно: битви не було. Турки не зачіпали, а козаки й ляхи не мали потреби виходити в поле. Зате у вівторок турки п'ять разів ішли приступом на козацькі окопи і не здобули їх. Нападали також на польський обоз і вирізали в однім місці всю польську сторожу, що спала на окопах, як дома. Були би й здобули польський обоз, але яничари так само, як у суботу козаки, киюлися рабувати і дали час ляхам опам'ятатися. Цілий день і козаки, і ляхи на всіх окопах не мали спокою.

Вечером приїхав Ходкевич з Яковом Собіським і Шемберком до Сагайдачного. Сагайдачний казав собі саме перев'язати ліве рам'я, коли дали знати, що приїхав Ходкевич. Гості увійшли в намет, у котрім було лише кілька лавок, постеля для гетьмана і низький стіл з двома восковими свічками на иім. Привіталися.

— Що ж ти, Петре, усе ще возишся із своєю рукою? — спитався Ходкевич.

— Усе. Не гоїться і пухне щораз більше. Я вже й рушити не можу лівою рукою.

— І я нездоров, ледви лажу,-— нарікав Ходкевич.

Ходкевич був справді хорий: тілько було подивитися на його бліде, нервове лице, і всякий пізнав би, що сему чоловікові пе на війні би тепер бути, а дома у вигоді.

— Всі хоруємо: і я, і ти, і його милость королевич; він через пропасницю і з хати не виходить,— говорив далі Ходкевич.

Сагайдачний казав чурі, що перев'язав йому руку і зодяг його, вийти і усів собі против своїх гостей.

— Що ж там доброго скажете? — спитався.

— Діло маю до тебе, Петре, таке: доходить мене чутка, що твої козаки бунтуються, хочуть покинути нас

— Щоб хотіли покинути вас, сего ще я не чув,— подумай тілько, що нам і нелегко видобутися звідси,— але що нарікають на вас дуже, то я знаю. І правду мають.

— Яку правду? — спитався Яков Собіський.

— Через те, що в суботу ви нам не помогли, облога потягнеться бог знає доки і скінчиться бог знає як. Се ж і дитина розуміє.

— Ми не можемо о Річ Посполиту в кості грати,— відповів Собіський рішучо.— Ніч надходила, а ніч має своє право. Хто зна, як би то ще було скінчилося.

— Вибачай, пане, от був Шемберк зі мною, і Могила, і ще дехто з вашого обозу,— нехай же вони самі скажуть, як то воно могло скінчитися, коли б ви ще були надбігли. Цілий обоз турецький уже тікав. Тілько було захопити ще моїх людей і пірва-ти з собою, вдарити в ліве крило — і ми були б гнали турків аж до Прута. Нехай пан Шемберк скаже; він же тут.

— Хвилина була справді догідна,— потвердив Шемберк.

Ходкевич стукав нервово палицею об землю.

— Я тому не винен,— боронився він.— Врешті, сталося і не відстанеться. Зложилося інакше, і нам тепер треба знати, на чім ви стоїте?

— А що я? — відповів Сагайдачний лукаво.— Маєш ти своїх дорадників, маю й я своїх. Що скажуть, те й буде.

— Ти-бо, Петре, не гни! Скажи мені просто, що у вас поробляє Бородавка?

— А що ж би? їсть, спить, п'є і плете теревені перед сторожею. Я знаю про се.

— Ти-бо, Петре, не бери собі сего так легко. Ми знаємо, що він підсилав людей до турків...

— Оввa! А ми знаємо ще гірше. От ти вчора вислав Вевеллього до турків, і я й не питаюся: чого й нащо. Мені казали, що Вевеллі дбає про те, аби ви нас зрадили.

Впік Сагайдачний Ходкевича добре; той аж затремтів спересердя, але здержав гнів. Собіський поспішився виручити гетьмана і сказав гордо:

— Пане гетьмане, наш і ваш король не зрадить вас, не зломить слова, яке раз дав.

— Він — ні, але ви! — відрізав Сагайдачний.— А він без вас що значить?

— Петре! — скрикнув Ходкевич нетерпеливо.

— Ну, чого хочеш?

— Не сварися, тілько скажи мені, як ти думаєш утихомирити своїх людей, що починають бунтува-тися. Ти, мабуть, менше знаєш, що в твоїм обозі діється, ніж я.

— Ні, ваша милість, знаю! Знаю і не кажу нічого, бо в мене самого кипить у серці. Козаки втихомиряться, коли будуть бачити, що вони тут не ваші наймити, щоби підставляти за вас хребти, тілько рівні вам. Ось коли буде спокій!

— Ми жадаємо,— почав Собіський,— щоб ви усунули Бородавку набік. Доки він в обозі, дoти й гадки його не втихають.

— Я сих гадок не боюся; а коли ви боїтеся, так беріть собі його хоч зараз і зрубайте йому голову. Мені сего п'яниці не жалко.

— Він ваш, і ваше діло судити його.

— Ну то я завтра скличу раду, і, коли рада згодиться, нехай гине. Нагрішив він доволі. Мені самому його смерті не потрібно. Я ж міг ще під Могилевом з ним упоратися, а пустив його.

— Добре! — сказав Ходкевич.— Склич же завтра раду.

— А тепер ти, пане Яне, скажи мені щиро, чого крутиться той Вевеллі у вас? Чого ви все торгуєтеся з турками? Адже і ви, пане Шемберк, їздили?

— їздив. Тоді ще була надія на згоду.

— А тепер яка надія? — спитався Сагайдачний.— З турком уже б'ємося; кінця не знаємо. Коли миритися, то за яку ціну? Знов усе має

скропитися на козацькій шкурі? Ви погодитеся для життя, а ми з тої згоди маємо загинути?

— Стривайте, пане гетьмане! — почав Собіський спокійно.— Є в нашім обозі й такі, що так кажуть, як ви отеє сказали; се правда. Але й дитина б се зрозуміла, що нам без вас тепер годі обійтися.

Миру ще пема, тілько б'ємося, а до війпи чим нас більше, тим краще.

— А по війні чи по мирі нехай чорт побере козаків, та й годі! — замітив Сагайдачний гірко.

Шемберк усміхнувся, Собіський замовк, зате Ходкевич підхопив бесіду.

— Слухай, Петре! Ти-бо сего дня жалиш, як оса. Відоме діло, що козаки нам потрібні, а ми козакам.

— Так і кажи! — потвердив Сагайдачний. Ходкевич говорив далі:

— Коли ж ми тут уже разом зібралися і розлучитися нам нелегко, то повинен бути лад у пас

— У моїм обозі лад є! — замітив Сагайдачний.

— Нема, бо повстає опозиція.

— Коли мені буде потрібно, то я її зломлю. Тепер поки що мені не треба її ломити. Зломіть ви свою опозицію, то я зломлю свою.

— Ходім! — сказав Ходкевич нетерпеливо і встав.— Вибачай, Петре, що потурбували тебе. А се розваж, що ми тобі сказали.

— І ви мої слова розважте!

Попрощалися всі чемно, Сагайдачний провів гостей аж перед намет — і розійшлися...

На другий день знову йшли турки приступом на козацькі окопи, але козаки зігнали їх з поля. Під вечір, коли на полі втихомирилося, скликав Сагайдачний козацьку старшину до свого намету па раду. Зійшлося з кільканадцять полковників і засіли на лавах.

— Скажіть мені, панове,— почав Сагайдачний,— скілько на тім правди, що козаки буптуються?

— Не буптуються, тілько нарікають,— відповів Дорошенко.— Нарікають на ляхів, що не помогли в суботу.

Полковник Мисько Хвастовець додав:

— Ходить чутка, що ляхи змовляються з турками, щоб нас зрадити. Козаки оповідають собі таке. Звідки така чутка взялася,— не знаю.

— Я вам скажу звідки,— почав полковник Олександр Кошка.— Се Бородавка ширить такі чутки, а його давні приятелі розносять далі.

— Наші зловили козака, котрого посилав Бородавка до Томші. Тілько й сказав, що не хоче ляхам служити і що Бородавка післав його.

Таку новину оповів сам гетьман.

— І чого ти, пане гетьмане, держиш того п'яницю при життю? — спитався полковник Ярош Сума.— Кажи йому стяти голову, а то наварить пива.

— Ваша воля,— відповів Сагайдачний.— Я не хочу брати гріха на душу.

— Та який тут гріх? — обурився Яцько Юре-вич.— Для прикладу, що не терпимо зради, він повинен згинути. Мало ж нашого брата з його вини загинуло в дорозі сюди? Хто ж так військо веде? А не порадився ні в кого, бо сам усі розуми поїв.

— Тут нема що багато думати,— закінчив Дорошенко, встаючи.— Ми всі годимося на те, щоби Бородавку стратити за зраду і для прикладу. Нам з турками нема ніякого діла.

— Так ви годитеся на се? — спитав Сагайдачний.

— Годимося! — загула старшина одноголосно.

— Всі?

— Всі.

Старшина розійшлася, а гетьман видав приказ зрубати зараз Бородавці голову. Однак з того вийшов клопіт: між козаками не було ката. Нікому і в гадку не прийшло просити кого з козаків або й приказувати котрому, щоби позбавив Бородавку життя. Треба було шукати якого татарина. І справді, найшовся такий між бранцями, котрих зловили козаки. Сказали йому, що, коли зробить сю прислугу, зараз пустять його до своїх. Татарин згодився дуже радо.

Не дочекав Бородавка вечора. Поховали його па тш місці в яру, де й погиб; зараз викопали яму і засипали. Небагато козаків і бачило його конець; тілько чутка про смерть бувшого гетьмана розійшлася небавом по цілім обозі і наполохала тих, що брали його в оборону. Сагайдачний спочивав у наметі, але кождий козак бачив його очі, такі звичайно добрі, а в тій хвилі грізні...

На другий день, уже вранці, ціле військо стояло при окопах готове до бою, бо турки ще досвіта великою силою розставилися против козацького і польського обозу. На полі почався герць.

Микула Ярошенко не мав ніякої охоти йти сегодня в битву. Коли досі помагав козакам, то чинив се з тою думкою, що тим способом і він побиває ворогів, котрі забрали йому родину; чинив се в тій надії, що дещо довідається,—і справді довідався хоч, де був ясир; по віднайденню батька чув ще більше завзяття і охоту до діла; тепер же, від нещасної неділі, ходив по обозі знеохочений, без віри в будучииу. Ясир уже не там, де був, тілько над Дністром,— правда, близько, та що з того? Хто тут із сих соток тисяч людей тужиться тим, що Мику-лова родина пропадає в ясирі? Хто йому поможе? Двох-трьох людей не порятує, а більше людей не займе своїм ділом. Тілько й доброго, що після смерті Бородавки й його товариші уже не говорять, що треба покидати Хотин. Значить, війна потягнеться далі, може, скінчиться добре, може, будуть вимінювати ясир, може, будуть випускати бранців зараз на місці за окуп... Треба ждати, треба далі жити в тім муравлиську людей і журитися день і ніч. Коли б хоч знати певно, що мати, жінка і синок справді ще живі! А то, не дай боже, коли й вони погибли, то й йому життя не буде. Нема пощо вертатися в Серет, найкраще або смерть собі заподіяти, або пристати до козаків і лишитися у них до смерті. Його прпимилп би радо, козак був би з нього годний...

Таке передумував Ярошенко, стоячи спертий

коло воза, і дивився, як обозова челядь тягла над Дністер у яму кількох здохлих коней. Пошесть кинулася на копі, і вони гинули від кількох днів сотками. Коли тут чує, хтось його закликав:

— Микуло!

Він обернувся і побачив Дзерона, Петра Могилу і Молодецького.

Вони йшли обозом пішки.

— Де батько! — спитався Дзероп.— Я його шукав, шукав...

— Його вбили під замком у неділю.

— Вбили також?! — скрикнув Дзерон.— Ну, чи бачив хто таке?! І за стілько убитих людей тілько одного гайдука повісили за кару! Семене святий... Що ж ти, нещасний, гадаєш робити? Може б, він пійшов з нами до Сагайдачного? — спитався Дзерон у Могили.— Придав би ся нам. То син Ярошенка. Ти знаєшся з гетьманом?

— Він знається дуже добре! — відповів Молодецький.

— Ходи з нами! — сказав Петрашко Могила. Всі чотири пішли шукати гетьмана. Найшли його

аж на лівім крилі обозу. Сидів на горбку, курив люльку та дивився, як козаки робили окопи на самім березі Дністра.

— Як ся маєте? — привітав він гостей, встаючи із землі.

— Ми ледве вас найшли,— промовив Могила.— Не сподівалися вас аж тут застати.

— Та от нова морока! Турки будують міст і вже завтра-позавтра будуть нам з того боку Дністра у плечі стріляти. Треба й тут хоч місцями закрити себе окопами, так я й прийшов подивитися, чи йде робота.

Всі глянули на поля за Дністром.

— Що се там? війська вже стілько, чи що? — спитався Молодецький. — Щось на військо не подібне.

За Дністром на полі находилася справді мпого-тисячна громада людей, що зводила крик і плач, який уривано доходив з вітром аж сюди. Видко було, як дехто підоймав там руки в сторону козаків, мов благав о поміч.

— Ні! — відповів гетьман.— То ясир. Був тут, па сім боці, і вночі перегнали його па той бік. Там безпечніше. Тепер ще, як міст скінчать зовсім, заточуть гармати з того боку, кинуть туди троха війська...

— Ми до вас, пане гетьмане, з ділом, коли ласкаві нас послухати,— почав Могила.— Вам час дорогий, то я скажу коротко.

— Послухаю! кажіть!

— Нам відомо, що Томша зі своїми волохами будує сей міст. Він тут недалеко й живе. Бачили його мої люди.

— І мої бачили,— потвердив гетьман.

— От же моя просьба до вас така: чи пе дозволили б ви мені взяти троха своїх козаків, щоб я спробував щастя.

— Може б, теє... Томшу захопили? Розумію...— замітив гетьман.

— Так. Я б козакам добре за те заплатив. Дзеронові було задовго мовчати, і він скоро розвинув план дальше:

— Тут би ми схопили Томшу, в Дністер його або й так скрутили б йому карк, а потім післали б до везира... гроші... дарунки... і молдавський престіл знову є. Тепер иайдогідиіша пора тільки Томші карк скрутити! Пан Петрашко господар... згода з Польщею... зі всіма знається... вже би то я сам зробив.

— Пан Дзерон, мій повірник, перший купець з Молдови,— представив Могила вірменина.— А сей молодий чоловік також мій, син Ярошенка.

— Знаю,— відповів гетьман.— Що ж я тобі на те скажу, пане Петре? Козаків я тобі пе бороню;

пробуй щастя, коли хочеш. Тільки, коли б ти мене послухав, я б тобі порадив інакше.

— Що ж таке?

— Казав я тобі вже: покинь гадку про Молдову — і те й сегодня кажу. Ти чоловік наш, православний, маєтки маєш — нащо тобі шукати щастя в чужині? Тут нас наші пани покидають, польським м'ясом обростають, народ давлять,— а ти наперся у Молдову! Яке там добро? Яка честь? Чи нема в нас для кого жити? Зжалься, пане, над своїми людьми і поверни свій розум на їх добро.

Могила слухав мовчки, засумований.

— Але спробувати треба! — сказав Дзерон у страху, щоб не розбилося діло.

— Чому ж з поляками не спробуєте? Мостом поза Брагу вигідніше, ніж нам... У нас моста нема.

— Ет! — замахав вірменин руками.— Просили, та не йде. Страшно їм! Отак хитро, мудро, щоби хтось за них зробив, були би панові Петрашкові раді, а самі не рушаться.

— Як же ти, Молодецький, думаєш? Може, я зле раджу?

— Я гадаю так: дай поміч панові Могилі. Поведеться — добре, не поведеться — так нехай вибачає. Ходкевич не поможе.

— Згода! Збери собі ватагу козаків і спробуй!

Микула був дуже рад сій новині, він уже складав собі у своїй голові, як би то при сій нагоді дещо зорудувати.

Далі вже велася звичайна розмова, не про діло. Молодецький оповідав, що багато польської шляхти втікає додому. От учора зловили двох уже коло Жванця; привели наново під Хотин, водили на сором по обозі, а потім замкнули в замку. Вже найменше сотня передньої шляхти так утекла. Тут їх тілько бачили в обозі, а тут, дивись, уже пропали, пішли понад Збруч. І сорому не мають. Ходкевич страшенно лютий, ледви лазить. Королевичеві і не кажуть нічого, щоби ще більше не розхору-вався.

Сагайдачний нарікав знову на те, що в його обозі пошесть кинулася на коні; так гипуть, що при-йдеться хіба вози покидати і пішки вертатися додому, без табору. Скаржився ще й на свою руку, що не дає йому вже ні на коня сісти, ні спати. Потім питався в Микули, що він поробляє, і дуже жалував його, довідавшись про його нещастя.

Коли вони так розмовляли, козак привів перед гетьмана чоловіка зовсім мокрого, як хлюща. Вода так і текла з його штанів і сорочки — більше й не мав на собі ніякої одежі. Ще козак і не сказав нічого, коли Микула скрикнув:

— Чоботар! а ти відки тут узявся?

Козак глянув здивовано на Микулу і сказав гетьманові:

— З води його витягли. Каже, що бранець і наш.

— Бранець! бранець! — говорив Чоботар.

— Він із Серета! Я його знаю,— сказав Микула.— Як ти сюда попався?

— Там є вся твоя родина!

— Що ти кажеш? є?!

— Є! Ще вчора говорив я з ними.

— Всі живі?

— Всі.

— Господп! слава тобі! — зітхнув Микула.

— Я вночі, як переводили ясир, вирвався, скочив з берега, потовкся, сховався у дучці, а тепер ось переплив. Трохи не потонув, та, спасибі козакам, витягли. Ах, господи!

І Чоботар упав на землю, перехрестився і вдарив три поклони.

— Пусти його! — сказав Сагайдачний козакові. Козак відійшов. Микулу вже нічого не обходило,

обняв Чоботаря за шию і став просити:

— Скажи: здорові всі?

— Здорові.

— Як же ти попався в неволю?

— Опришки мене зловили і продали. З батьком твоїм ішов... От і сей пан був,— показав на Дзе-рона.

— Правда, мені тато згадував.

Гетьман і його гості дивилися хвилину на сю подію, а там потім далі вели свою розмову. Вкінці Дзерон потяг Микулу за рукав і сказав: "Ходи!" Всі попрощалися з гетьманом і вернулися в обоз. Пішов і Чоботар з ними. Він і Микула йшли за панами та вели свою розмову.

— Може, що переказували до меие? — спитався Микула, не відступаючи від Чоботаря.

— Вони й не знають, що я втік. Я й сам не думав, що втечу. Тільки в послідній хвилині,— нас вели кладкою, бо міст ще не готовий, по кількох переганяли,—ніч темна, я тілько ступив на той бік, думаю собі: все одно! Скочив, вони за мпою, а я з берега гоп у воду. Потовкся — от дивися, яка рука здерта, але тримаюся берега і лізу, лізу далі. Тут вода рве — не даюся... А вони гадали, що я втопився. Ха-ха! Ото мені вдалося! Тілько одежі збувся, бо був би не переплив Дністра. Так мене тепер вода посла, а я навскіс, навскіс...

— Дуже там пильнують бранців?

— Ой, дуже! Довкола військо. Я ще вчора рано говорив із твоїми. А потім десь мені щезли з очей. Стілько тисяч людей, то віднайти нелегко, але вони там, за Дністром.

— Дуже журяться?

— Ну вже ж, а ти що гадав? Змарніли так, але здорові. Турки дають їсти: дбають про бранців так, як про худобу.

Микула замовк, але по хвилині почав питатися, який міст ставить Томша. Уже думав над нападом ватаги, яку тільки треба було ще зібрати.

— Та се не міст, а ціла гребля! — відповів Чоботар.— З того і з сего боку берега поробили ка-шиці, воду пустили серединою, а впоперек на ка-шицях кладуть довгі ковбки. Ще не зовсім поклали, ми переходили як по кладці, але вже поруччя є з обох боків... Вода не зірве, щоб не знати що. Місце добре.

— Багато там наших з Молдови коло моста?

— Та се самі наші. По ноші пізнати. Буде їх кількасот, а може, й більше. З горбка бачив я, як ще по тім боці пас тримали.

— Не пізнав ти там нікого із Серета або із Су-чави?

— Та як можна було пізнати? За дня не пускали ближче, а віючі не бачили. Казали тілько, що міст будує якийсь вірменин.

— Може, мій тесть із Сучави? — здогадувався Микула.

— Не знаю.

— От коби знати певно, що він там!..

— Ярошенку! — обернувся Дзерон.— Ходи сюди! Ярошенко підбіг до Дзеропа, що обговорював

справу з Могилою і Молодецьким.

— Ти маєш стягати ватагу козаків; пан Могила також буде помагати. Ми лишаємося в козацькім обозі. Козакам платимо. Розумієш?

— А полковники згодяться?

— Коли сам гетьман згодився, то й вони згодяться. Нам людей не треба багато: кількасот — і годі! Діло в тім, щоби добру пору вибрати і напасти на міст із лівого крила і на Томшу.

— Се не буде так легко, пане Дзерон, як вам здається,— замітив Молодецький.— Адже моста будуть стерегти.

— Тому мусимо спішитися, поки ще не зовсім готовий і нема потреби його дуже пильнувати,— відповів Дзерон гаряче.

— Ай, пане Дзерон, се не купецьке діло. Але поможи вам боже!

— Пане Молодецький,— просив Могила,— ми тут остаємося, а ви вертаєтеся. Лишаю се на вас: підпирати мою справу в пана Любомирського. Ходкевич хорий, з ним годі говорити, а Любомирський має велике слово у всіх. Ви ж знову в такій приязні з ним...

— Добре, добре, я поговорю, якби що до чого прийшло.

Молодецький відійшов.

Починати зараз діло з козаками годі було, бо напали яничари. Інші турецькі війська здержували герцьом польське військо, а яничари мали знищити козаків. Козаки прийняли їх з окопів такою стріляниною, що не то жоден яничар не станув на окопі, ще з поля всі завернулися. В півполя яничари станули і почали стріляти. Стріляли з півгодини, а потім знов кинулися на окопи. Козаки, що під час стріляння яничарів сиділи спокійно в окопах, знову виждали до послідньої хвилини і відкинули їх своїми кулями, як стіну. Потім вискочили з окопів, сусіди-німці помогли, зігнали турків з поля аж під ліс.

За сей час, відколи почалася облога, така майже щоденна забава в окопах і в полі уже проїдалася козакам. Усе те саме і те саме — і кінця тому нема. Доки се потягнеться? Всі козаки відчували потребу якоїсь цікавішої події, і тому, коли Микула почав під вечір у полку Дорошенка збирати ватагу, зголосилося відразу стілько охочих, що Микула і не сподівався. Але що з одного полку забирати стілько людей не годилося і полковник був би не згодився, та самі козаки казали, що зберуть охочих з інших полків.

Товариші Минули: Муха, Безушко і Таран — згодилися дуже радо помогти Минулі; лише Пугач не хотів покинути своєї гаківниці. Із приятелів

Могили привели Копачовський і Бичок троха людей. Чоботар ані гадки не мав мішатися у се діло; він дякував богу, що вийшов з одної біди та передумував над тим, з чого жити та в що зодягнутися.

X

П'ятниця 10 вересня минула спокійно.

Ватага Могили стягалася на ліве крило козацького обозу. Поки що Могила не виявляв козакам свого заміру, але від Ярошенка знали вже всі, що мають напасти на міст і зловити господаря. Треба було, очевидно, довідатися перше, чи справді Том-ша там сидить, при мості, і де сидить — чи по сім, чи по тім боці Дністра. Полковник Яцько Юревич, що завідував крайнім полком на лівім крилі, казав, що господар Томша цілком певно сидить у наметі по сім боці Дністра. Намет його червоний. Кілька інших наметів, що там є, є звичайні сірі. Що по тім боці Дністра на березі не було ніяких наметів, се бачили й козаки; виходило тим ліпше, бо не треба переправлятися на той бік ріки.

"Воно добре,— думав собі Микула,— а що буде з ясиром, що не є по сім, тілько по тім боці? Йому байдуже про молдовський престіл; він хоче,

щоби відбили ясир. Почав він оповідати свою гадку козакам. Ті казали, що діло не буде таке просте: напасти на намет і зловити господаря; прийдеться здобувати міст. Се й не велика штука, бо по тім боці Дністра великого війська турецького ще нема: ані одної пушки ще не видно. От коли б зараз напасти, тілько, звісно, більшою силою, було би добре! А так треба почекати і заходи ватаги злучити з роботою усего війська. Коли здобудуть міст, то, певно, не завернуться в окопи, тілько кинуться на той бік — відбивати ясир. Бранці також поможуть. Там же й дещо здобути мояша, от хоч би коней, яких їм дуже потрібно. Турецькі чури водять туди коней на пасовисько".

Але ще вечір не прийшов, уже по тім боці Дністра стояли чотири турецькі пушки, вимірені лівому козацькому обозові просто в плечі. Коло пушок стануло вже кількасот турків. На полях показалися ватаги татар з різним добром і бранцями, яких приводили з Поділля. Смерком заясніли пожари в далечині: то горіли подільські села, підпалені татарами.

Дивився на те все Микула, і надія його щораз меншала. Тим часом сего-таки вечора, в п'ятницю, в наметі Ходкевича відбулася важна воєнна нарада, від котрої залежали заміри Могили і Микули.

Ходкевич лежав хоргй на постелі, а довкола його ліжка сиділа польська старшина: Любо мирський, Собіський, /Куравинський, Ваєр і інші. Був тут і Сагайдачний. Вій сидів мовчки скраю на ослоні та слухав, що говорили пани. Післанець Яржина, що їздив до короля Жигмонта до Львова просити його іменем Ходкевича, щоби чимскорше приходив з новим військом під Хотип, вернувся саме сегодня з вісткою, що король полює на заяців підо Львовом, а військо, зовсім не готове до походу, сидить по селах на квартирах. Ся новина найбільше розсердила Ходкевича, і він не скрив того й на нараді.

— Я,— сказав він, спершися на локоть,— умиваю від усего руки. В обозі починається голод, пороху мало, куль нема вже з чого лляти, наші пушки до нічого, панове не мають сорому і втікають... Мої дні вже

почислені. Не сподівався я, що по стількох побідах у моїм житті я так соромно тут загину. Не моя вина...

Сказавши се, упав знеможений на шкіряну подушку і замкнув очі. Довгу хвилину всі мовчали, поки вкінці холмський воєвода Ваєр промовив:

— Так, як досі, я стою на тім, що нам треба обминати битви в отвертім полі, а витримати якнайдовше в окопах. Не тілько в нас, але і в бісурман не стає вже толокна і саламахи. До того ми переконалися, що турецьке військо — то смола, ледащо, жиди з циганами. Наш один чура гонить кількох турків. Се хмовби не ті самі турки, що в Угорщині здобували найсильніші замки. Коли так подержимо їх тут якийсь час,— вигинуть і без куль, і без пороху. Тілько ми мусимо постаратися о харчі для себе і вислати за тим вози в Кам'янець. Пап Любомирський був іншої гадки:

— Таке лікарство,— казав він,— гірше як хоро-ба. Годі так дальше сидіти без діла в окопах. Тих кілька маленьких нападів, ті фортелі, що ми їх заживаємо, уставляючи то так, то сяк наше військо,— то ще не робота. Досі по правді тілько козаки билися, і я бачу, що ми зле зробили, що не помогли їм минувшої суботи. Нам треба зважитися на од-вертий сильний напад у полі, а маю в бозі надію, що вдасться нам.

Така бесіда дуже обурила пана старосту Жура-винського. Він зірвався з ослона і піднесеним голосом промовив:

— Пан Любомирський гадає собі, що голови панів сенаторів і комісарів — то мазниці до воза.

— Я того не гадаю і не сказав,— перебив Любомирський.

— Але такий був сенс бесіди вашмості. Тим часом, коли подивимося, скілько в нас Гекторів, Ага-мемионів, Ганнібалів і Сціпіонів, скілько

відваги і розваги, думаю: пе можемо сказати, що ми тут пересиділи дармо, без користі для нашої отчизни, і бесіда пана Любомирського — то образа для нашого гонору. І ми билися славно, ще ліпше, як козаки. Nos sumus Troes!

Почалася суперечка, в котрій одні брали в оборону Любомирського, другі годилися з ЖуравинськихМ,— коли тут махнув рукою Ходкевич, отворив очі і слабим голосом промовив:

— Нема що сперечатися, багато наших Гекторів і Ганнібалів ногами порадили свому здоровлю — бодай я тої хвилини був не дожив! У суботу я радив помогти козакам, панове не згодилися, сказали: не годиться о Річ Посполиту в кості грати. Тиждень уже минає з того часу, і ми не знаємо, який конець нас жде. Треба нам справді подумати над тим, чи не почати б нам яку іншу роботу, що скоро рішила би справу. На поміч зі Львова, бачимо, годі ждати; поживи не пустять татари... Може би, ти, Петре, порадив що?

Всі радні глянули на Сагайдачного, що сидів скраю, майже у входу намету, не пхаючися межи панів. Він говорив коротко і спокійно:

— Козаки раді би чимскорше бути на своїм Запорожжі. І нам, і вам обоз засмерджується. Тому я за тим, щоби не сидіти пусто в окопах, вдарити раз, а гаразд. В отвертім полі турків не переможемо: просто забагато їх проти нашої сили і тримаються купи, як свині, коли вовка зачують. Заким таке товсте військо схудне, наше худе певно згине. Ми їх не перестоїмо тут, як, панове, собі гадаєте, і не переб'ємо всего так скоро, як би треба. Тому я думаю, що найліпше було би напасти їх уночі. Я маю певні вісті, що турки вночі сплять, як колоди. Ані добрих окопів, ані вартових у них нема — такі безпечні у своїм обозі, так уповають на своє велике число. От би тихенько підлізти до них, напасти з криком усею силою — і прогнати на сто вітрів. Ми будемо перед вести, а ви за нами.

Настала на хвилину мовчанка. Вкінці Ходкевич сказав таке:

— Твоя гадка, любий Петре, незла; тільки ось чого я боюся: ану ж твої козаки кинуться знов на добичу, як мухи на мід. А друга річ: дуже не люблю красти по ночах побіду. Чому б не вдень напасти? Але про мене, коли всі панове на те згодяться, я не буду перечитися. Ваша воля! Я й так вже на коня не всяду.

— Не страш кота салом, пане Яне! — замітив Сагайдачний.— Козаки, аби знали, чого йдуть, па салі не стримаються: воно їм ие втече. А що не годиться красти по ночах побіду — га! Воно гарно сказано, і по-лицарськи, але війна — не турнір. Тут діло в тім: або рибку з'їсти, або на дно сісти. Нічні напади нам не новина.

В обороні гадки Сагайдачного станув тепер Яков Собіський.

— Коли така божа воля,— сказав він,— щоб ми стерли з лиця землі невірних, то бог не скарає нас і за нічний напад. Дуже хвалю твою осторож-ність, пане гетьмане, але чи ж можна битися з турками полем? Нехай ми їх і поб'ємо, зженемо з поля, то не рушимо їх з їх обозу. Там їх не заплюєм, не позбираємо сухою рукою, як гриби. Pelna Viktoria 1 з того не буде. Годі нам довше тут сидіти, як миш на пудлі; зима йде, поснемо, як ластівки, як мухи. Коли не хочемо по смерті пасти сороки, згодімся на гадку пана Петра. Не всі лакомі тільки на добичу: пахолок, чура рад, коли щось зарве, але пе правдивий козак. А що й нічної белльони заживати не сором, на те маємо приклади і в історії: так Сціпіо бив Сіфакса, так Юліус бив франків, так били сірійців, мадіянітів. Ще коли б з обох боків була рівна сила, то, може, не годилось би, але тут десять стоїть проти одного. Досить буде слави з нас, коли проженемо турків — сяким чи таким способом.

Гадка Сагайдачного, підперта краснорічивим Со-біським, перемогла. Стало на тім, що завтра вночі, із суботи на неділю, треба спробувати

щастя. Зараз і рішили, що двадцять тисяч козаків мають іти передом, а польське військо має обступити ту-

Цілковита перемога (пол. з латин.).

рецький обоз з боків, забезпечити всі дороги і ліси, щоби не прийшли туркам на поміч татари, що стояли собі окремим обозом; частина війська мала йти за козаками. Наперед мали кінні польські козаки вдарити шаблями на вартових, коли б які пильнували турецького обозу від поля; потім запорожці з німецькою і польською піхотою мали зі страшним криком і з воєнною музикою — трубами, бубнами і сурмами — напасти обоз, стріляти і рубати. Коли б турки випали з обозу, то на них мали наскочити збоку польські копійники і рейтари.

Ще одно поставлено: боже борони, не виявляти плану перед військом, щоб не донеслося до турків. З тим і розійшлися.

Ціла субота минулася без битви. Вранці тільки погиб марно полковник Яцько Юревич і десять козаків. Турки стрілили із тих чотирьох пушок, що були за Дністром, і поцілили саме громаду козаків, що слухали приказів полковника. Кулі влетіли у громаду, і впало кількох молодців, як солома. Заким викотили козаки свої пушки на берег, впало ще кількох козаків і кілька коней, але на тім і скінчилося. Козаки зігнали небавом турецьких пушкарів із того берега.

Усе те бачив Могила, Ярошенко і Дзерон, що були тут уже зі своєю ватагою. Дзерон хотів уже втікати, та якось здержали його. До самого вечора був спокій—тільки десь-не-десь залунав вистріл,— тому вірменин утихомирився.

Могила ходив до Сагайдачного на звіди і вернувся від нього вдоволеций. Не сказав нікому, що за вість приніс, але казав ватазі не розходитися, а щоби тим певніше задержати її, казав Дзеронові виплатити ватазі гроші. Купецький розум Дзерона виявився тут зараз:

він почав торгуватися з провідниками ватаги, мовби свої власні гроші платив; не давав усеї заплати, тілько казав, що решту дасть пізніше, поки Могила закінчив сей торг двома словами: "Не торгуйтеся!" Микула придивлявся тому всему, вірив і не вірив, що ся ватага й йому поможе.

Прийшла ніч. Козаки поклалися спати, як звичайно. Нікому з них і в гадку не приходило, що ся ніч не буде спокійна. В обозі втих гамір, погасли огні, тілько вартові ходили, як звичайно. Із заходу, від гір, віяв вітер і гнав на бессарабські степи чорні хмари, котрі щораз більше покривали небо. Ніч стала така темна, хоч в око стрель. Могила сидів — не міг заснути.

Опівночі відозвався мунштук у польськім обозі — далеко, тихо, мов під землею. Минула добра хвилина, і козацьким обозом навкруги пішов гамір: "Вставай! вставай!" Козаки зривалися, хапали зброю, але зараз і успокоювалися: ворога не чути! Всі зараз і здогадалися, в чім діло, і гамір, що на хвилину був змігся, знову притих. Се ж, очевидно, має бути нічний напад, не можна зводити крику; треба заховуватися якнайспокійніше. І кождий ішов мовчки до свого полку.

Козаків поділили на два відділи. Один відділ вийшов на долину над Дністром, другий разом з угорською, польською і німецькою піхотою мав іти горою на лівий бік турецького обозу. Всі козаки ждали вже готові перед окопами в полі. В польськім обозі спізнилися, бо хорий Ходкевич не міг усего доглянути. Він ледви лазив поміж людей і ледви тямив, що довкола нього діялося. Нарешті, по двох годинах, дали знак з польського обозу, щоби йти в поле.

Козаки пійшли вперед тихо-тихо, щоб ніхто не зачув. Кождий притримував при собі шаблю та рушницю, щоб не дзвеніли від якого удару. Ніхто не відзивався, тілько від ступання ніг ішов тихий гомін. Тисячі людей сунулися вперед, як безконечна чорна плахта, помалу, осторожно, вроздріб. В половині поля передні козаки присіли до землі;

за ними всі інші присіли також. І почали всі лізти рачки; а там потім, чим ближче турецьких окопів, усі лягли на землю, запираючи в собі віддих, і посувалися помаленьки, як великі ящірки. Передні стрималися, щось там треба було розвідатися передом,— і все військо поклалося па землю, мов до спання. Ніхто ие починав нічого на свою руку, як у білий день; тепер кождий чув, що сам нічого не значить і тільки як член отсеї безконечної тихої громади, вкупі з нею, може щось осягнути. Нараз стало так тихо, мовби тут не лежали тисячі живих людей, а самі покійники. Тільки ліси шуміли і вітер свистав поміж деревами. Хмари вкрили ціле небо; здавалося, що повисли над самим військом і заморозили його своїм холодом.

Могила вивів свою ватагу за окопи, виминув яр і ждав на горбку. Його дорога до моста була недалека. Уже за дня виміркував він, куди повести людей, і тепер ще шепотом приказував напасти передовсім на червоний намет і ловити всіх людей, які там є. Але не пускав ватаги наперед: ждав, поки не почує крику в полі, поки не нападе вся сила війська на турецький обоз. Настане страшний переполох, усе зірветься зі сну, почне бігати сюди-туди — от тоді і він ударить за міст і на намети. "Отоді,— думав собі Микула,— кількасот козаків перебігає мостом на той бік, впаде на ясир, бранці збудяться, зміркують, що прийшла пора висво-бодитися, поможуть козакам, турецька сторожа розбігається — і ясир перебіжить мостом на сей бік до козаків. Там буде й його родина. Може, вже рано повітає їх у безпечних козацьких окопах. А потім... потім уже якось-то буде. Коли б тілько бог поміг!"

Сидить Микула на землі з козаками, думає свої думки та слухає, чи не надлетить з темного поля крик такий, що мертвих збудить, а сонних на смерть налякає. Чого вони там так забарилися?

Так тихо, мовби ніхто й не вийшов з окопів, мовби всі спали. Се ж уже ранок недалеко... Скорше, скорше, а то все пропаде!

Нараз із хмари кап, кап! Дощ! Ще хвилинка — і вже ллється як з відра, всі хмари, що їх позганяв вітер над Хотинське поле, мов

відчинилися і стали обливати широко і далеко усе бойовище і всі обози. Кругом зашуміло ще дужче і настала темнота така, що один одного не бачив.

Все пропало! Ціла виправа безхісна. В такий дощ ані гадати про напад. Стріляти годі, бо порох замокне, а без того який би то був напад? Одежа на кождім мов з води вийнята, тіло мерзне. Земля ховзка — годі лізти далі. Все пропало!

Ватага Могили верпулася в обоз. Небавом і всі козаки були в окопах. Кождий залазив у який сховок, щоби не мокнути далі. А дощ лляв безнастанну.

Смутна була та неділя для всіх. Хоч ніхто й не провинився, але така невдача прибила козаків. Після недоспаної ночі, перемерзлі, лежали вони у своїх квартирах на мокрій землі знеохочені і ослаблені. Багато кляло, і нарікало, та тужило хто за Запорожжям, хто за теплою хатою. Хорих було багато в обозі, а то і вмирав дехто з ран, невигоди і голоду — і треба було дивитися на похорони у самім-таки козацькім обозі. В сусіднім обозі, у німецької піхоти, було ще гірше: гинули втомлені старі наймлені вояки, як мухи; а здорові товариші не знали вже, де й ями копати для покійників. Військо жило мов па кладовищу, і кождий боявся, щоб сам за день, за два не потонув у ту сиру землю, на котрій ще тепер спочивав зітхаючи.

Могила зараз вранці покинув з Дзероном ватагу. Але ватага лишилася, і Микула лишився при пій, бо зачув, що мають гадку на свою руку напасти вночі на той бік Дністра, де ясир. Дехто з козаків вилазив па дерева та розглядався по околиці з того боку і, злізши, оповідав потім, що бачив. Ясир загнали ще далі в поле; але недалеко від моста у дуброві видко турків, як пасуть коні, видко намети того відділу, що стереже пушок. Загалом війська небагато — можна відважитися напасти. Вночі там ще мепше пильнуються, як у головнім обозі; відгороджені Дністром, козаків не бояться, бо ті не мають свого моста, і сплять сио-киіно.

Небагато сподівався Микула від сего нападу. Козаки, очевидно, мали на гадці добичу, а не ясир. Ллє, може бути, коли б їм повелося, відбили би й ясир. Хто знає, як се зложиться? Знайомі прирекли Микулі потягти товаришів аж під ясир — і він лишився при ватазі.

Увечір ватага стяглася над Дністер. Тут, при березі, стояло причеплених кілька плотів, котрими козаки недавно привезли собі Дністром муки і сіна аж десь з Буковини. Ватага позчіпляла тепер сі плоти вужевками і передній пліт присилила сильно до берега. Вночі, коли все життя кругом затихло, відіпхали задній пліт від берега, і вода понесла його на середину. А що довжина плотів була більша, ніж ширина Дністра, то задній пліт зачепився о противний берег і там його зараз і прикріпили ще вужевками та мотузками до утесів та повбиваних коликів. Міст був готовий.

Ся ніч була погідна. Зорі світили, хоч місцями на небі і розганяли потрохи нічні сумерки. Коло півночі стала ватага переправлятися на той бік та вилазити на берег. Пішов і Микула. Іде разом з Мухою, Безушком, Тараном і Голотою по плотах, що хитаються на воді, котра шумить під ногами. Коли дивляться, щось пливе по воді, якийсь довгий ковбок, а на ковбку щось видко.

— Стривайте! — сказав Муха.— Зараз його будемо мати!

Не один, а два ковбки, разом зчеплені, вдарили об плоти і притулилися повздовж до них. Чоловік, що на них сидів, скочив у воду, але сама вода принесла його під руки Безушкові. Той ухопив чоловіка за руку і витяг його насилу з-під плота, куди його вода тягла.

— Ти хто такий? — спитався Безушко. Незнакомий забалакав незрозуміло і настрашеним голосом.

— Се турок якийсь! Гей, братчики, хто з вас знає по-турецьки?

Найшовся зараз старий козак, що знав, і той узяв турка на випити.

— Що він каже? — питався Безушко.

— Не хоче признатися, хто він. А, видко, пливе з польського або з нашого обозу.

Безушко люто копнув турка у плечі, аж у нім гепнуло, і крикнув: "Говори!" Турок почав говорити, що він польський бранець і втікав до своїх. Козак переклав його бесіду на зрозумілу мову.

— Бреше! — сказав Безушко.— Він дещо більше повинен знати. Се ж він туди, до волоського господаря, пустився. Ану, питай його дальше, а я йому притулю шаблюку до грудей.

Турок почав проситися, що коли не позбавлять його життя, то він скаже. І почав оповідати, що якісь два пани з польського обозу пустили його на волю і самі порадили поплисти на ковбках до господаря, щоби дав йому знати про те, що мав бути і ще буде новий напад уночі. Хто були ті пани, він не знає. Один з них говорив по-турецьки.

Безушко вхопив турка за шию і кинув на той бік з плота. "Тепер пливи собі далі!" Турок скрикнув і пійшов під воду.

— Чого-сь його кинув? Ще справді допливе до моста,— сказав Муха.

— Не допливе! Уже напився води. Ходім далі!

Я не розумію, хто се так у ляхів і ттощо посилає нісланців до турків?

— Мабуть, страшно панам рушитися з окопів, так полохають і своїх, і чужих,— здогадувався Муха.

Ватага зібралася на березі, поділилася на кілька куп і почала підходити з різних боків до наметів. Турки спали, мов у себе дома. Тільки коні ходили по траві та худоба ремиґала, лежачи на землі. Одні зараз почали займати коні і худобу, а другі прискочили до наметів, і небавом у нічній тишині залунали крики і остатні зойки убиваних людей.

— Братчики! ходім під ясир! — благав Микула, що стояв осторонь і не був ласий на добичу.

— Зараз! зараз! — відповідали йому товариші, зриваючи цілі намети з землі і закидаючи собі на плечі усяке добро, якого вночі і розглянути не могли.

Заскочені турки зривалися зі сну і, коли тілько могли висмикнутися з рук козаків, утікали в ліс та в поле, туди, де стояв ясир. Дехто з козаків кинувся здоганяти їх. Побіг і Микула з ними. Але ясир уже був на ногах і вартові гнали його далі в поле, б'ючи немилосердно нагаями. Інші стріляли в пітьму ночі в бік козаків просто для пострахy.

Гляне Микула: там тисячі невільника і хто знає скілько сторожі, а тут лише кільканадцять козаків біжить — та й ті стають та завертаються, бо мало їх, несила відбити ясир. Завертаються і знову грабують, що попадеться під руки. Микула стоїть сам на полі, і гіркий жаль бере його і до козаків, і до турків, і до цілого світу. Ніхто, ніхто не хоче йому помогти! Родина так близько, от, може, кілька стай від нього, і не можна її дістати в руки. Стій та слухай мовчки, як там поночі плачуть старі і діти, збуджені зі сну, та як у дуброві блеють вівці!

І стояв так Микула в розпуці — сам не пам'ятав, як довго,— поки вкінці почув, що козаки відходять від нього чимраз далі; очевидно, вертаються. Вернувся і він. Прийшов на той час, як уже худобу, і коней, і вівці переводили плотами на той бік в обоз. Ще й засвітили собі лучниці, щоб їм було ясніше: не дбають, що може яка біда випасти з лісу і їх усіх поскидати в воду.

Вже коні, і худоба, і з половина козаків по тім боці.

— Скорше! скорше! — кричить хтось.

Козаки перебігають. Ще лишається кількадесять.

— Ану, всі на плоти!

Зійшлися всі. Відчепили пліт від берега, і вода сама принесла їх усіх до противного берега, до козацького обозу. З того боку Дністра хтось стрілив, збіглися, видко, якісь люди; але вже було запізно, козаки були у себе дома.

— Чому ви не відбивали ясиру? — питався Микула з докором у Безушка.

— Який ти смішний! — відповів той, завдаючи собі на плечі цілий намет.— Ми самі не маємо вже що їсти. Що зробили б ми з брапцями? Відбити можна — а чим прогодуєш? Подумай!

Микула подумав і признав Безушкові правду, та потіхи з того не мав ніякої. Виходило, пропала його родина навіки-віків!

Цілий ранок не відзивався уже до нікого, тілько мовчки дивився, як козаки різали зараз баранів і пекли та ділили між себе добичу. Чого вони не поназносили! Кільканадцять наметів, усякої зброї, упряжі кінської, дорогі сідла і покривала на коні, харчів усяких. Повелося ватазі, і тому весело було в ній.

— Дивися! — промовив Безушко до Микули, показуючи відрізаний у трупа палець з золотим пер-стенем і дорогим каменем.— За отеє я дістану кілька злотих. Годі було зняти перстень, тому я цілий палець відрубав.

Микулу замлоїло коло серця, нічого не відповів Безушкові. Таран приніс йому печеної баранини.

— На, їж троха! Не сумуй!.. Дивись! дивись! Що се там таке приніс Голота?

Голота, що сидів педалеко, заглядав у якусь скриньку, мачав там палець і облизував. Таран не втерпів, побіг до Голоти.

— Що се таке?

— Або я знаю, що воно? Якесь солодке! — відповів Голота.— Ружами пахне. Покоштуй!

У скриньці було вісім слоїків з чимось рожевим, солодким. Таран встромив палець у один слоїк, скоштував і сплюнув.

— Та ти-бо не плюй! — промовив інший козак, що придивлявся тому, — Се турецькі шорбети. Дай мені з одно горня!

— Не дам! — відворкнув Голота і хотів замкнути скриньку.

— Стривай, бо руку придавив! — скрикнув Таран.— А се що в мішечку?

Розв'язали мішечок, що був також у скриньці.

— Зернята якісь.

Таран розкусив одно зерно і виплюнув.

— Може, ти знаєш, що се? — спитався в того козака, що, видко, знав турецькі ласощі.

— Се кава. Вони то пряжать, розтовкують, заливають окропом і п'ють.

— Чортзна-що таке! Ото знав ти, Голото, що хапати! — закпив собі Таран.

Тим часом Муха розпорював турецьку сермягу, яку приніс із собою; у полі були зашиті гроші. Муха скоренько спрятав їх у своїй кишені. Інші курили турецький тютюн, ще інші чистили зброю та оповідали свої пригоди.

Микула дивився на товаришів та заїдав недопечену і непосолену баранину, бо справді був го-лоден. У його голові дозрівала вже одна гадка, якої пе виявляв перед ніким; дозрівав намір, якого козаки були би не похвалили, а на який Микула хотів сам зважитися, хоч би мав пропасти.

XI

На другий день рано, у вівторок, вийшов Микула шукати Дзерона, з котрим хотів поговорити. Ішов козацьким обозом посеред товпи людей і чувся таким опущеним, мовби нікого не було довкола нього. Дивився байдуже на сухоребрих коней, що з недостачі сіна падали з ніг, і на козаків, що ходили також змарнілі, голодні і невдоволені. Але в однім місці таки вразила його сильніше подія, якої не сподівався; побачив, як козаки відрізували м'ясо з мертвого коня, а декотрі вже й пекли собі кусні сего м'яса на огні. Починався, видко, в обозі голод.

Микула згадав, чим він жив за тих чотири тижні, як вийшов з дому. Дома, у Сереті, йому й на гадку не приходило, що можна жити в таких невигодах так довго — без теплої страви, без спокійного нічлігу, у безнастанній журбі і тривозі. А він ось уже чотири тижні прожив так. Правда, видав за той час з половину своїх грошей. Та яку вигоду мав за них? Добре, що козаки прийняли його до себе, але ж тепер і козакам не

ставало харчів. Прийшли вони сюди під Хотин на день перед приходом турків; не мали коли назвозити собі харчів, а коням сіна; Бородавка про се завчасу не подбав, і тепер приходилося всім бідувати — і людям, і коням. "Горе тому козакові: нема сіна лошакові",— недаром сказано в пословиці. І козаки, самі голодні, зі смутком дивилися, як гибли їх коні; а тепер ось уже їдять печені з коня...

Коло намету Сагайдачного застав Микула велике збіговисько і крик. Підійшовши ближче, він почув оклики: "Забираймося додому! Чого нам довше сидіти? Помремо з голоду! За що служимо? Покиньмо ляхів!" Стривожили його сі оклики; атож, коли б козаки справді відійшли, був би копець війні — і ясир пігнали би в Туреччину та Крим.

— Чи ви справді загадуєте відходити? — спитався Микула Безушка, найшовши його у товпі.

— А чого будемо тут кваситися?

— Се ж як? Не вдіявши нічого, відходити?

— Ага, вдіяти! Наварили юшки без петрушки та й з'їсти годі. З суботи, як не повелося нам уночі, вся охота відійшла.

Тим часом товпа не вмовкала і домагалася, щоб вийшов гетьман та сказав їй так або сяк, що мають робити. Довгий час не виходив Сагайдачний до козаків, та вкінці мусив вийти, бо вже трохи не звалили його намету. Вийшов і ждав, поки втихомириться товпа. Козаки замовкли, а Сагайдачний сказав:

— Я вже вчора післав післанців до польського обозу довідатися, що там гадають. Сказали мені, що сегодня прийдуть звідтам комісари і поговорять з вами. Прийдуть незадовго — так ви вже потерпіть і перше послухайте, що вам скажуть. Потім уже ми роздумаємо своєю головою, чи лишатися нам, чи ні.

Більше не сказав Сагайдачний. Настав знову гамір між козаками; один другому, що не дочув слів гетьмана, повторяв їх,— всі ждали на комісарів. Ті справді небавом прийшли. Прийшов познанський каштелян Петро Опалинський, прийшов польний гетьман Станіслав Любомирський і лю-бельський воєводич Яков Собіський. Козаки розступилися і впустили комісарів до Сагайдачного. Сагайдачний вийшов назустріч їм, привітав і попросив до свого намету. Козаки втихли. По хвилині винесли з намету стіл і Собіський виліз на нього. Постояв хвилину мовчки, поиравляючи свій повеличкий вусок, оглянув усю громаду, а далі промовив:

— Я вам, панове молодці, не стану багато говорити: скажу коротко і на розум, а ви слухайте! Ви собі гадаєте, що ми в Польщі не знаємо ваших заслуг, не знаємо, скілько поганської крові націдили ви! Тим часом ми добре бачимо, як ще сегодня вилизуються з pan, що ви їм завдали, і турки, і татари, і волохи — і бог зна хто ще! Тепер прийшли ви сюди помогти нам і помагаєте нам добре, спасибі вам! Але, зачуваємо, декому з вас не стає терпцю, не стає вже охоти. Хочете вертатися додому! Не робіть того, панове молодці! Чи хочете, може, платити десятину на мечеті у Царгороді? Хочете, щоб вас, як своє військо, гонив султан з вашої України у Персію, де його чобіт тисне! Мало ваших батьків, і матерів, і братів, і сестер гине у турецькій неволі? І ви би се забули?.. Зважте, що бороните тепер ні нас, ні себе, але віру Христову, бога одного, нам усім спільного. Цілий світ дивиться на нас, як ми закінчимо сю війну, бо від неї або полегшає нам усім, або прийде загибель на всіх християн. І ви б у такій потребі хотіли нас покинути?

Якийсь козак не втерпів і на весь голос крикнув:

— Ми ще не покинули, а ваших уже кілько втекло?

Одні козаки засміялися, другі стали кликати: "Тихо! тихо! нехай говорить!" Минула добра хвилина, поки Собіський міг знову промовити.

— Ми,— говорив він далі, приймаючи від Опа-линського якесь письмо,— ми знаємо, що ви досі мали великі втрати в конях і що служба ваша гіренька. Отож і врадили ми вчора на своїй раді підвищити вам платню з 40 000 на 50 000 злотих — і я отеє приношу вам асекурацію, підписану панами комісарами, що так буде, як я кажу. В тій асекурації стоїть таке написано — я вам переловім по-вашому ("Слухайте! слухайте! тихо!" — озвалися голоси між козаками): "Ми, Ян Кароль Ходкевич, воєвода віденський,— і дальше понази-вані всі панове комісари, назначені від Речі Посполитої до воєнної ради,— маючи бачність здавна на панів молойців війська короля його милості запорозького мензтво і відвагу, на статечне при війську короля його милості їх стояние в голоді, на нужду і страту немалу коней військових, позволили-сьмо їм іменем Речі Посполитої в нагороді 50 000 зл., хотячи то мати по них, аби на тій експедиції рівно, як і ми, витримали, а по щасливім, дасть бог, повороті одні на Запорожжя, другі до домів своїх без вшеляких куп і утисків духовний КЙМІ 1 і шляхетських дібр роз'їхалися. А Річ Посполита на дальші часи вдячністю суму ту виш меновану на день рождества Христа-Спасителя подлуг календаря старого до Києва повинна буде відослати, котру старші від війська назначені відберуть. Для ліпшої певності руками своїми підписуємося і печатки наші прикладаємо. Datum в обозі під Хотином, die 14 Septembris, anno Domini 1621" 2. Отеє письмо я передаю вашому панові гетьманові, а вас ще раз прошу: не покидайте нас! Витримайте статечно до кінця! Я знаю, що ви королевича його милості не покинете у такій біді!

Собіський передав Сагайдачному "асекурацію" і зіскочив із стола. Козаки якусь хвилину тілько гуторили із собою, мов нараджувалися; а там небавом оклики почалися щораз голосніші, і вкінці комісари почули: "Лише 50 000 за нашу втрату і за нашу службу! А німцям як платите? Ми чим гірші? Покиньмо їх!"

Якийсь час колотилося так у громаді, поки знову зірвався такий крик певдоволення, що комісари

1 Короля його милості.

2 14 вересня, року божого 1621 (латин.).

пійшли самі в товпу пояснити всім справу і втихомирювати. Вкінці просили ще Сагайдачного, щоб він промовив що до козаків, може, його послухають. Сагайдачний не хотів промовляти, але не було ради, мусив вилізти на стіл, щоб його було видко, і промовити. Він сказав:

— Питається мене дехто, як я дивлюся на ту асекурацію. Я вам скажу як: була у чоловіка жінка — лиха, дурна, лежибока, та ще й чепуритися любила; не рад, бідний, був і дитинці, що у них найшлася. Коли пронеслась чутка, що орда підступає. Зібрався чоловік, щоб з'їхати у друге місце, і увійшов у хату попоїсти. А жінка ото йому й каже: "Для поспіху, мов, ти їж борщ, а я м'ясце, бо мене дитина ссе". Пришилось їхати вже; завів чоловік кобилу в голоблі; не запряг, так лише поставив. "Сідай,— каже до жінки,— бо вже орда під селом, а я для поспіху верхи сяду". Скочив на кобилу, махнув батогом — був тут та й нема... А жінка лишилася на возі. Так воно й тут: для поспіху самі поз'їдають м'ясце, а нам кажуть їсти борщ; зате й ми, коли захочемо, для поспіху сядемо верхи, а когось там лишимо без кобили на возі. Зрозуміли? Ну, коли зрозуміли, то розходіться!

Козаки засміялися і подобріли. Коли ж до того хтось там пригадав козакам, що єсть же перед носом у них турки, а в турків у наметах усякого добра ще багато: не допустить бог померти з голоду,— вони погодилися з долею і почали розходитися. Польські комісари слухали здивовано приказки Сагайдачного і питалися його потім, як він її розуміє. Чи, може, гадає сісти верхи на кобилу, коли вже орда під селом, а жінку лишити на возі? Сагайдачний усміхнувся лукаво і втихомирив панів: се тілько приказка, жарт, щоб забавити козаків. Чи зрозуміли, чи не зрозуміли козаки приказки, а от розходяться. Про се йшло. А він ляхів під Хотином не покине, хіба що така була би воля всіх козаків і всеї козацької старшини,— тоді він, звісно, не порадить нічого. Собіський просив Сагайдачного витримати ще скілька днів, бо заноситься на мир, турки, видко, м'якнуть,—доконче треба виждати.

Микула був свідком отсеї події і заспокоївся троха. Копець війні ще не зараз буде,— поки копець прийде, він буде знати певно, що з ним станеться. Тепер тілько треба би віднайти Дзерона, поговорити з ним, пійти поглянути ще раз на могилу батька, бо, може, не доведеться її вже ніколи бачити, а там потім уже все одно, зважиться зробити, що загадує.

До самого вечора шукав Дзерона і не міг найти. По польськім обозі годі було свобідно ходити, бо ляхи мали з турками потребу; так лише заглянув сюди-туди, чи не уздрить де Дзерона. Не побачив і вернувся в козацький обоз уже вечором.

На другий день Микула і не зважився пійти в польський обоз, бо саме па середину того обозу напав Каракаш-баша скаженим приступом. Кара-каш погиб і турків прогнано, але на тім і минувся день. Микула ходив то сюди, то туди по козацькім обозі, дивився з берега Дністра на бранців, що їх татари зганяли щораз більше з Поділля; заглядав здалека і на турецький міст, коло котрого крутилося вже багато війська; дивився в німецькім обозі, як скидували неживих вояків, що вмерли з недуг, у яр і тілько троха присипували землею, і все те наводило на него якесь сумне отупіння, якусь дрімоту духа, байдужість, яку сам спостерігав а якої не міг позбутися. Стілько було випадків смерті довкола, що й його самого не тішило життя. Чого ті люди так ненавидять себе? Чому передумують тілько над тим, як би другого гладко позбавити життя? Земля така широка, тілько жий, поки бог позволить, для всіх місця доволі,— тим часом ні І годі жити спокійно! Зберуться сотки тисяч отак на одне місце і ріжуть себе щодня потроха; вкінці не стане їм ні крові, ні сили далі битися — і розійдуться. Такі смутні думки снувалися цілий день по голові Микули, і йому дуже бажалося пійти на могилу батька і там виплакатися з жалю, поскаржитися на цілий світ, такий гарний сам собою, а такий непривітний для чоловіка.

Тілько ніч минула, він справді зараз вранці пійшов понад Дністер у сторону замку. Понад рікою крутилося багато війська, що поїло коні, брало воду до обозу або й так сиділо без діла, пильнуючи тілько, щоби з

противного берега не стрілив хто на них. Усіх тих вояків Микула виминав мовчки, не дбаючи про нікого. Тільки в однім місці коло німецького обозу здержався і оглядав малий пліт, причеплений до берега. Потім пійшов дальше. Ось уже і той берег, де похований старий Семен Ярошенко, там польський міст, а коло моста по лівім боці стирчить височенна стіна замку. Тихо тут тепер, не чути таких скажених криків, як тоді, коли обозова челядь убивала волохів.

Микула заліз у корчі. Ось і батькова кам'яна могила; тільки відложити набік камінь, що прикриває батька, і можна би його побачити. Та пехай, нещасний, спить спокійно; не годиться перебивати йому його вічного сну. Микула сів біля могили і задумався. Не були то думки такі, щоб він у них находив якийсь лад; так лише снувалося йому щось по голові, мов сонні привиди, а над тими привидами верх брало одно лише ясніше бажання: вмерти! Вмерти зараз отут, біля батька, щоб уже раз усе скінчилося! Нехай родину у неволі бог помилує і визволить; у Микули вже сили до того нема. Є ще, правда, в його душі один намір, але такий непевний, що годі зараз зважитися. Коли не поведеться, жде його неминуча смерть або неволя; а чи не краще б отут-таки зараз померти без великого заходу? Нащо ж іти шукати собі смерті?

І Микула сидів так довго при могилі батька та завдавав собі щораз більшого жалю, коли нараз на польськім мості і за мостом по тім боці побачив видовище, що спершу тільки здивувало його, а там потім і зацікавило так, що він зійшов з берега над саму ріку, щоби бачити докладніше. Зараз і розвідав, що сталося. Того дня хотіли поляки вислати кількасот возів до Кам'янця по харчі, і сі вози уже переводжено на той бік Дністра. Та от по тім боці в тім малім польськім обозі, що стояв ще досі коло Браги, прийшло комусь на думку заглянути в один віз. У возі лежав прикритий соломою польський шляхтич, що тим способом хотів утечи додому. Заплатив, видко, візникові, щоб не зрадив його; тим часом штука не вдалася. Мало того; почали перетрушувати всі вози, і показалося, що трохи не в кождім возі притаївся якийсь польський Гектор або Агамемнон. Саме військо кинулося перешукувати вози і витягало звідтам панів, на вдивовижу собі і людям. Сміху було

спершу багато, та коли пани наважилися-таки до Жванця, щоб не зазнати сорому в обозі, здержали їх силою вояки з-під Браги і завернули під замок. Небавом з обозу над'їхав відділ війська під проводом Молодецького і зайняв панів, як череду овець, та пігнав в обоз. Остатні чури сміялися з таких відважних шляхтичів і проводжали їх з глумом і почерез замок горі в обоз.

Не втерпів і Микула, пійшов за громадою. Хоч як не до веселості було йому, не міг без усмішки дивитися на тих панів, звичайно таких бутних і гордих, а тепер засоромлених. Привели панів перед намет Ходкевича. Гетьман сидів на лавочці против сонця і грівся. Коли побачив перед собою "відважну" громаду, обступлену з усіх боків вояками, встав, подивився зневажливо і сказав лише Молодецькому поводити панів по обозі для позорища, як звичай велів. Скликано трубачів і довбушів і поведено панів з музикою у праву сторону обозу, де було найбільше польського війська. Хто глянув, знав уже, що се за похід іде; і соромом покривалося лице кождого справдішнього польського приятеля вітчини, що товариші по шаблі, потомки славних родин заподіяли таку зневагу польському імені. Заразом брала їх злість на тих, що у такий тяжкий час зважилися покидати своїх товаришів і всю справу.

Микула дивився хвилину, як відходив сей "славний" відділ, а потім почав шукати Дзерона. Знав, що застане його найпевніше коло Могили, а Могила все крутиться коло Ходкевича і королевича,— отже тут, у середнім обозі, шукав його. Найшов намет Могили, але в нім не застав ні його, ні Дзерона, лише чурів. Не було іншої ради, треба було почекати. Тільки під вечір надійшли обидва.

— А ти що тут робиш? — спитався Дзерон.

— Маю до вас діло. Порадьте мене!

І шепотом оповів йому свій намір. Дзерон порадив йому зачекати.

— Зажди,— казав він,— поки виясниться справа. Передвчора, як вернулися комісари від козаків, була нарада у Ходкевича. Заноситься на мир. Ляхи страх затужили за домом, турки також. Коли помиряться, то, певно, і бранців пустять, передовсім наших, з Молдови, бо що вони винні? Отже, почекай, побачимо!

І Микула почекав ще два дні. Походжав по обозі та потішав себе надією, що вже справді небавом війна скінчиться. Вже четвертий день турки сиділи спокійно; козацький і польський обози не руша-лися також. Вояки нудилися, спали понад міру, тілько вартові стояли або походжали по окопах, позираючи на пусте поле перед собою. Видко, втомилося військо з обох боків і старалося одно другого "пересидіти", хто довше зможе. Був се також воєнний підступ, не менше страшний від

битв, бо військо доїдало вже останки харчів з возів, а для коней, що не погинули, не ставало вже і листя з дерев, яким їх годували. Був се засуд на голодову смерть, повільну, але не менше певну, як від кулі або шаблі. Туркам було остілько вигідніше, що перед ними стояв отвором цілий край на полуднє від них; а поляки і козаки були окру-жені з усіх сторін татарами і турками так, що нізвідки було спровадити харчі, ані де попасти коня. Голод забирав уже свої жертви в обозі або розганяв обозову челядь на всі чотири сторони. Німецьке і угорське найняте військо, що привів королевич із собою, зменшилося наполовину, стопилося, як сніг від сонця; начальники його самі не знали, куди поділися люди й як. Правда, померло їх багато від недуг, троха згинуло в битвах, але найбільше утекло до турків, до татар — пійшли світами, відреклися і платні, і всего. Чотири спокійні дні, без заняття, навели на військо смуток і задуму; всі вже літали думками по своїх домівках — хто по Запорожжі, хто по тихих селах з тихими хатами і родинами. Напала на військо нудьга, що заїдала гірше недостатків завзяті душі, виганяла із сердець охоту битися, присипляла всіх так, як отеє осіннє сонце присипляло помалу землю на зимовий спочинок.

Дня 18 вересня під вечір побачив Микула, як Сагайдачний зі всею козацькою старшиною ішов до польського обозу. Микула пійшов за ним.

Здавалося йому, що щось станеться сегодня таке, що спонукає його зважитися виконати свій намір або покинути його цілком. Він дивився на Сагайдачного, мов на батька, що поможе йому, хоч і слова не промовить до нього; що витягне його своїми руками із біди, хоч тільки одна рука в нього здорова, а друга хора лежить безсильна на перев'язці прп тілі.

Козацька старшина увійшла в намет Ходкевича.

В наметі уже ждала вся польська рада воєнна: комісари, полковники і ротмістри. Зробилося глітно, треба було ще принести лавок, щоб могли усі усісти. Усівши, всі замовкли, цікаві почути, чого скликав їх Ходкевич. Він напівсидів, напівлежав на своїй постелі, спертий о подушку, і лице його в наметі, в котрім сумерки розганяло тілько кілька воскових свічок у ліхтарях, здавалося ще більше схороване, як було. Довгу хвилину не відзивався, тілько дивився на полотняну стіну намету; а потім, не обертаючися до зібраних, мов сам до себе, почав тихо говорити:

— Тому чотири дні, коли я скликав був панів комісарів на раду, казав я вашмостям, що на мир не годжуся. Не такий ворог страшний, як ми собі гадали; вже ми його доторкнулися й очима, і руками. Коли б мав справді силу, вже був би досі нас проковтнув. Шість років збирав ворог такий воєнний апарат, що такого великого ще ніколи не мав; і знає він добре, що по сій війні буде або паном, або посміховищем цілої Європи. Тим часом не дав нам досі ради. Antiquae fort"unae suae fama 1 пропадає. Тому-то я казав тоді, що ми не повинні годитися на будь-який мир, що ми і себе, і бранців визволимо найкраще вікторією, відважною обороною, витривалістю до самого кінця. Нехай собі челядь і інші тхори втікають; краще, коли вони тепер утікають, ніж з битви; ми ще маємо досить сили і постоїмо за гонор своєї милої отчизни до кінця.

Так казав я вашмостям перед кількома днями. Однак потім надумався я інакше. Чую, що вже моя смерть за плечима, булава випадає зі слабих рук. Боюся, що, як помру, не "висидите" на ворозі по-біди, не витримаєте до кінця. В обозі маємо його милость королевича; страх бере мене за нього...

Слава давньої удачі (латин.).

І я згодився краще consilio quam armis experiri *, щоби Зелінський з Вевеллім поїхали до ве*ира довідатися, як би ми могли помиритися. Тим часом мали ми потребу з Каракашем. Зелінський ще не вернувся, і ми не знаємо, на чім стоїмо. День за днем минається в непевності. Наш обоз слабне. Король пе присилає помочі, нема ніякої вістки ані з Варшави, ані зі Львова — там забули на нас. Жолду для війська не посилають. Коні вигинули. Комонників мало, нападати на ворога без коней тяжко. Пороху, щоб відбивати штурми, ледви кілька бочок. Зима над головою. їсти нема вже що, сіна не стало. Люди втікають; славні родини, що вислали сюди своїх синів, покриті вічним соромом; з возів, з мішків, з-під соломи витягаємо сенаторських потомків... Починається spectaculum deo et hominibus 2, від котрого у всіх гине анімуш 3.

Коли я над тим усім подумав, почало мене сумління гризти, що я тут держу і його милость королевича, і вас усіх на певну загибель Vana est sine viribus irax 4. Не хочу перед самою своєю смертію брати на свою душу прокльонів цілої Речі Посполитої, і вас, і ваших родин. Переможуть нас — і загинемо, бо viktor vikto legem imponit5. І тому я зважився сказати вашмостям, що я загадав ви-цофатися з-під Хотина разом з цілим військом, а вас скликав сюди на раду de praesenti statu6, щоб ви сказали, яким би способом найліпше звідси забратися. Отже, кождий нехай скаже свою гадку щиро і одверто, нехай я знаю, що ви гадаєте.

1 Спробуйте досягти свого не зброєю, а переговорами (латин.).

Сказавши се, Ходкевич поглянув на зібраних і не зводив з них очей кілька хвилин. Ті мовчали довго і тільки здивовано позирали на гетьмана. Не сподівалися такої бесіди: він, Ходкевич, такий завзятий старий вояк, радив вицофатися, радив утікати!..

— Ти жартуєш, пане Яне! — промовив перший Сагайдачний.— Хочеш нас підійти.

— Се не може бути! Ні! Ні! Гетьман жартував! — озвалася хором козацька і польська старшина, немов збуджена з задуми, і в наметі зчинився гамір.— Не уступимося звідси! Не дамося! Що нам голод! І смерті не боїмося. Раз мати родила!

І почали одні горнутися до Ходкевича, другі до Сагайдачного.

— Правда, ви нас не покинете? — питалися ляхи козацького гетьмана і старшини.

— Ні! не покинемо! Поможемо! Ми й гадки не мали...

— Не покинете! не покинете! А нам з вами і не страшно...

І щораз більший запал огортав зібраних; польська старшина обнімалася і цілувалася з козацькою старшиною, і тільки й всеї бесіди було між ними, що присягали собі посполу краще загинути, ніж покинути один одного.

— Хіба по наших трупах пійде ворог! Не потішиться так скоро! А хто присягу зломить, того на шаблях рознесемо! — казали ляхи і козаки, втираючи сльози з очей.

Ходкевичеві блиснули очі з утіхи. Він піднявся вище на своїм ліжку, кілька разів збирався говорити, та замовкав, бо не чули його в гаморі; нарешті вхопив руку Сагайдачного, що підійшов до його ліжка, і довгий час тримав її у своїх обидвох руках, примовляючи зворушеним голосом:

— Петре! на тебе моя надія! Не покидай нас! Не звертай на те уваги, що між нами стілько лукавства. Адже ми християни, брати... Прийде час, і Польща стямиться, буде сестрою Україні, а не катом...

— Дай-то боже! — відповів Сагайдачний.— Не бійся, Яне, козаки не покинуть вас. Ми ж досі добре справувалися.

— Ох! добре! добре! мій любий Петре! Не знаю, як вам і дякувати. Коли б мені дав бог прожити ще якийсь час, я б, може, стримав отсю ненависть у нас до руського народу; так що ж? Мої дні вже почислені. Гину, Петре; кажу тобі: не діжду кінця.

— Бог ласкав! — втихомирював козацький гетьман польського, сідаючи коло нього на ослоні.

Коли в наметі троха притихло, озвався Ходкевич знову:

— Панове! Ви відгадали мою гадку: я хотів підійти вас; хотів ту нетерпеливість, що повстала в обозі з недостатку, викинути наверх, щоби, як кертиця землі, не рила довше добрих анімушів. Бачу, що ви ще свою милу отчизну любите! Бачу, що й козаки нам не вороги. Помогли нам так, що дай боже, щоб ми їм так помагали завсігди; і поможуть нам і надалі. Дивився я, як ви тут обнімалися і цілувалися, як присягалися не відступати один від одного, і я бажав би собі, щоб ми завсігди жили так humaniter *, по-братерськи, без утисків, щоб той furor 2, який видко в нас до руського народу, щез, щоб ми ніколи не забули тих прислуг, яких зазнали від сего народу, що проливав кров за нас... Тепер я спокійний і не боюся, що справа скінчиться для нас зле. Скінчимо війну скорше, ніж військо свою солонину з'їсть. Сердитий турок та сердита собака — вовкам страва...

Так весело закінчив Ходкевич свою промову, і всім па душі полегшало. Здавалося, затратилася відразу вся різниця поміж першими польськими

1 По-людськи (латин.).

достойниками і бездомними запорожцями — всі стали собі рівні, всі годилися жити і вмерти один для одного. По промові Ходкевича озвався Сагайдачний:

— Отеє я. панове, люблю! Отак би нам жити, як пан гетьман каже, а не так, як жили досі. Не вам казати, самі знаєте, що було між нами. І не згадуймо лиха против ночі. Про нас скажу тільки ось що: наша хата не заяць — не втече нам, і ми не спішимося. З війни, як з весілля, ми не втікаємо. Пороху й олов'яного бобу ми маємо ще досить; самі робимо порох в обозі. Тільки за харчами мусите післати в Кам'янець і дати нам, бо як не під'їси, то і святих продаси; зле, коли по животі мов коти лазять. А там і самі пожуримося за себе, не спускаючися на те, що ви можете дати. Про способи, як дальше воювати, скажу те, що я від нинішнього дня, чи панове на те годитеся, чи ні, зачну сам нападати вночі, так як перше загадував. Ви нічної справи, як бачу, не любите; а мені байдуже про те, чи годиться, чи не годиться тягти вночі турка з-під перини; коли б він міг, то потяг би мене. Отеє я мав вам сказати, а ви вже вибачайте, коли невлад.

— Роби, роби, Петре, як гадаєш,— відповів Ходкевич.— А по харчі я вже пішлю.

— Зараз сеї ночі зачну! — сказав ще Сагайдачний.

— Тільки осторожно! — вихопився котрийсь із комісарів.

— Не бійтеся, панове; я вже вам покажу, що мої хлопці знають! Не повина пам!

Ще побалакали хвилину про жолд і про харчі і почали розходитися, веселі і завзяті. Перед наметом ждала товпа війська, цікава дізпатися, над чим радили в наметі.

Старшина не крилася і розповідала воякам, що постановлено лишитися і далі битися. "Лишаємося! б'ємося далі!" — пішов гамір по війську і будив приспане завзяття у людей, що вже годилися з думкою втікати з-під Хотина з порожніми руками. Зачув і Микула сю чутку, розпитав ще, чи справді так, і, коли впевнився, що до згоди з турками

не дійшло, зараз звідтам, з польського обозу, пішов над Дністер. Над рікою не було людей — пійшли вже в обоз спати,— і тілько по тім боці на нолі ясніли тут і там огнища. Коло німецького обозу застав ще той малий пліт, що його оглядав перше,— кілька ковбків, зчеплених докуни. Лежала тут і тичка, котрою можна було кермувати пліт. Отут Микула станув і довгий час надумувався, чи зважитися виконати свій намір, чи ні. Вкінці відчепив пліт, відбив його від берега і виплив на середину Дністра. Течія ріки зараз ухопила пліт і понесла його тихо вперед, вниз Дністра. Микула присів, мовби боявся, щоб його з козацького обозу не побачили, і плив-плив просто до турецького мосту, просто туркам в руки.

Ось уже минув берег, на котрім розложився козацький обоз. Перед ним просто посередині ріки світло. Очевидно, турецький міст кінчать уночі; ніч темна, тому і світло видко так далеко. Як воно відбивається в річці! Видко вже і міст упоперек ріки; на мосту крутяться люди. Микула старається завернути пліт ближче до лівого берега, що тут обнижується до самої ріки, щоб вода не понесла його попід міст.

Ще є кількасот кроків до моста. Його спостерігають люди, як він виринає з темноти, і дехто збігає на лівий берег, щоби здержати пліт. Микула не думає втікати, сам завертає до берега. Пліт ударяє в кашицю моста. Він наставляє тичку людям, щоби притягли його разом з плотом ближче до берега, тичку ловлять і тягнуть. Микула вискакує на берег.

— Чи тут пан господар Томша? — спитався Микула відразу в робітників.

Його не зрозуміли.

— Єсті аічі домнул господар Томша? — повторив те саме на волоськи.

— Аічі! аічі! — відповіли йому.— Але тепер спить! Не можна до нього.

— Гей! чого ви там збіглися над ріку? До роботи! — крикнув хтось з моста.

Минулою аж потрясло: се ж голос його тестя Чамчана з Сучави!

— Ведіть мене до пана Чамчана! Я маю йому щось важне сказати.

Його повели на міст, вистелений дернями.

— Пане майстер! якийсь чоловік має до вас діло.

— Микуло! се ти? А ти звідки тут узявся? — скрикнув присадкуватий сивий вірменин ио-руськи і зняв руки, щоб обняти високого Микулу.— Набік, хлопці! то мій син!

Робітники уступилися. Микула шепотів тихо тремтячим голосом:

— Слава богу, що я вас найшов. От несподіванка! Коли б я був знав...

— Що сталося?

— Ви нічого не знаєте?

— Ні! Я вже більше як шість неділь не був дома.

— Ой! нещастя! нещастя!

— Та що таке? Кажи!

— Мого тата вбили, а Роксанда, мама і син десь тут у ясирі.

У Чамчана мовби грім ударив.

— Роксанда тут? у ясирі? — питався він здивований, тремтячи на цілім тілі.— Ти жартуєш хіба?

— Ой не жартую, тату, ні!

І Микула оповів тестеві коротко всі пригоди родини і свої.

Старий Чамчан аж за голову вхопився.

— А я тут будую міст, і пе в думці мені! — нарікав він,— Господи! Господи! Таке нещастя! Доню моя!

Чамчан зараз застановив роботу на мості і післав робітників спати.

— Ходи! — сказав до Микули і повів його на правий берег до свого намету.

— Тату, послухай мене! Ходіть спати на той бік, тут, коло козаків, небезпечно. Я вам раджу.

Старий не перечився; у нього з думки не сходило нещастя родини.

— Ходи! Там також мій намет і начиння... Ну, чи чував хто таке? Я тут працюю і не в гадці мені, а донька в неволі, може, лиш кількасот кроків від мене! Але я її зараз завтра добуду. Міст уже готовий, ще тілько дещо поправлю і передам господареві — а потім усі ясирі перешукаємо.

Огнища коло моста небавом потухли, і зробилося темно, як у пивниці. Небо було хмарне, ні одної зірки, і вітер віяв студений.

Опинившися в наметі. Чамчан і Ярошенко лягли на солому.

— Може, ти голоден, Микуло?

— Як маєте що, то дайте! Від ранку я не їв.

Старий викресав огню, запалив губку, від губки — клапоть сухої соломи, а від соломи — воскову свічку. Потім відчинив скриню, вийняв хліба і ву-дженици і подав Микулі.

— Як же ти змарнів, хлопче! — сказав, приглянувшись зятеві ближче.

— Чи не було від чого?

— Ой було! було! Щастя твоє, що мене тут найшов.

— І я кажу: щастя! Бог мене якось держить при житті, мабуть, через те, що я вже десять разів хотів померти.

— Т як ти зважився сюди приплисти? Адже ти не знав, що я тут?

— Звідки ж я міг знати? Знав лише, що якийсь вірменин будує міст; приходило мені на гадку, що то, може, ви, але певно я не знав. Я гадав собі так: усе одно попливу до моста. Я чув, що тут є господар з нашими, з Молдови,— бранець один, Чоботар, казав мені. Гадаю собі: коли мене зловлять волохи, приведуть до господаря, я скажу йому просто: "Так і так, я твій підданий із Серета, втікаю до свого, а не до чужого". А зловлять мене турки або татари, попадуся в полон — нехай і так буде, буду хоч бідувати з родиною. Може, віднайду її, може, визволю її... я вже просто не знав, що з собою почати. Тепер от ходила чутка, що прийде до згоди з турками. Я заждав. А сегодня вечором сама старшина оповідала війську, що будуть далі битися. "Коли так, гадаю собі, то я тут між вами нічого не висиджу; все одно пущуся до моста".

— Бідний Семен! бідний! — зітхнув Чамчан,— І Роксанда, і мама, і внук... А я нічого не знав... Закликав мене господар в Ясси, ще Олександр. Мав побудувати мости для турків, постарати харчів, сіна... Запізно спам'ятався, скинули його. А Томша взяв мене з собою. Заробок добрий — і я пійшов з його військом. А тим часом, дивись, таке нещастя, таке нещастя! Що ти там робиш, бідна Роксандо?

— Уже п'ятий тиждень мучиться. Може, вже пігнали їх у Туреччину? — сказав Микула.

Чамчан аж зірвався на рівні ноги на ту гадку та заломив руки.

— Господи! Господи! І то може бути... Коли вони ще тут, то їх добуду: господар поможе, і я гроші маю. Але коли їх тут нема...

І тесть, і зять замовкли, передумуючи над лихом, яке їх, може, вже стрінуло. То їдь у Царгород або в Кафу на базар шукати родини... Добре, коли найдеш. Л то їх розлучать, матір заженуть куди-інде, Роксанду продадуть якому баші, бо гарна, з Тодірка вийде яничар. Не побачиш їх уже ніколи!

— Коли б дочекатися завтрашнього дня, зараз почнем шукати,— сказав Чамчан.— Возьму карту від господаря, щоб нам вільно було шукати і ходити,— всі ясирі перешукаємо.

— їх тут більше?

— Є їх кілька. Тому з тиждень стояв отут недалеко один ясир. Але козаки напали вночі...

— І я тоді був тут.

— Ти?

— Був тут! Хотів до ясиру дістатися, і не вдалося.

— Отже, побоялися нового нападу козаків і перегнали знову ясир на той бік, де перше був, ближче війська. А тут тепер стоїть татарський ясир, назганяли тисячі людей з Поділля, з Волині, з Галичини...

— Тут наших не буде. Пійдемо завтра у той ясир, що стояв тут перед тижнем.

У намет ударив такий сильний вітер, що полотняна стіна надулася, як вітрило, і свічка згасла.

— Буря буде,— замітив Чамчан.— Накрийся, Микуло, от маєш кожух!

Чамчан стягнув звідкись кожух і кинув на Микулу. Сам поклався також, накрився — і на якийсь час у наметі стало тихо. Осінній вітер термосив стінами намету, а ніч стала така темна, що нічого не було видко.

— Коли б хоч сю ніч переспати спокійно! — зітхнув Чамчан.

Микула, що вже зі своїм нещастям зжився, недовго перевертався на соломі; заснув небавом на вигідній, теплій постелі, якої вже давно не мав. Зате Чамчана сон не брався. Він не перебивав Минулі сну, хоч радо був би балакав з ним; лежав і зітхав тяжко та думав над тим, що завтра починати.

Тілько по півночі задрімав. Не був то сон, бо щохвилини будився і думав зовсім ясно; не була й ява, бо втомлена голова по хвилині знову западала в дрімоту. Тут він чує, як вітер гуде і недалека дуброва шумить; а тут знову довкола стає так тихо, мовби все завмерло. Тілько щось невиразне морочиться по голові; немов далекий гомін і стогони вмираючих, тупіт коней, дзенькання шабель...

Чамчан сам не знав, як довго так лежав, коли нараз вбіг хтось у його намет з криком: "Козаки напали!" Чамчап зірвався з постелі, Микула спав далі.

— Вставай! Козаки напали! — скрикнув Чамчан. Микула зірвався, як опарений.

— Втікаймо до татар! Ні, до господаря на той бік! — радив Чамчан, не знаючи, що почати з собою.

Обидва вибігли перед намет. Надворі вже сіріло. Глянули сюди і туди: по сім боці ріки, де вони були, було спокійно; правда, військо вибігало із своїх леговищ, настав переполох, але битви не було. Зате по тім боці, за мостом, у ярі і за яром стояв гомін великий, хоч і не видко було, хто з ким бився. Військо господаря стояло готове коло тяжких воріт, якими міст з того боку замикався. На мосту було вже повно людей, і ворота з сего боку були також зачинені.

— Коли напали? Як? — питався здивований Микула.

— Уночі! — відповів Чамчан.— Я щось чув, але і в думку мені не приходило.

— А не казав я вам!

Іти тепер на той бік, за міст, не було чого. Тут було безпечніше. Тільки підійшли до війська і почали розпитуватися. Небагато поки що дізналися: всі стояли, як вівці, наполохані вовками.

— Де ж ті козаки? — допитувався Микула, розглянувшись докладніше. Нігде ніхто ані не стріляв, ані не кричав, як у битві кричать, тільки військо стоїть або бігає переполохане.

Пригода вияснилася тільки вранці. На долині за яром стояли зі своїм військом баші Караману і Сівасу. На ніч розставили сторожі і поклалися спати. Тим часом уночі кілька тисяч запорожців підлізли тихенько під турецькі сторожі, спрятали їх або виминули і несподівано напали на сплячих турків. Тисячі їх порубали і покалічили, а з добичі позабирали все, що під руки попало: золото, срібло, сукні, завої, з двіста коней, тридцять верблюдів, дві хоругви яничарські, навіть книги військові взяли. Намети пороздирали, щоб мали у що завити добичу, і як прийшли несподівано, так забралися. Може, згинуло їх кілька, а може, й то ні.

Ярошенко і Чамчаи слухали сих оповідань війська з неоднаковим чуттям. Микула рад був знати, чи господар живий,— довідався, що нічого йому не сталося,— такий удатний напад тішив його, бо занадто вже звик до козаків і не мав чого жалувати турків — тих самих турків, що забрали йому родину. Але Чамчан налякався і за себе, і за господаря, і за свою родину; просто голову згубив.

Коли військо втихомирилося, Чамчан казав Минулі лишитися у наметі, а сам пійшов на той бік до Томші. Не забавився там довго; небавом гонив уже робітників на міст. Надворі вже розвиднювалося; можна було вести роботу далі. Микула станув у входу до намету і подивився на роботу свого тестя: справді, як казав Чоботар, се не був міст, лише ціла гребля — кашиці з того і з сего боку, а посередині міст, що здержав би й найбільший тягар.

Уже все було готове — і тяжкі ворота, і поруччя, тільки ще вирівнювало поміст рінню і дернями, щоб дорога була гладка. Саме сею роботою займалися тепер робітники.

До самого полудня Чамчан не вертався до намету; всюди було його повно, всюди заглянув, чи все в ладі. В полуднє казав робітникам забиратися з моста, а сам пійшов до господаря. Томша вийшов із намету, оглянув цілий міст докладно, потім повів Чамчана до себе і подержав довший час.

Микула вже аж знудився, вичікуючи тестя. Нарешті він прийшов.

— Ну, слава богу, що вже впорався з роботою. Тепер, Микула, в дорогу! Гроші маю, ще й провід-ника-турка дає Томша. Каже, що коли найдем родину, то він сам упімнеться за ню: се ж його люди, з Молдови, а не чужі. А коли треба буде заплатити, то заплатимо...

— Де ж той турок?

— Він зараз прийде.

— Як же ми з ним розмовимося?

— Він знає по-волоськи. В Яссах жив з кілька років. Світовий волоцюга, я його знаю. Мусимо йому заплатити, то розуміється. Грішми все можна у турків зробити.

Заким прийшов провідпик, Чамчан і Микула попоїли і приготовилися, мов до далекої подорожі. Чамчан позамикав скрині з начинням і віддав під догляд своїм помічникам, що лишалися тут, щоби в потребі поправити що при мості, коли б вода попсувала. Сам узброївся шаблею, сховав грошей частину у черес, а частину у шкіряну торбину, котру перевісив собі через плече; у торбу набрав харчів і казав їх нести Микулі — усе приготовив з розвагою, так, як з розвагою клав свій міст.

— Нарешті надійшов провідник: чоловік около шістдесяти років, але ще здоровий, як медвідь.

— Уже готові, пане майстер?

— Уже.

— Куди ж пійдем насамперед?

— Як гадаєте.

— Як то було: опришки продали родину нашим?

— Так,— відповів Микула.— І родина була ще перед кількома днями в тім ясирі, що тут стояв, а потім його перевели на той бік.

— Ага! Ну то ходім на той бік. Тут, по сім боці, Кантемирові татари і бранці з Лехістану, не з Молдови.

Всі три перейшли міст і опинилися в обозі Том-ші, що мав зі своїми волохами пильнувати моста.

— Що ви скажете про тих жаврів-козаків? — нагадав турок нічну пригоду.— Сі чорти мають по три душі, одну вб'єш, друга жиє... Я збудився, коли вони вже втекли.

— З ними не так легко упоратися,— замітив Чамчан.

— Вже ми їм дамо раду, нехай ми лише погодимося з ляхами.

— Як то? — спитався Микула цікаво.

— З ляхами погодимося, відошлемо їх додому, а козаків схрупаєм, як кіт мишку.

— Се хто таке придумав?

— Хто? Ми! Та се ж у нас не новина. Ціле військо так собі міркує. А в Радули, у волоського господаря, кождий чура говорить, що заберемо і того сивого пса, Сагайдачного, і всю старшину. Не вийдуть живі відси.

— Ви там були, у Радули? — спитався Чамчан.

— Вчора був. Томша посилав мене з листом. У Радули є післанець від польського гетьмана. Кажуть, згоди хоче. А люди Радули оповідають собі таке.

— Видумують, та й годі! — замітив Микула.

— Може, видумують, а може, й ні. На війні всяке буває,— відповів турок рівнодушно.— Але польський посол є.

— Ну, се ще пе біда, як погодяться,— сказав Чамчан.

— Добре, добре, нехай годяться! Але яка згода повинна бути?

— Яка ж? — спитався Микула.

Турок видивився зчудовано на Микулу.

— Та се ж у нас наймепший чура знає, а ти не знаєш! Козаків треба нам винівечити до ноги! І коли прийде до згоди, то козакам се не вийде насухо. Ми не пристанем на таку згоду, де б козаки цілі вийшли.

— Уже би то наш господар Томша не вчинив такої волі ляхам,— сказав Чамчан.

— Томша ні, бо ще не забув Корецького, Могили й інших, але Радула... А там хто знає, що Томша зробив би: чого б мав жалувати козаків?

Микула знав, що у словах турба багато неправди,— от верзе щось чоловік, що крутиться коло великих панів і вдає розумного,— але проте заболіло його, що чи в поляків, чи в турків усе йде торг над козаками, тими самими козаками, що досі так добре постояли за себе і за добру справу, за християнство, за цілість Польської держави...

Так розмовляючи, ішли всі три почерез нижчий обоз турецький. По нічнім нападі турки тепер поправляли свої окопи і хоронили покійників. В обозі було подібно, як у козаків: вози, коні, квартири для поодиноких відділів війська, кухарі,— тілько видно було, що військо більше виспочиване і не голодне. Цілі череди овець блеяли зараз за обозом та ждали своєї черги, коли мали йти під ніж.

Ніхто й не чіплявся Чамчана та його товаришів; лиш одному якомусь турецькому старшому мусив провідник поясняти, в чім діло. Чамчан уже ви-ймив лист Томші, але не було потрібно: турок не був цікавий читати його. Микула чудувався, які се спокійні люди, й очима шукав ясиру. Ясир не зараз показався. Треба було минути цілий нижчий обол: кухні, склади сіна і соломи, череди верблюдів, коней, волів і овець — і тілько тоді побачили в чистім полі новий обоз, не обоз, а широке кочо-висько, повне людей. Кіннота з нагайками і різками з таволги стояла навкруги ясиру, не пускаючи нікого поза назначену межу. Відділ війська стояв недалеко, готовий сторожу виручити; кухарі варили страву у великих казанах. У тих живих окопах з кінноти ходили і сиділи тисячі людей, як череда овець, зігнана в кошару.

Серце забилося в Микулі сильніше: йому здавалося, що із сеї громади людей ось зараз вибіжить його родина, його мама, його жінка, його любий Тодірко. Мабуть, дуже змарнів хлопець... Старий Чамчан ішов також мовчки і не зводив очей з ясиру. Там уже люди помітили, що хтось приходить на звіди,— і сотки збіглися в громаду та придивлялися Чамчанові, Микулі і туркові. Сторожа не пускала їх дальше, і бранці стали кричати: "Ходіть до нас! ходіть до нас!"

Але провідник повів Чамчана й Ярошенка перше до чорбадії, десятника і наставника яничарського, що завідував ясиром. Чорбадія пив саме чорну каву, коли перед ним станув провідник-ту-рок, покірно схиливши голову і зложивши руки иаохрест на грудях. Чамчан і Микула стояли збоку. Провідник почав оповідати, за чим прийшли і хто се такий шукає бранців.

Чорбадія показався більше привітним до гостей, як купець, що продає товар. Сам навіть встав і повів усіх трьох в ясир. Тільки розмовитися з ним було годі, провідник мусив бути за товмача.

— Що він каже? Є тут люди з Молдови? — питався Микула провідника.

— Каже, що не знає певно. Мусить розпитати. Ось вони вже і в ясирі. Кругом люди, повставали,

хто сидів, і дивляться на гостей. Микула і Чамчан

шукають очима, чи не побачать кого знайомого. Не пізнають нікого.

— Дайте знати у Скалу, що я тут, Іван Сав'юк! — крикнув хтось з гурту.

— І в Панівці, до Димитровича!

— В Ріпницю! в Ріпиицю! до Василя Гаврилаша!

Зчинився крик: усі бранці хотіли, щоби повідомити їх родини, нехай би прийшли з окупом. Вже не можна було й розібрати, хто чого хотів; тільки чути було крик, прокльони і плач.

Чорбадія прикликав сторожу, і товпа зі страху перед пагаями зараз притихла.

— Кличте ви по-своєму! — порадив старшина, а провідник перетолкував се Чамчанові і Микулі.

Микула щосили крикнув:

— Є тут люди з Молдови?

— Хто з Молдови? хто з Молдови? — повторила товпа, і се питання оббігло за хвилину тисячі людей.

— Як то з Молдови? — спитався чорбадія. Треба було йому оповісти пригоду Ярошенків.

Заким провідник оповів се турецькому старшому, Чамчан заплакав. До пего підлізла навколішках молода жінка з дитиною, хотіла щось говорити, і через плач не могла. Сторожа зараз прогнала єї набік; Чамчан тілько глянув — і сльози покотилися йому з лиця.

Вислухавши оповідаппя провідника, десятник сказав, що тут у його ясирі нема людей, куплених від опришків над Прутом. Тут люди свіжі, з Лехі-стану, а не з Молдови.

— Де ж би могли бути ті, що їх опришки продали? — спиталися його.

— Не знаю,— відповів він рівнодуншо. Провідник моргнув на Чамчана; сей зрозумів

знак, сягнув у кишеню і упхав якийсь гріш в руку старшині.

— Не знаю, справді пе знаю,— говорив чорба-

дія, ховаючи гроші.— Передом нашого війська йшов Кантемир з татарами, то, може, він має бранців від опришків.

— Де ж його ясир?

— За Турлою, по тім боці. Врешті ясирі вже перемішані; коли хочете, пошукайте ще тут! Я вам не бороню.

І з тим старший відійшов собі, а Чамчан, Микула і провідник пійшли поміж бранців. Усі вже знали, чого вони прийшли і що се люди з Молдови. Надії, щоб вони могли дати знати родині на Поділлю, не було — і бранці відверталися, зневірені, та клалися на землю.

Чамчан і Микула допитувалися, та не дізналися нічого. Тілько смутку набралися ще тяжчого, надивившися на стілько людей, призначених на продаж у неволю, на галери.

Сей день минувся безкорисно. Вечір уже надходив, треба було вертатися на ніч до свого намету, а завтра далі шукати по тім боці ріки. Провідника взяли з собою, щоб і завтра послужив їм.

На другий день зараз зрана були вони в ясирі Кантемира за дубровою в полі. Сей ясир був уже поділений, так сказати, на дорожчу, добірнішу, частину і на дешевшу. У першій було з кількасот панів, і пань, і панських дітей — по одежі було видно, що се були люди заможніші. Для них були поставлені великі намети, а кому вже тих хибло, ті спали на соломі, простеленій на землі. Навіть дерги лежали на соломі, щоби панські бранці мали чим накриватися. Очевидно, "товар" був дорогий, великого окупу можна було за нього сподіватися. Дешевша частина ясиру була вже також попа-йована: окремо дівчата, окремо парубки і окремо старі і діти. Відповідно до ціни бранців, подавано їм також деякі вигоди; і тут не всі спали на голій землі, а дехто мав солому на постелю і дерги. Правда, сиділи тут деякі в кайданах,— певна річ,

за якусь кару або для певності,— але у всім ясирі видко було руку доброго господаря, що дбає про свій маєток, щоби йому не змарнувався.

Бранців пильнувала сильна сторожа, що стояла навкруги ясиру і посередині в поодиноких квартирах.

Тілько підійшли Микула, Чамчан і провідник сторожі, як на сам початок побачили страшну подію. На землі лежала мертва дівчина, якась панна, а старша жінка, мати дівчини, плакала гірко над нею. "Доню моя нещаслива! бідна моя!" — промовляла вона захриплим голосом, цілуючи мертве обличчя. А два яничари копали тут-таки, коло ясиру, неглибоку яму, щоби нещасну бранку поховати.

Ось уже підіймають єї із землі, щоби покласти в яму. Цілий панський ясир плаче, розпихає сторожу,— сторожа здержує громаду. Мати паде без пам'яті на землю. Сум такий, що й яничари мовчать і тілько мовчки споглядають на подію.

— Ходи, ходи, Микуло, звідси, бо згину! — просить старші Чамчан і обтирає кулаком сльози, що так і котяться йому з очей на сиву бороду.

Найшли начальника сторожі — чоловіка сивого, у турецькім халаті і білім шлику. Провідник оповідає йому, за чим прийшли. Микула описує ще, як виглядала мати, жінка і хлопець. Провідник повторяє се начальникові, а Чамчан тиче йому тим часом два червінці в руку.

Начальник випитується ще докладніше, потім нагадує собі щось і каже сторожі покликати якогось Ілуцу Молдована. Поки що оповідає щось туркові.

— Що він каже? — питається Микула по-волоськи.— Має бранців з Молдови?

— Каже, що має.

— Має! Ну, слава богу! — відзивається старий Чамчан по-руськи до Микули.

Нараз начальник каже до Чамчана також но-руськи:

— Се твоя донька, старий?

— Моя, моя, а його жінка, і мати, і син. Забрали їх, хоч вони не з Польщі, тілько з Молдови.

— Ет, все одно звідки. Л гроші маєте?

— Принесу зараз від господаря,— відповів обережний Чамчан, хоч мав гроші при собі,— я ж будував для вас міст.

— За доньку і за внука мусиш добре заплатити,— замітив начальник. — Стара нам не потрібна. От тримаємо, щоби коло дітей було кому ходити.

Микула дивився зі страхом на старого начальника. Очевидно, був се потурнак, що вже давно як вийшов із християнської землі і побісурменився.

— Може б, ми пішли самі пошукати? — спитався Микула.

— Не потрібно. Тілько заколоту наробите. Зараз вам скажу, чи є, чи нема. Де ж той чура задівся?! — скрикнув уже сердито і пійшов до сторожі.

Вернувся післанець, що шукав Ілуци, і, очевидно, сказав, що не найшов його; начальник дуже розсердився і сам пійшов розвідатися в ясир. Довгий час не було його. Вернувся дуже гнівний і зараз розіслав кількох кінних на всі сторони.

Микула і тесть ждали мовчки і тілько дивилися, як начальник лютився. Навіть не важилися питати його, та він сам промовив:

— Се були Ярошенки з Серета?

— Так.

— Ще вчора тут були, і десь їх чорт побрав. Не можу спуститися на нікого! — а далі вже кричав люто по-татарськи на сторожу і грозив шкіряною нагайкою.

— Так нема їх? — спитався Чамчан.

— Кажу ж тобі, старий, що нема. Ти, кажеш, будував міст?

— Так.

— То ти в обозі господаря?

— Так.

— Ну то я тобі раджу: іди собі тепер до моста і там жди! Коли найду твоїх, то дам тобі знати. Вони не могли втекти. У мене того нема. А гроші приготов: найменше триста червоних злотих — дешевше не дам! Розумієш? Ну, забирайтеся!

— Триста червоних! — зітхнув Микула.

— Що він казав? — спитався вже тепер провідник Микули.

Микула оповів йому.

— Не журіться! спустить троха. Треба торгуватися! — потішив провідник.

— Адже се великий маєток! — зітхав далі Микула.— Я й половини не маю.

— Де вони поділися? — журився старий Чамчан.— Каже, були ще вчора, а сегодня нема. Адже звідси жінка і дитина не втекли б, що б не зпати що. Чоловікам тяжко втечи, а не то жінкам.

— Десь запроторилися,— пояснив турок.— Поміж тисячами людей чи трудно загубитися? Уже ви не бійтеся, до вечора будете знати.

Але і сей день минувся без хісна. Чамчан і Микула відпустили турка, заплативши йому, а самі сіли собі перед наметом коло моста та дивилися мовчки, як з того боку Дністра з турецького обозу перевозився мостом до татар якийсь старший. Війська при пім не було, тілько служби, наметів і скринь багато. їхав смутний попри самий намет Чамчана.

Під вечір дізнався Микула від сторожі моста, що се бувший везир Усейн-баша. Стратив ласку у султана тому, що не велося йому в битві, і тепер уступався йому з очей якнайдальше. Казали, що султан хотів зрубати йому голову, та якось помилував по великих просьбах. Усейн-баша розложив-ся зі своїми наметами в дуброві, зовсім недалеко від моста. Микула ходив навіть дивитися, як уставляли його намети.

Пройшов ще один день, вівторок,— з ясиру не було ніякої вісті. Чамчан і Микула не втерпіли, пійшли туди ще раз розвідатися. Начальник визвірився на них, казав їх придержати і став винова-тити їх, що се вони викрали йому бранців. Чамчан присягався, що ні,— чого ж би приходив звідуватися? — і від напасті визволився, лише показавши карту від господаря.

— Видко, втекли,— міркував собі Чамчан, вертаючи з зятем до моста.

— Як то вони могли зробити? І куди втекли? — допитувався Микула сам себе і не міг найти відповіді.

— Можуть загинути, як камінь у воді. Звідси нема виходу. Кругом татарва; до козаків перейти годі, бо Дністер. Нашим мостом не пустять.

— Пропадуть. Чому не почекали ще днину? У вас і в мене були би найшлися гроші на окуп.

— Коли б ми були в неділю прийшли зараз сюди, були б їх ще застали... Зовсім не розумію, як вони відважилися...

І так перекидалися тесть із зятем питаннями, на котрі не находили відповіді. І брав їх тепер ще більший страх за родину, ніж доки була вона в ясирі, бо тепер небезпека була ще більша.

Сеї ночі, з вівтірка на середу, Чамчан і Ярошенко зовсім не могли заснути. Ніч була хоч і безмісячна, але зоряна, і вони обидва сиділи перед наметом та думали свої думки.

— Не всиджу! не всиджу! — говорив Микула.— Мушу пійти шукати їх.

— Та де їх найдеш? — спитав Чамчан.

— Вони десь недалеко.

— Думаєш, чекали від неділі до сегодня? Минуло, май розум, ще сам загинеш. Так тебе гладко спрячуть у ясир, що й не вернешся ніколи.

— Куди ж би вони за ті два дні втекли?

— Сюди, над Дністер, певно, ні, бо тут військо;

як утекли, то в поле поза обози і будуть манівцями шукати дороги додому.

— Але ж там їх легше побачити й здогонити, як тут. Степи та й степи — і більше нічого.

Не втерпів Микула, пійшов поночі шукати родини. Міркував собі так, що з ясиру найближчий скок у дуброву. Хоч тут і волочаться чури з кіньми, і намети з людьми близько, але дуброва немала і густа, місце на сховок найшлось би, коли б хто шукав.

Виминув військо, що спало понад берег, і пійшов в той бік, де розложився Усейн-баша зі своїми наметами.

Чудувався, як безпечно спали собі турки, хоч уже стілько разів провчили їх козаки, що повинні би пильнуватися вночі. Тут і там лише рушався деякий чоловік на твердій землі, але лінивий був навіть подивитися, хто се надходить. Правда, глибокий Дністер боронив турків і татар від несподіваних нападів краще, ніж кам'яні замки, а утома, тяжка утома у воєнній невигоді, у холодну ніч спонукувала хоч кого притулюватися до землі, корчитися і спати тяжким сном.

Микула не підходив до наметів, виминув їх і пійшов у дуброву. Високі і розлогі старі дуби стояли непорушно, підшиті знизу хащами. Тут і там ходили коні та пасли траву. Місцями не можна було перейти, бо, коли зрубували дуби на міст, постинали і лишили в лісі грубе галуззя, котре лежало купами на корчах і на землі. Треба було виминати сі перешкоди.

Що кільканадцять кроків Микула приставав і слухав, чи не почує якого знайомого голосу, підозрілого шепоту. Не почув нічого, тілько під кінськими ногами тріщало ломаччя, десь під корчами хропів чура або верхи на галуззях дубів будився гайворон — один з цілого стада, що таїм спало, попоївши добре на бойовищах. Збудився, закракав невиразно, мовби хто душив його за гортавку, і зараз верхи дубів мовби

ожили: тихе, жалісливе кракания розійшлося по дуброві широко, кілька гайворонів ударило сильніше крильми — мабуть, непевно сиділи на галуззях,— се тривало кілька хвилин і знову стало тихо.

Микула зайшов у найгустіші хащі і сів на траву. Шкода й ходити далі: нема тих, котрих йому треба. Ой недоле! Уже й допитався до ясиру, уже й розвідав, де була родипа, а тим часом вона знову десь пропала. Кажуть, утекла. А коли не втекла? Може, її вбили? Може, перевели в інший ясир? Може, та погоня, яку зараз вислав потурнак, порубала їх — і тіло матері, жінки і сина валяється десь на степу?

Думає так Микула, коли чує: земля стугонить. Прикладає ухо до землі — справді, йде якась велика громада людей. Попід дуброву берегом тріск і шелест, як від ломаччя і розтручуваних корчів. Слухає ще хвилину: уже, чути, біжать люди, земля більше дуднить.

Чи не козаки се? Ще нападуть на старого тестя і вб'ють його, пе знаючи, хто він і за що його вбивати?

Микула встає і чимскорше виходить із дуброви. Ліс мов заворушився, мов ожив. Гайворопи будяться і крячуть уже голосно. Чути, всюди люди йдуть — перед ним, за ним, попри нього. Добре, що не помітили його; думають, що й він козак, а то привітали б його. Але вночі не пізнають — і Микула йде за громадою. Се ніхто інший, тільки козаки. Обійшли турків збоку поза плечі і тепер стануть їх гонити просто в Дністер. Треба чимскорше бігти до тестя!

Козаки вже біжать. Микула попадає на якусь стежку і йде просто в сторону моста. Але заким видобувається з лісу, вже застає тут козацьку роботу коло наметів Усейна-баші. Ані обминути розлютовану громаду. Годі розпізнати, хто свій, а хто чужий. От хтось шмигнув попри Минулу в дуброву, покинувши якусь широку білу одежу, що повисла на корчах. Турок якийсь, певно. Треба би сю одежу забрати... Та ще Микула не дійшов до корча, коли збоку надбігло трьох чоловіків з клунками на

плечах; один з них і стягнув одежу з корча та й побіг у правий бік. "Скорше! скорше!" — тілько всего почув Микула від нього — і нові люди почали переходити попри його очі. Се було щось таке, мов тяжкий сон, перебиваний передсмертним коротким зойком і хропінням. Крик тілько тут і там, зате метушня скажена.

Насилу перебився Микула через громаду козаків і побіг до моста. Тут сторожа і військо тілько тепер збудилися і в поспіху не знали, що чинити.

Чамчан, наляканий, тремтів на цілім тілі перед своїм наметом.

— Се ти, Микуло?

— Я!

— Ховаймося під міст! Добре, що прийшов. Я вже вмирав зі страху.

Оба збігли у воду і приперлися до кашиці; хоч від берега тілько два-три кроки, та все ж безпечніше. Стоять і слухають, як надбігає громада людей над берег. Хтось їх здоганяє. Далі чути боротьбу — і от уже один, другий, третій у воді пливе, топиться. Але сеї боротьби небагато; усе біжить горі Дністром. Там десь козацький міст з плотів, як звичайно.

— Мені б найліпше пійти тепер з козаками,— каже Микула.

— Чого? Хочеш мене покинути?

— Усе одно; чого я тут діждуся?

— Останься! Прошу тебе!

Микула лишився: ще мав надію, що віднайде своїх тут, по сім боці Дністра, де був. Козаки відходили, не було потреби стояти у зимній воді. Чамчан і Микула вийшли.

Так минулася та дивна ніч, що Микула сам не знав, як і коли.

До полудня пересиділи в наметі і вже не знати котрий раз розважали, куди б могла подітися родина. З полудня старий Чамчан заснув, бо втомила його недоспана, неспокійна ніч, а Микула вийшов з намету. Його тягло пійти ще раз, за дня, у дуброву і роздивитися по криївках. Може, найде хоч слід якийсь, може, від чурів дещо розвідає; треба ще раз пійти подивитися, потім уже побачить, що має далі робити: чи оставатися далі у тестя, чи шукати якого іншого виходу.

У дуброві було тихо, не було тут ані чурів, ані коней, ані наметів; усі турки, крім тих, що пильнували моста, винеслися далі в поле, за дуброву. Налякала їх минула ніч.

Листя на корчах уже пожовкло; осіння втома і сонливість лежала вже на дуброві. Гайворони повідлітали на бойовище. Кругом був смуток такий, як на кладовищі, коли похоронять когось: люди уже відійшли, а тут остався покійник, закопаний, присипаний тяжкою землею. Родина і знайомі пі-йшли собі далі жити і тішитися з світом та життям, а покійник спочив уже на віки вічні, і байдуже йому до всего.

Зараз на вступі у дуброву побачив Микула трьох турків на землі; два з них лежали вже без душі, один ще стогнав, смертельпо ранений. Ніхто про них не журився, крім кількох гайворонів, що мовби нарочно лишилися і з верхів заглядали з жадобою у корчі та ждали, поки ii остатній турок перестане рушатися.

Микула зайшов у корчі. Саме тут уночі загубив був якийсь турок білу одежу, по котру Микула був розігнався, та не вспів узяти, бо хтось інший узяв. Уночі діялися тут такі страшні речі, а тепер, дивись, так тихо

довкола. Тільки стоптана трава та поломані галузи корчів свідчать, що тут були люди.

Що се лежить у корчах? Якийсь клунок чи щось?

Микула схилився: справді, се був клунок з чимсь м'яким усередині, певно, з одежею. Треба взяти, може, придасться. Микула узяв клунок під паху і пійшов далі у дуброву. Ходив зо дві години і не придибав нічого замітного, тілько коня, що пас траву. Криївок у дуброві було доволі. Микула передумував не раз, ходячи по лісі, що тут, у хащах або в ямах, можна би в потребі пересидіти лиху годину, але людей не находив і, знеохочений, вернувся до тестя.

Тесть уже не спав.

— А ти куда ходив?

— У дуброву.

— Десь ти не боїшся ходити?

— Чого боятися? Нікому з прохожих, що мене бачать, і в думку не приходить, чого я блукаю. Думають, що я чура, або ваш помічник, або хтось з людей Томші.

— А се що приносиш?

— От якийсь клунок найшов у корчах. Одежа, мабуть.

І Микула кинув клупок байдуже на землю.

— Може, тут гроші є? — зацікавився Чамчан і почав розв'язувати клунок.

У клунку була жіноча одежа.

Спершу Микула й не дивився, та коли Чамчан розвинув зелену кацавейку, кинув оком і зацікавився.

— Таку саму кацавейку мала Роксанда! Може, то єї?

І Микула присів на соломі та почав розглядатися одній полі кацавейки.

— Тату! — кликнув з острахом.— Се ж єї одежа!

— Роксанди?

— Роксанди! От маєте випалену від огню дірку.

Раз скочила іскра і випалила.— Чимскорше сягпув по іншу одежу.— Роксанди! Роксапди! А отеє мамина хустка! — говорив з радістю, мовби вже саму матір і жінку побачив.

— Отже, вони втекли в дуброву? — здогадувався Чамчан.

— А може, вбили їх і одежу здерли? — здогадувався Микула і побілів зі страху.

— Коли здерли, то, може, є кров на одежі,— замітив Чамчан.

Стали шукати слідів крові і не найшли. Троха їх се заспокоїло, але загадки не відгадали. Прерізні помисли почали їм приходити до голови, але кожний мав свій гачок — сяк чи так виходила загадка.

На другий день оба з Чамчаном перешукали цілу дуброву, понаходили багато криївок, у котрих, очевидно, лежали перед тим

люди, але родини не було. Вернулися до намету і тут постановили, що Микула має вернутися до козаків і шукати родини там, а Чамчан лишиться у господаря, бо йому годі відходити, щоб не підозрівали. В потребі має Микула дати знати, що зорудував.

Ніч була знову неспокійна. Козаки били турків уночі десь аж на полях за Брагою. Чамчан дякував богу, що не приходили в сторону моста.

Однак козаки зробили йому і туркам сю немилу несподіванку зараз найближчої ночі.

По півночі з четверга на п'ятницю кількасот козаків напало на міст. Одні грабили намети, а другі завзялися знівечити міст. Порубали одну браму і поруччя, підложили вже огонь у кількох місцях — так собі господарили, як дома. І вступилися завзяті душі тільки тоді, коли цілий нижчий турецький обоз заворушився і тисячі турків почали сипатися з горбів над Дністер.

В отею хвилину Микула рішився вернутися до козацького обозу; вхопив клупок, що найшов У дуброві, казав наляканому Чамчанові стерегтися, перебіг міст і побіг за козаками, що втікали стежкою попід берег Дністра. Тільки вночі, коли чоловік не пізнавав чоловіка, можна було робити безкарно такі збитки, як робили козаки, і втечи без страти.

Микула наздогонив козаків і почав разом з ними лізти уверх на берег, де вже недалеко були козацькі окопи.

За часок і він уже сидів у безпечнім місці.

Саме дніло. Микула розглядався довкола і не пізнавав добре місця. Се ж ліве крило обозу, а окопи лежать якось не так, як перше.

— Чому се? — спитався він в одного козака.

— Зголодніли ми, бачиш,— відповів той,— та й треба було ремінь дальше спняти.

Микула зрозумів. В обозі поменшало і людей, і достатків; крім того, з причини готового моста праве турецьке крило зсунулося ближче до Дністра — треба було козацькі окопи цофнути дальше, а давні розкинути.

Тілько день настав, Микула пійшов в обоз шукати своїх. Здавалося йому, що він тут найде їх або хоч розвідає дещо у козаків, що в вівторок нападали на той бік Дністра. Може, вони що знають, може, захопили в дуброві родину, може... може...

Микула вже й сам не знав, що таке має почати, щоби довідатися, що сталося з родиною.

XIII

Дня 27 вересня зрання густа холодна мрака закрила всю хотинську околицю, так що на кільканадцять кроків не можна було розпізнати чоловіка. А потім помаленьки, немов зо страхом, почав нападати перший сніг, перемішаний з дощем, і покрив землю легким сірим покривалом. Починалася зима несподівано скоро.

У наметі Сагайдачного були гості: Могила і Молодецький. Принесли вістку, що королевич має відвідати козаків сегодня, коли тілько перестане падати сніг. Йому вже ліпше; врешті від трьох днів, як помер Ходкевич, не може спокійно влежати, не вірить нікому і сам, хоч не зовсім здоров, бажає всего догляпути.

Сагайдачний сидів на постелі, підперши правою рукою ліву, що спочивала на хустці, прив'язаній до шиї. Він змарнів дуже на тілі, його лице поблідло, тілько сині очі блистіли якось ще більше, як перше. Видко, мав гарячку.

— Помер пан Ян, царство йому небесне, та й мені вже до могили недалеко,— говорив гетьман сумно.— Загину я через отсю руку. Коли б так у спокою, то вигоїв би, а тут... Ну, все одно! Нажився я вже доволі.

Могила з чемності почав потішати гетьмана.

— Ет, не потішай мене, пане Могило,— не поможе. Коли б тілько бог дав скінчити якось щасливо сю потребу, іду в Лавру відмолювати свої гріхи і вже звідтам не вийду. Тілько біда, як довести до кінця сю халепу?

— Чого ж хочеш, Петре? — відповів Молодецький.— Досі йде добре. Своїми хлопцями ти не пов-стидався. А тепер уже заноситься на згоду... конець недалеко, відпічнеш.

— Гарна мені згода, коли, як сам кажеш, продають козацьку шкуру... Отеє мене найбільше добиває. Ще з Ходкевичем можна було говорити, а тепер, відколи на його місце став Любомирський, боюся, що ляхи зрадять козаків. На сам остаток зрадять нас. Така нам подяка за пашу службу, за нашу кров...

— Се тілько такі чутки ходять,— здогадувався Молодецький.

— Не чутки... Коли хочеш знати, так від самого Томші маю відомість, що при згоді загадують жадати видачі на смерть мене і всеї старшини. Томша ненавидить ляхів, і тому остеріг мене, післанця прислав.

— Погано! — замітив Могила сумно.

— Ще й як погано! Стілько разів вирятував я ляхів з халепи, а тепер ось тобі за твоє жито... Бідний наш нарід з такими сусідами. А присягаються, що люблять нас, коли їм треба... а цілуються, обнімаються... Прийде ж до чого — відречуться нас, як сатани,— та й по всім.

— Королевич не допустить до зради,— сказав Могила.

— І я тільки на нього й маю надію та ще на Со-біського... Може, й інші декотрі комісари оборонять нас.

Хвилину мовчали всі, а потім гетьман знову почав:

— Отак-то, пане Могило, ведеться у світі. Ляхові служи, а камінь за пазухою держи.

— Та я-то, пане гетьмане, уже й сам розбирав у своїй голові. Ходжу отак по обозі, слухаю, що люди говорять, і смутно мені. Думав я, думав про Молдову, а там і охота відійшла. По тій першій невдачі, коли нас дощ спинив від нападу, я махпув ва все рукою; а тепер уже мені приходить на думку, чи не пійти б з вами на Україну, у Київ, і по-злужити свому народові.

— Ходіть, пане, у Київ, ходіть! Робота для вас найдеться! Ви ж такі школи кінчили, світами їзди-гіи, поможете нам. От споміг я Київську братську лколу, нехай би людські діти вчилися, а повести її добре, доглянути нема кому. Єзуїтам довіряти ;оді. Ви б доглянули, повели... А по братствах :кілько роботи жде! Розчинилося па хліб, а вимі-зити і спечи нема кому. Погано скрізь... нарід опущений, побивають його підлотою, а оборонців так мало.

Могила дивився уважно на смутного гетьмана

і передумував його слова. Гетьман помовчав хвилину, а потім знову почав:

— Буває, не можу заснути вночі... рука болить. І снується мені по голові усе, що я доброго й лихого зробив. Погибло з моєї вини багато турків і татар — ну се ще не гріх, а заслуга перед богом. Та от скілько християнської крові пролив я, коли визволяв королевича з біди під

Москвою... усе за ті привілеї, за ті уступки, що ми жадали від ляхів... усе за те, щоб ми не обляшилися, щоб віри своєї прадідівської не покидали. І тепер прийшов на поміч... думав собі: не забудуть нам того, перестануть пити нашу кров. А тут, дивись, ще й до кінця діла не доведено, уже я маю класти голову під турецький топір, а народові відберуть і се, що дали зі страху. Але пожалують вони ще колись того...

У голосі гетьмана чути було і жаль, і гнів.

У намет увійшов сотник Берло з Дорошенкового полку. Приніс вістку, що вже королевич їздить по польськім обозі; випадає його зустрінути у брамі козацького обозу.

Надворі сніг уже не падав, зате під ногами зробилося болото. Сірий день був непривітний, холодний — прибивав душу всего війська, котре сегодня гомоніло в обозі тихо, як бджоли, що сховалися перед сльотою у пень.

Сагайдачний, Могила і Молодецький вийшли з намету і пійшли на правий бік обозу. Королевича ще не було; ходив по пімецькім обозі. Але небавом надійшов він з пишно вбраною у панцерах дружиною; сам був одягнений звичайно, без зброї, тілько кожух накинув на себе з причини зимна. Се був молодий ще чоловік з приємним блідим лицем, котре найліпше свідчило о перебутій недузі.

Сагайдачний ждав із своїми гостями при брамі в окопах. До них прилучився Дорошенко, а купа козаків станула за ними. Побачивши Сагайдачного,

королевич з милим усміхом на устах зближився скоро до нього, подав йому руку, а всіх інших привітав головою. Козаки зняли кучми.

— Як ся маєте, пане гетьмане? Як живете?

— Спасибі вашій милості! От живем, як сорока на тину: хто йде — сполохне... Вибачайте, що зустрічаю вас не з усею старшиною, але пора не по тому, нехай пантрують діла.

— Добре, добре! Я прийшов, пане гетьмане, щоб вам особисто подякувати за поміч. Дуже гарно справуються ваші козаки. Я хоч і лежав, та все знаю, що діялося. Я вам сеї прислуги пе забуду.

Сагайдачний склонився головою, дякуючи за признання. Королевич обернувся до козаків:

— Спасибі вам, молодці, за поміч! Перекажіть се і другим, що я їм дякую. Постійте з нами ще до кінця!

— Постоїмо! постоїмо! — загули козаки в один голос.

— їсти маєте що? — спитався королевич в одного козака.

— Є, ваша милость! Живем, як муха у сметані.

— Часом з квасом, а часом і так,— додав другий козак.

— Не журіться! — потішав королевич.— Ми вже післали по харчі в Кам'янець; вернуться небавом, дамо і вам.

— Ми самі спроваджуємо собі харчі Дністром плотами та ще й так промишляємо добичами, як бог пошле,— сказав гетьман.

— Щоночі не даєте туркам спати! — усміхнувся королевич і пустився далі йти в обоз.

За королевичем і його дружиною пійшло з кількадесят козаків, цікавих подивитися на видовище; інші лишилися на місці і балакали собі про те, що чули.

Стояв тут у гурті і Микула Ярошенко зі своїми знайомими.

— Спустився дід на обід та й без вечері спати ліг,— сказав Муха, коли вже королевич відійшов.— Давно ми вже з голоду попухли б, коли б ждали на ваші харчі.

— Але він благий чоловік,— замітив Пугач.— Не носиться звисока.

— Благий, бо потребує нас! — відрізав Безушко.

— Е! не кажи! з очей йому видко. Де ж би інший захотів так з нами балакати!

Микула слухав сеї розмови мовчки та дивився на громаду козаків, коли саме попався йому на очі якийсь молодий чоловік, одягнений з-татарська, з невеличкою бородою. Він виходив з громади і саме перепихався через людей, щоб вийти на вільне місце. Микулу спершу щось мовби здивувало, але ще не рушився з місця; минула хвилина—і його зібрала охота пійти назирцем за сим чоловіком. Він нагадував собі, хто би се такий міг бути... десь бачив сего чоловіка... такий подібний до... ні, се не може бути... Він би то мав бути?.. Адже загиб уже давно.

Чоловік ішов перед Минулою, і тому його лиця не було видко. Микула прискорив хід і поклав руку йому на плече. Той обернувся.

— Чи то ти, брате Ілашу? — спитався Микула з недовір'ям.

Незнайомий видивився зчудовано на Микулу, та вже по хвилині скрикнув радісно:

— Микуло, братчику мій єдиний! Любий мій!

— Ілашу! се ти? се ти?

— Я! я! Микуло! Я не вмер!

І оба брати кинулися собі в обійми і за плачем, який їх напав, довгу хвилину не могли промовити й слова.

— Ілашу, ти тут сам?

— Ні, я з родиною втік.

— 6 і мама, і Роксанда, і син?

— 6 всі! Здорові!

— Де вони? де вони? Веди мене!

І Микула ухопив брата за руку сильно та потяг його, хоч сам ще не знав, куди іти.

— Де вони?

— Під замком.

Сі два слова мов довбнею вдарили в Микулу, нагадали йому батька. Він заплакав тихо.

— Що тобі, Микуло? не плач!

— Ой брате, брате, як мені не плакати? Ми вже всі вкупці, тілько батенька нашого нема, не дочекався...

— Що? помер?

— Убили його тут, під замком.

— Убили?!

Ілаш не міг дальше йти. Припав братові до грудей, заховав лице в його одежу і тілько шепотів:

— Не діждався! не діждався! Брате, брате!

Микула, що вже переболів утрату батька, мав тепер більше сили, ніж Ілаш. Легенько, мовби боявся вразити брата, почав його вести далі. Довго мовчали оба і йшли помалу, хоч Микула був би на крилах злетів до родини. Нарешті Ілаш опам'ятався і тихо промовив:

— Не кажім сего відразу мамі! Бідна стілько натерпілася! Ми вже тішилися, що бог визволив нас із неволі, коли тут така смутна вістка...

— Там, під замком, безпечно? — допитувався Микула боязко.

— Безпечно. Там тепер лежить мертвий Ходкевич... є сторожа...

— Бо то там убили нашого батька. Мені аж страшно туди йти.

— Там ще найліпше. Можна заховатися. Мама і жінка, бачиш, перебрані по-чоловічому.

— Ах, правда! — згадав Микула.— Я ж їх одежу найшов! Ходи! заберем її і понесем! Вона отут недалеко.

— Де найшов?

І Микула оповів братові, як він шукав родини і найшов клунок у дуброві.

— Так ти їх перебрав?

— Перебрав, щоб не пізнали. Легше було втечи. А по дорозі, втікаючи, загубила Роксанда клунок. Ходім, ходім, я тобі вже потім все розкажу.

Тепер уже й Ілаш спішився. Забрали клунок і майже побігли до замку. Уже й говорити їм не хотілося, кождий тілько думав свої думки та поглядав, чи скоро вирине із яру замок. Здавалося їм, що родина вже все знає і вибіжить їм назустріч.

— Ото втішиться Роксанда! — озвався вже перед замком Ілаш,— Як вона плакала!

— Де вона? де? Скорше! скорше! — спішився Микула.

— В окопах. Там мало людей.

Ілаш повів брата у той самий рів, де перед своєю смертю ночував батько. Микулу аж морозом облило, але він не відзивався, тілько біг попереду брата. Людей у рові було тепер справді мало; з волохів, що сиділи тут перше, тілько сліди лишилися; порозбивані порожні скрині, пороздирані якісь полотна, перегнила солома, патики, дошки.

З тих скринь була в однім кутку рову поставлена мала, низька загорода, прикрита зверха дошками, галуззям і травою. Перед сею загородою на соломі сидів Тодірко і складав камінчики на купу. Він перший побачив батька, схопився і наробив крику:

— Тато! тато!

В тій хвилі вилізли із загороди дві жінки. Хоч як Микулі у сю пору було не до сміху, та як побачив перебрані матір і жінку — засміявся і з тим сміхом схопив перше хлопця, підняв угору, поцілував і поставив на землю, а потім прискочив до мами і жінки. Ті спершу своїм очам не вірили, стояли так, мовби хотіли кудись заховати свою одежу, та вже по хвилині кинулися обнімати Микулу.

— Сину мій! Минуло! Ти шукав нас! — говорили в один голос і мати, і жінка, і сльози радості котилися їм горохом по лиці.

— Мамо моя люба! — примовляв Микула, цілуючи матір, і жінку, і знову сина, а сміх не сходив йому з лиця.— Бігме, і плакати хочеться мені, і сміятися... Мамо моя дорога! Роксандо! Тодоре! Ілашу! мені вірити не хочеться, що я вас найшов... Роксандочко! се ти? Татарине мій дорогий!

Жінки мов спам'яталися і глянули на свою одежу. Справді, виглядали вони, як татари, тілько незаросле жіноче лице свідчило, хто в сій одежі. Ще Роксанда виглядала сяк-так, мов молодий безвусий парубок; але мати зі своїм поморщеним, блідим лицем і сивим волоссям, що визирало з-під кучми, зовсім не годилася до сего одягу. Ілаш зараз потішив заклопотані жінки:

— Ось вам ваш клунок, що ви згубили. Лізьте в буду і переберіться.

— Де ж він найшовся? — скрикпули радісно обі жінки.

— У дуброві по тім боці,— відповів Микула.

— Там я його й загубила. А ти там був? — спиталася Роксанда.

— Був.

Жінки не допитувалися більше; квапили перебратися і полізли у свій сховок.

— Що ж ти, Тодірку? Дуже ти плакав за татом? — допитувався тим часом Микула в сина, взявши його на руки.

Зачула сі слова стара Ярошенчиха і зі свого сховку спиталася:

— Не знаєш ти, Микуло, що там наш тато робить? Він уже десь давно дома.

На ті слова Микулі аж руки ув'яли. Він глянув заклопотано на Ілаша і поставив сина знову на землю. Не знав, що відповісти.

— Ти давно з дому? — допитувалася мати з буди.

— Я поїхав зараз на другий день за вами.

— І не стрітив тата?

— Ні.

— Його повели сюди, а тут його нема, Ілаш уже шукав. Може, ще з-над Прута втік, вже дома.

— Вже дома...— шепотів невиразно Микула. Ілаш виручив брата і заговорив спокійно:

— Вже-то й батько мусив мати свої пригоди. Такий старий... Хто знає, може, погиб із жалю за нами.

— Боже! боже! — говорила мати.— Коли б Семен знав, що ми тут усі так укупці... що Ілаш найшовся...

— Зараз би прибіг подивитися,— доповів Ілаш, але в тій же хвилині не видержав, упав на землю і заплакав гірко, ховаючи лице в руки.

— Ілашу, що тобі? — спиталася Роксанда, вилазячи вже перебрана здебільшого.

—— Плаче, що батька побачить,— пояснила мама.

— Ой не побачу вже, мамо, не побачу! — заговорив Ілаш.

— Що тобі, Ілашу? — спиталася вже й мама з острахом.

— Не хотів я батька-матері слухати,— голосив Ілаш далі,— пійшов воювати... мучився п'ять років у неволі... думав, потішу їх хоч на старі літа... і не діждався.

— Та хто такий не діждався? — відозвалася мати і з сими словами вилізла із загороди, уже перебрана в жіночу одежу.

— Тато не діждався! тато!

— Вбили його тут-таки, під замком,— додав Микула.

Наступила хвилина розпуки, така тяжка, що ніхто не міг промовити слова. Потім Микула перший почав утихомирювати родину:

— Не плачте! Так бог судив. Він нас засмутив, він і потішив. От як нас звів усіх докупи. Вернемося, будемо жити разом...

Тілько помалу і з тяжкою бідою успокоювалася родина.

— Де ж він похований? — спиталася мати, опам'ятавшися троха.

— Недалеко звідси, в березі,— відповів Микула.

— Може б, ми зараз пішли туди?

— Пійдем, пійдем, мамо! Успокійтеся трохи! Я вас поведу. їли ви що, Ілашу?

— От! — махнув брат рукою.

— Заждіть! Я зараз!

— Ти куди?

— Та йду купити що їсти.

— Де ж тут купиш?

— Вже я найду. Гроші маю.

Родина не перечилася; очевидно, примирала з голоду.

Микула забрав мішок з одежі і вийшов під замок, де колись сиділи перекупки. Тепер тут не було нікого. Пійшов вище у горб, розглянувся — нігде не видко нікого, що продавав би харч. Усе, що було на продаж, уже продано; військо доїдало з возів.

— Де тут можна би купити що їсти? — спитався в одного чури, що ніс солому.

— Коло моста дістанеш.

Треба було вертатися через замок над Дністер на міст. Микула пійшов. Перед мостом застав якогось чоловіка з возом, саме над рікою, в

тім місці, де колись із стіни замку скидали нещасних волохів на землю. Чоловік сей привіз хліб, солонину, ву-джеиицю, сіль і продавав тепер так дорого — вдесятеро дорожче, як у спокійний час Щоб голодні вояки не розхопили даром його добра, він посадив на возі чотирьох кріпких чоловіків, котрі тілько

про те й дбали, що пильнували маєтку. Віз був прикритий плахтами і перев'язаний міцно мотузами, і тілько спереду виймав хазяїн те, що хто потребував. Найбільше було таких купців, що не мали гроша, і вони любісінько під добру хвилину були би спрятали цілий віз разом з продавцями так, що ніхто б їх уже не віднайшов.

Микула ледви діпхався до воза. Гроші вже мав відложені в кишені. Казав собі подати всего на п'ять душ на кілька день.

— Перше гроші дай! — сказав продавець.— Покажи, скілько маєш.

— Не журись! вистане! Давай лише!

— Давай сюди мішок, нехай наложу, бо вирвуть тобі з рук.

Микула подав. По правді ж сам продавець лякався, щоб Микула не втік йому з повним мішком, і віддав йому харчі тілько тоді, коли заплатив.

Свідки такого великого купна харчу дивилися з завистю на Микулу — і коли б се не білий день, були б йому радо помогли нести; а так тілько обійшлися смаком. Микула обійшов західну башту замку і небавом був уже в рові.

Принесені харчі родина вхопила між себе так лакомо, що Микулі аж серце краялося з жалю. Він то у козаків добував дечого їсти, то у Чамчана, а вони... Згадав Чамчана:

— Знаєш що, Роксандо, твій тато є недалеко від нас. Міст будував для турків.

Роксанда так і задеревіла з куснем хліба і солонини в руках.

— Не бійся, їж! тато здоров. Заробив у турків добре.

— Таж я переходила сим мостом!

— А батько тебе не бачив!

— Як же було бачити,— сказав Ілаш,— коли нас переганяли вночі і стілько тисяч відразу? І ми так недалеко були від нього!.. Хто ж міг знати?

Поки родина їла, оповідав їй Микула і свої, і батькові пригоди, як він шукав родини і чого зазнав.

— І ти не найшов нашої криївки в дуброві? — питався Ілаш.

— Бачив я всякі там.

— Нашої ти, певно, не найшов. Яма була по дубі, що його викопали з коренем, а я ту яму так прикрив з усіх боків, що нікому б і на гадку не прийшло нас там шукати... Корчі та й корчі...

— Так виходжу я тоді з дуброви, біжу за козаками, дивлюся, якийсь турок тілько смик попри мене в ліс, а його білий халат на корчах зачепився. Я до халата, чи що се було...

— Так се ти був, Микуло? Так близько були ми вже коло себе! Ти знаєш, що се за халат? Я тобі зараз його покажу, тілько щоби хто чужий

не побачив. Та се тобі шуба з якогось баші, золотом шита, соболями підбита... дорога така!

— Певно, Усейн-баша загубив, утікаючи. Дай спокій, Ілашу! Не показуй, бо хтось іде горою. Потім покажеш.

— Се наша добича! Жінки погубиил свої кацавейки, а я їм за те — шубу з баші. Коли вже татари, так нехай будуть татари,— зажартував собі якось смутно Ілаш.

— Чому не їш, Ілашу? — спитався Микула.

— В рот не йде. Потім буду їсти.

— Знаєш, я тебе спершу і не спізнав.

— А я тебе. Мабуть, через те, що бороди у нас повиростали.

— Ти цілком на татарина подобаєш... Може, вже й побісурменився зовсім?

— Ще не зовсім, але що світа побачив — то правда.

— Далеко бував? Мені оповідав Кракалія...

— Що? він тут?

— Повинен тут бути. Утік від турків.

— Славний товариш! Мушу його найти... Ні, братчику, я не потурчився, не побісурменився. Набідувався я, щоправда, та бог милував, здоровля було, не подався. В Царгороді продали мене купцеві, і я їздив з його челяддю верблюдами по всяких Абушерах, Басорах,

Ширванах... по різних сторонах. Що я тоді світа побачив і не сказати! До самої смерті буде що розказувати. Потім сей купець вернувся в Царгород і помер. Нас, його слуг, знову продали. Мене купив чи й так дістав — не знаю — отой проклятий потурнак Мехмет, що там, за Дністром, і досі пильнує ясиру. Я вже троха світа побачив, по-всякому балакати навчився, так він мене взяв до всякої прислуги: чи по купецькому ділу, чи по хазяйству, до всього Ілуца Молдован — так мене там прозвали через те, що з Молдови. Взяв він мене і сюди, на війну. Що робити? Мушу йти. Служу так вірно, що і в гадку не приходить йому, що мені аби ближче додому,— втечу. Але ми ідем, ідем, а я що придумаю який спосіб утечі — не йде, страшно. Або по дорозі військо стріну — ми йшли на Степанівці, понад Прут,— не вимішу його, або коли вимину, то вмру з голоду у сій пустині, де йди цілий тиждень і не подиблеш села. Так прийшов я сюди. Дивлюся, а мій Мехмет — начальник над ясиром. Щодень приводять йому громади людей, а він порядкує. Ходжу я раз так поміж бранцями, дивлюся збоку: мати сидить, а коло неї Роксанда і синок — я й не знав, хто се, тілько маму знав. Тут мене серце тягне звітатися, а тут розум каже: "Гов! стій! Сторожа дивиться!" Коли мама в неволі, так ти її визволи! Боявся я, щоб мама не вчинила крику. Була б зараз скричала: "Сину! сину!"—та й Ілуцу Молдована набік, уже б не пустили в ясир. Я відскочив, як від ворога.

— Треба було зараз прийти і шепнути мені,— замітила мати.

— Лга, зттаю я вас! Кажу вам, я добре зробив, що тоді при татарах не признався, що я ваш син. Мені й далі вірили, що я добрий слуга, а я вже раз у заколоті, як перед козаками гнали бранців далі в поле, найшов хвилину, коли міг непомітно признатися до мами. Правда, мамо, який ви тоді крик учинили? Я до вас: "Пізнаєте мене, мамо?" А ви: "Господи!" — та й зараз обіймати мене, аби всі татари бачили.

— Ну, як же ж не обіймати? Стілько літ не бачила,— оправдувалася стара мати.

— А що? не казав я?.. Добре, що у тій метушні і крику ніхто не помітив нічого. Я до мами зараз остро: "Мамо, бійтеся бога, ані пари з уст! Я вас визволю! Не признавайтеся до мепе! Сваріть на мене, я па вас, аби здавалося, що ми чужі!" Так я й робив. Перед сторожею ані в той бік, де мама; тілько коли роздавали харчі — я сам прийнявся розносити,— або вночі, або як зведуть бранці плач і крик, я до мами шепну одно слово, друге і від неї довідаюся дещо і про Роксанду, і про Тодора, і про тебе... Все-все помалу я розвідав.

Потім веду я пасти Мехметові копі, сварю на чурів, що не пильнують, сварю так, аби Мехмет чув, а він мені й каже, таки по-нашому, чортів сип: "Пильнуй мені коней, Ілуцо, бо голова не твоя!" Я й пильную, сам веду у дуброву. Коні пасуться, а я ладжу сховок. Зладив і жду. Роздобув одежу з чоловіків, уночі подав їм. Харчів придбав. Одної почі зважився утечи. Кажу їм: "Переберіться, коли вже інші будуть спати. Хлопця па руки — я вас виведу. Я буду там і там". Усе обдумав я. Жінки плачуть три дні наперед — страшно їм...

— Чи ж не страшно? — замітила Роксанда.

— А в неволю йти не страшніше? Не треба смерті боятися, від пеї не встережешся... Уже не сплю й я, не сплять і вони. Я ніби сторож бранців, ще й викрикую на інших, що дрімають. Жду. Аж тут, як на те, козаки напали. Здається, і не були по тім боці, де ми, а переполох зробився такий! Зігнали ясир з поля; крик, лемент такий! Усі розбігаються. Сторожа б'є нагайками. А я тоді своїх за рукав: гов! не біжіть! Лишаються мої "татари" позаду. Я хлопця на руки, кричу по-турецьки: "Втікайте!" — а їх тягну в інший бік, у дуброву. Кинулися мої жінки в дуброву, як заяці. Ніхто й не помітив. А я просто до сховку — і сховав їх.

— Се коли було? — спитався Микула.

— Вночі на неділю.

— Тоді я вас шукав з тестем. У понеділок були ми у вашім ясирі. Потурнак казав вас шукати — не найшли. Зараз розіслав погоню...

— Так се ти, Микуло, на нас погоню вислав? А бодай же тебе! — скликнула Роксанда.— Я через тебе трохи не вмерла зі страху.

— Та як? — чудувався Микула. Ілаш відповів на те:

— Саме та погоня, що Мехмет вислав з твого приводу, шукала нас у дуброві. Двох кінних отак на кілька кроків переїздили попри нас, та ще й кляли, що не можуть найти. Я став ні окріп ні вода. Тілько дивлюся на жінки, а ті вже от-от скрикнуть, саме тоді, коли треба сидіти тихо. Минулося якось. Ждемо далі доброї хвилини. Вночі я виходжу, розглядаюся; все якесь лихо наднесе як не чуру, то башу, годі висмикнутися. А найгірша біда, як через Дністер дістатися?.. Ждемо ще день. А вночі з вівтірка на середу чуємо: земля дуднить. Я в ліс. Дивлюся: козаки йдуть. Слава богу! Гоню я свої жінки з ями, як борсуків, а хлопця на плечі, в мішок. Роксанда клунок бере, мама так — біжимо почерез козаків. Нам аби чимскорше до берега дістатися. Там уже козаки мають якусь переправу.

— Так тоді ти сю шубу мені з-перед носа взяв?

— Тоді. Роксапда спотикнулася, загубила клунок. Пропало. Біжимо за тими козаками, що вертаються вже з добичею. Нікому з них і на гадку не приходить, що ми не козаки. Жінок між нами мов нема. Ніч темна, я несу також добичу: твого сина, Роксанда — шубу замість клунка... Збігаємо на плоти. Раз-два — та й уже по тім боці. А там потім і в козацький обоз забігли, у якісь корчі. Мама як упали, то вже й до ранку не могли встати, зовсім із сил вибилися.

— А ти, Тодоре, був чемний? не кричав? — питався батько.

— Ні. Я в мішку сидів, тепло було мені.

— Дивно! дивно! — передумував Микула братове оповідання.

— Ей, тож-то була втіха! — кінчив ще Ілаш.— Тут їсти нема що, а тішимося всі, як діти. Уже коли ми в козаків, то так, як дома. А тут, дав бог, ще й ти...

— Тілько тата нема,— згадала Семениха, і знову захмурилися всі обличчя, розвеселені троха оповіданням Ілаша, знову сльози покотилися з очей.

Так у радощах і смутку напереміну минувся їм сей день до вечора. На другий день мали всі пійти на могилу батька, тим часом сей день був один із найтяжчих. Мовби зі страху, що зима може захопити усіх у полі і вбити морозом, турки вдарили на обози з сего і з того боку Дністра. До самого вечора не важилися Ярошенки вийти із свого сховку, тілько слухали вистрілів з гармат і рушниць і скажених криків розлючених борців.

Здавалося їм, що ось як не з сего, то з того боку ріки надбіжать вороги і там, сказати б, на самім відході додому, помордують їх. Однак прийшов вечір — і воєнний гомін затих. Ярошенкам не сталося нічого. Се була остатня битва сеї пам'ятної осені під Хотином.

Настали спокійніші дні, а Ярошенки могли не лише раз, а кілька разів відвідати могилу нещасного батька. Цілими годинами сиділи вони між корчами, плачучи і згадуючи пригоди, від котрих усі стілько натерпілися. Здавалося їм, що їх плач і їх радість почує старий Семен, що скине із себе важке каміння, яке його придавило, встане і привітається зі всіма; але старий не збудився і спав далі у своїй холодній постелі, байдужий до всіх.

Родина відходила, а на його могилу сипалося із корчів зварене холодом жовте і червоне листя та вкривало щораз більше місце, де пролилося стілько сліз, де ціла родина зазнала стілько горя.

XIV

Вечором у суботу дня 9 жовтня 1621 року блиснули у турецькім обозі тисячі огнів: на горбах і в долинах на всіх наметах горіли воскові свічки, а під лісом — великі огнища. Побачивши сі огні, запорожці стрілили у повітря раз, і другий, і третій. По всім козацькім обозі закипіло життя, мовби люди не мали йти спати, а вибиралися так бучно на яку виправу. Та се вже не до битви ішло; се був знак, що між ляхами і турками стала угода. Війна скінчилася.

В неділю зрана вже рушило військо турецьке в похід додому. Ішло без ладу: верблюди, мули, гарби перемішані з людьми. Не зайшли далеко, тілько півмилі, а милю від польського обозу і там стрималися. Хмара пилу показувала, де стали табором. За військом повели кілька ясирів; зі сто тисяч бранців, зігнаних найбільше з Галицької Русі, з Поділля і Волині, де нікому було боронити села від татар, бо все військо було під Хотином, а король не мав часу зайнятися рішучо ополченням, бо полював на заяці. Цілі табуни копей, череди худоби і овець — отеє разом з людьми виводили турки і татари з нещасної держави, де ніколи не було ладу.

В понеділок по полудню прийшли до Сагайдачного бєлзький каштелян Станіслав Журавинський і любельський воєводич Яков Собіський повідомити гетьмана, на чім стала угода. Гетьман скликав козацьку старшину і просив польських післанців розповісти, з чим прийшли.

Собіський виймив якийсь папір і почав говорити:

— Ми прийшли в імені його милості королевича, пана гетьмана і панів комісарів сказати вам, на чім стала угода і як маємо вертатися додому. Самі знаєте гаразд, панове, що найбільше через вас, запорожців, велася та війна. Отже, про вас і була перша бесіда. Скажу вам правду, що турки домагалися від нас, щоби ми вас покарали, бо

нападаєте їх і рабуєте. Ми вас боропили, як могли. Казали ми, що коли б не нападали татари на Україну, то і ви сиділи би тихо. Не за все повинні ви відповідати, бо нападають на них і донські козаки, піддані московського царя. Що ви у сій війні дуже знівечили Молдову, за те нехай уже вибачають, таке вже у війні водиться. Врешті Бородавку, що такого пива наварив, самі козаки стяли. По тім всім мусили ми їм приречи, що ви не будете виходити з Дністра на Чорне море і нападати на турецькі землі.

Козацька старшина заворушилася, почувши сі слова, але Сагайдачний махнув рукою, і вона втихла.

— Що ж далі? — спитався гетьман.— Бранців не хотіли віддати?

— Ні!

— Таку силу людей?

— Що ж діяти? Інші пункти угоди вас не обходять. Тепер важна справа, як маємо вертатися. Турки відступили нам свій міст. На нашій раді постановлено, що перше перейде наш обоз, а ви за нами.

Полковник Мировицький не втерпів, схопився 8 лавки і скрикнув:

— Щоб вам плечі від турків закрити!

— Василю! — скрикнув гетьман строго, і Мировицький усів.

Потім, обертаючись до комісарів, Сагайдачний сказав спокійно:

— Завтра дам вам знати, як будемо відходити, а тепер вибачайте, панове, що вас дещо спитаю. Відомо нам від певних людей, і ви самі те кажете, що Радула домагався передовсім кари на нас, на старшину.

Сегодня бачимо: турки не відходять, тілько стоять на своїм місці. Що ви на те скажете?

Собіський відповів так само спокійно:

— Турки стоять, бо така умова з ними. А щодо вас, то ми взяли вас на свою віру, і тої віри вам не зломимо. Ви нам не вороги, тілько наші товариші, що послужили Речі Посполитій так само добре, як і ми. Як же ви можете гадати, що ми вас зрадимо? Чи ви не міркуєте, що ображуєте наш гонор шляхетський?

— Не дивуйтеся,— відповів гетьман.— Вам о гонор іде, а нам — о життя. Я би ще повірив вам, але мої товариші не повірять.

— Ми на ваше життя не важимо! — сказав на те Журавинський гордо.

— Спасибі вам! — відповів гетьман.— І без вас уже досить наших загинуло у вашій обороні. Бранців і не числю, що із-за неладу в краю пійшли загибати на чужині. Коли я питався про Радулу, то самі мусите признати, що мав до того причину. Чи нема у вашім обозі людей, що так говорили, як Радула?

— Говорити що інше, а зробити що інше,— відповів Журавинський.

— Звісно, звісно, бо ми б і не дали себе леда кому під ноги взяти. Хотілось би декому, та годі!..

Ну, нехай там! Я поведу річ про що інше. Ми не жалували ні свого здоровля, ні своєї худоби. Наставляли груди свої за віру Христову, за новагу короля його милості і цілість отчизни. Послужили, як самі кажете, добре. Тепер нам велять не виходити па Чорне море, нехай нам татарські мурзаки і далі забирають із сіл людей і худобу. Все те ви гарно уложили собі, не питаючи нас. Та щоб ми тепер могли якось прожити на

сім білім світі, то годиться, аби нам король його милость підвищив жолд на сто тисяч і заплатив се, що нам належиться за поміч, бо з чого ми маємо жити? Досі ми воювали, бо треба було воювати, дбали не тільки про себе, але і про людей, обороняючи їх, а тепер куди подіємся — і здорові, і каліки? Для здорових нема зимовиків полювати, рибу ловити не можуть через татар, а для каліків нема шпиталів, і жити, і заробити їм годі. Ми будемо просити короля його милость, щоб не дав нам так ногибати; нехай нам буде вільно хоч у якого іншого християнського пана хліба собі шукати.

— Просіть! — сказав Собіський коротко.

— І щоб ми самі у себе мали спокій, нехай би люди не гинули за свою віру.

— Можете просити! — сказав Журавинський, і слова його виглядали на глум.

Сагайдачний замовк і тілько глянув з жалем на польських післанців. Собіський встав:

— Так, пане гетымане, не забудьте: ми ідем вперед, а ви за нами; щоб не було так, як тут одип з панів полковників зважився сказати. Ми вам дархмо жолду не платимо.

— Ще не заплатили,— відрізав Мировицький,— і не заплатите, бо не маєте з чого!

Собіський не відозвався, зате Журавинський кинув ще на відході обідливе слово:

— Обійдемось без вас!

— Тепер, звісно! — відповів Мировицький.

— Василю! — сказав гетьман до Мировицького, коли післанці відійшли.— Все те правда, що ти кажеш, та я гадаю: чеши дідька зрідка, щоби гладкий був.

— Я би його почесав — ну! — погрозився Василь.

— Слухайте, панове старшина! — промовив гетьман.— Нехай вони собі здорові заборонюють нам виходити на Чорне море; ми як не слухали їх досі, так і далі не потребуємо слухати. Добре їм у Варшаві моркву шкробати туркам і татарам, а пам не до жартів. Се одно. А друге: напишемо до короля. Купити не купити, а поторгуватися можна. Хоч його милость не багато нам вдіє, бо не годен із-за короленят, проте попросити не шкодить. Може, таки дещо виторгуємо. А втретє: зараз, сеї ночі, маємо бути по тім боці ріки за Брагою, нехай ляхи пам плечі закривають, а не ми їм! Зробіть се тихо і гладко!

— Отеє добре! — засміялася старшина.

— Інструкцію для послів до короля уложимо завтра, а тепер зараз до роботи, щоб усе приготовити до перевозу!

Старшина розійшлася.

На другий день ляхи немало зчудувалися, побачивши цілий козацький обоз по тім боці Дністра на полях в бік від Браги. Завернути їх вже не можна було, а тут справді вийшло велике нещастя. Хоч турки того дня пійшли далі, але лишилися великі ватаги татар зі своїми спільниками-оприш-ками і залягли всі дороги до Кам яиця-Подільського. Не чекаючи черги, без ладу вихопилися наперед з возами великі громади польського війська і переїхали турецьким мостом. Крадькома напали на них татари, розтягли всі вози і побили багато людей; котрі ж утекли, тих добивали опришки на Кам'я-нецькій дорозі.

Козаки тим часом готовилися у своїм обозі в похід та дивилися спокійно, як переходило недалеко від них польське військо. Уже тепер не мали охоти помагати ляхам та боронити їх.

Головна сила польська рушила з-під Хотина тілько 13 жовтня. Коло моста зіпхалося стілько возів, що лиш кільканадцять могло рушити наперед, а інші лишилися; тілько саме військо перейшло. На сторожі возів лишилася мала частина війська — і та не могла обігнатися перед татарами, що прискакували, як вовки, і тягли, що лиш за-рвали.

Коли вийшло польське військо в поле, аж тоді показалося, яке воно було знівечене та обдерте. Всіх вояків не стало би і на добрий полк. Попереду на возі, прикритім чорним сукном, запряженім кіньми в чорних капах, лежав покійний гетьман Ходкевич у домовині. Коні вела служба гетьманська, а обіч воза ішли чотири лицарі в панцерах і шоломах. Посередині війська у кареті їхав королевич. А позад на ношах несли тих хорих і ранених, що не могли поміститися на возах.

Коли королевич з військом переїздив попри козаків, козаки почали "воздавати ясу" — стріляли густо зо дві години. І се стріляння виглядало більше на глум козаків, як на веселе прощання, бо попри них переходили не веселі побідителі, а щось як похорони.

Попрощавшися так із своїми товаришами, козаки зараз вибралися в похід. Помалу виходили з обозу, мов із клубка, полк за полком і простягалися на сірих степах довгою колонкою. Загомонів гуртовий спів і розлягся широко навкруги. Рушили нарешті і ті вози, що їх можна і треба було забрати, і заскрипіли також на ціле поле. За возами поступав ще один відділ козаків. Помалу, з гомоном ішов похід полями.

Минула з година, і вже не було чути ні співу, ні скрипіння возів, тілько видко було чорне довге пасмо, що тяглося по голім степу. Почав падати легенький дощик, мов пересіяний крізь сито, і закрив сірою стіною все з-перед очей.

* * *

До кількох днів хотинська околиця, де через шість тижнів було так людно і тісно, виглядала, як пуща. Густе, глибоке, безвихідне чорне болото покривало зелену колись землю; тільки ліси красувалися у тім болотянім морі своїм пишним листям, забарвленим осінню різними красками. Хмари галок, ворон і інших птахів стяглися, здавалося, з усього світу, щоби доїдати тут усяке падло і незакопаних трупів. Де не взялися собаки і вовки з лісів і цілими тічнями почали волочитися навіть у білий день по бойовищі. Небезпечно було й вийти в поле, де звірі і птахи справляли такі похорони.

У хотинськім замку, котрим уже завідував молдовський паркалаб, жили ще кілька днів усі люди з Молдови, які були під Хотином. Назбиралася їх спора громада, яких сто людей. Були тут і бояри, що досі трималися Могили, а тепер не знали, яким чином вертатися в Молдову; був і Дзерон, що не зорудував нічого, хіба те, що в наметах Могили не мерз і мав що їсти; були й Ярошенко, і Чамчан, котрому дали знати, що родина вже вкупі; були втікачі Кракалія, Чоботар і інші. Микула й не знав усіх. Поки турки і татари не відійшли далеко, вони не важилися вертатися в Молдову. Збирав їх ще страх перед опришками Бернавського, що під час цілої війни давали про себе знати, але на те вже була рада: всі — і кінні, і піші — мали вертатися разом і узброєні.

Одної ночі потис морозець і розкисле болото закостеніло. Люди з Молдови зважилися вибратися додому. Вся ватага вийшла із замку зрана.

Мимоволі глянули Ярошенки у той бік, де лишався батько у своїй могилі, і сльози явилися їм на очах. Але ватага не ждала, годі було стояти і займатися смутними думками. І вони пійшли. Нетяжко було їм тепер іти: на плечах небагато ваги — тілько шуба баші, добре захована в мішок, і дитина; а в серцях хоч і мулив жаль, що прихопилося навіки розставатися з батьком, то перемагала його втіха, що верталися додому.

Довгий час ішли мовчки, плачучи і зітхаючи, а там помалу і заговорили, розглядаючися по полі, котрим переходили. Страшно було дивитися на непохованих покійників, що з них поробили люди, звірі і птахи. Одні люди покалічили їх страшно, другі, очевидно, опришки, обдерли навіть з одежі, а звірі і птахи доправляли. Нікому і в гадку не приходило поховати їх. Стада птахів показували зараз, де найшли собі жир. То тут, то там з-поміж корчів вони зривалися з криком у повітря, побачивши похід людей, та зараз знову сідали до свого пиру.

На другий день під вечір Ярошенки і Чамчан були вже на вулиці в Сереті, що вела до їх хати. Проводжало їх уже кілька знайомих, котрих стрі-тили по дорозі.

Осіннє сонце виглянуло на хвилину із хмарки і освітило якось милосердно хату Ярошенків. На подвір'ю загавкав пес, висунувся попід ворота на улицю, глянув і немов зчудувався, а потім кинувся підскоком до Ярошенків.

— Тату! Наш Босий! — скричав Тодірко.

— Босий! — врадувався і батько, мов не знати чим.— Так ти пильнував хати! Бідний Босий як змарнів! — І погласкав пса по голові.

Увійшли на подвір'я. Почали оглядатися довкола, мовби на чуже подвіря зайшли. У сусідській хаті зчинився крик: побачили Ярошенків. Зараз усі надбігли. Прибіг і сусід, приніс деревляний ключ від засува.

Відчинили хату.

Обережно, мовби там усередині хтось зачаївся, Ярошенки переступили поріг, Ярошенчиху треба було аж під руки брати.

Ніхто не міг слова промовити. Мов до церкви входили.

Перший сусід відозвався:

— Слава богу, що ви вже у своїй хаті.

— Слава богу! — повторили всі за ним і перехрестилися.

Ілаш станув у порога і мов не важився далі ступити.

— Сідай, Ілашу! — попросив сусід.— Ти мов з мертвих устав.

— Справді! — відповів Ілаш.— Я дивлюся і своїм очам не вірю, що я вже є дома.

— Всі мов із мертвих устали,— сказав Микула.

— Тілько бідний Семен вже не встане,— промовила вкінці Семениха і втерла сльози, що насилу пхалися до очей.

У хаті стало на хвилину тихо, мов явився дух старого батька і благословив родину на спокійне життя.

Довгополе галицьке, 14 липня — 18 серпня 1903 року

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

Балта — ковбаня,

невелике озерце в лузі.

Бачність — увага.

Безхісна — некорисна, непотрібна.

Бейрелбей — турецький урядовець,

намісник на загарбаній землі.

Белльона — тут: перемога (від Беллони —

богині війни, за давньоримською міфологією).

Берегулька — стриж, або серпокрилець.

Болонка — запона у вікні (замість шибки)

з міхура тварини або з проолієного паперу.

Вбезпечувати — заспокоювати, втішати.

Возний — судовий урядовець.

Вудженина — копчення, шинка.

Гасло поготівне — бойова тривога.

Глітно — тісно.

Дучка — невеличка печера.

Завій — тюрбан, чалма (головний убір

у деяких народів Азії та Африки).

Зарінок — невелика затока річки.

Зарути — заревти.

З в іди — розвідка.

Зглядатися — позирати, дивитися.

Здорожений — стомлений дорогою.

Жаври — так турки називали

польських вояків-жовнірів.

Жолд — платня за військову службу.

Капа — покривало на коня, попона.

Корбач (карбач) — канчук, нагайка.

Ковбок — перекладина між опорами моста.

Кички — солом'яні кулі, якими вкривали будівлі.

Кучма — хутряна шапка.

Лехістан — так мусульмани називали Польщу.

Логофет — боярський чин у Молдавії.

Матня — тут: оточення, западня.

Міритися — тут: прицілюватися.

Начерти — зачерпнути, набрати (води).

Ненадійно — тут: раптово, зненацька.

Ноша — одяг.

Панва — в рушниці поличка для пороху,

який запалювали перед пострілом.

Падачка — падуча хвороба, епілепсія.

Панцерний — воїн у панцирі, латах.

Плитний — мілкий.

Потурнак — полонений, що перейшов

у мусульманську віру.

Рінь — дрібні камінці, галька на березі річки.

Ребелія — заколот, бунт.

Саламаха — страва із завареного на воді борошна.

Сіканці — дріб у заряді руїшшці.

Склеп — крамниця.

Су лиця — дерев'яний спис із залізним наконечником.

Спорий — великий, швидкий.

Сокотитися — оберігатися, стерегтися.

Справуватися — триматися, поводитися.

Стійка — варта.

Толокно — борошно із підсмаженого вівса,

а також товчена суха риба.

Турла — турецька назва Дністра.

Хибити — не вистачати.

Хорунжий — прапороносець.

Хосен — користь, вигода.

Чата — сторожовий загін.

Чашка — тут: череп.

Чура — дружа (ординарець, гонець).

Шкот — шотландець.

Ясир — иолон, полонені.